

COMMUNITARISME EN VERTROUWEN IN POLITIEKE INSTELLINGEN

ISBN 90 6464 824 7

© 2003 J. van der Meer, Leiden.
Alle rechten voorbehouden. All rights reserved.

*Communitarisme en vertrouwen
in politieke instellingen*

Verslag van een empirisch onderzoek

Communitarianism and trust in political institutions

An empirical study

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
Rector magnificus

Prof.dr. S.W.J. Lamberts

en volgens besluit van het College voor Promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op

vrijdag 12 december 2003 om 11.00 uur
door

Job van der Meer
geboren te Leiden.

Promotiecommissie

Promotor: Prof.dr. P.B. Lehning

Overige leden: Prof.dr. C.W.A.M. van Paridon
Prof.dr. R. Veenhoven
Prof.dr. H.E.S. Woldring

Copromotor: Dr. H.H.F.M. Daemen

Voorwoord

HET SCHRIJVEN VAN een proefschrift doe je alleen. De sociale en wetenschappelijke omgeving waarin dit gebeurt is echter een belangrijke factor voor het slagen ervan. Er zijn daarom veel mensen die ik in dit voorwoord wil bedanken. Sommigen bij naam, velen, en de belangrijkste, anoniem.

Vierenhalf jaar geleden, op een zondagmiddag, belde Huib Pellikaan en vroeg: ‘Heb je gisteren de advertentie voor een AiO-bestuurskunde gelezen?’. Binnen enkele minuten had hij me overtuigd om te solliciteren en twee maanden later kon ik aan de slag. Tijdens de vier jaren die volgden wist hij me op cruciale momenten te motiveren en hield hij me alert door me, op alle fronten, kritisch te volgen.

Voor de begeleiding waren mijn promotor en co-promoter onmisbaar. Zij hadden een ondankbare taak. Een promotor die te veel commentaar geeft ‘laat de promovendus onvoldoende vrij’ om zijn eigen onderzoek uit te voeren. Geeft hij geen kritiek dan is er ontevredenheid over het ‘gebrek aan begeleiding’. Ik heb bewondering voor de manier waarop Percy Lehning en Harry Daemen hun taak uitvoerden. Ze gaven mij de vrijheid om de richting van het onderzoek te bepalen en hielden me bij de les door mijn verrichtingen kritisch te volgen.

Wat voor begeleiders geldt, is ook van belang voor collega’s en anderen die de afgelopen jaren de moeite namen om mijn werk te bekritisieren. Doordat jullie me mijn gang lieten gaan en motiveerden, maar ook kritisch bleven heb ik de afgelopen jaren veel geleerd en konden mijn uitprobeersels uitgroeien tot dit proefschrift. In het bijzonder wil ik de collega’s van de onderzoeksgroep ‘Waardering van en in het openbaar bestuur’, de leden van het ‘AiO-platform’ en de deelnemers aan de congressen die ik heb bezocht danken voor hun waardevolle commentaar. Roger Jolly wil ik apart noemen. Als kamergenoot was hij de eerste met wie ik mijn ideeën en ideetjes besprak. Daarnaast is de layout van dit boek en de kaft grotendeels door hem bedacht.

Voor dit proefschrift heb ik veel databestanden gebruikt en minstens zo veel bestanden niet gebruikt, maar wel ingezien. Deze gegevens werden beschikbaar gesteld door het Steinmetz archief. De volkswijsheid leert dat ‘niemand onmisbaar is’, maar zonder de hulp van de medewerkers van dit archief zou het toch wel erg moeilijk geweest zijn.

Tenslotte wil ik mijn ouders bedanken. Ook jullie moesten een balans vinden tussen ‘vrijlaten’ en ‘aan het handje houden’. Jullie durfden mij al vroeg veel vrijheid te geven en steunden me onvoorwaardelijk. Dit heeft mij gemaakt tot de persoon die dit proefschrift kon schrijven.

Inleiding 1

Deel I: Een rudimentair communitaristisch model

1. Cultuursociologisch communitarisme 13
2. Het rudimentaire communitaristische model 21
3. Methode van onderzoek 29
4. Operationalisering 39
5. Analyse 51
6. Een uitgebreid communitaristisch model 57

Deel II: De cognitieve wereld

- Inleiding 65
7. Respect voor gezag 67
  8. Tevredenheid over het leven 77
- Conclusie 89

Deel III: Het functioneren van het politieke systeem

- Inleiding 93
9. De integriteit van het bestuur 97
  10. Totale overheidsuitgaven en inkomensoverdrachten 109
  11. Politieke participatie 117
- Conclusie 133

Deel IV: Sociaal-culturele factoren

- Inleiding 137
12. Sociaal vertrouwen 139
  13. Criminaliteit 153
- Conclusie 167

Deel V: Trends

- Inleiding 171
14. Trends in de Verenigde Staten, Nederland, West-Duitsland, Italië en Spanje 175
  15. Nadere analyse van trends 187
- Conclusie 203

Slotbeschouwing 205

Bijlagen 213

Summary 219

Geraadpleegde literatuur 223

Over de auteur 232

Inleiding

IN DE JAREN NEGENTIG van de twintigste eeuw ontstond onzekerheid over de vitaliteit en toekomst van Westerse democratieën. Pessimisten wezen op de veelal lage opkomst bij verkiezingen, op etnische spanningen en op het schijnbaar grootschalige misbruik van sociale voorzieningen (cf. Kymlicka en Norman 1994). In dit klimaat raakte in de Verenigde Staten het communitarisme wijdverbreid. Invloedrijke communitaristen zijn Michael Sandel, Amitai Etzioni, Michael Walzer, Benjamin Barber en de groep rond Robert Bellah. In deze inleiding zal ik eerst nader toelichten wat ik precies met communitarisme bedoel. Vervolgens wordt aangegeven hoe de onderhavige studie deze stroming zal onderzoeken, wat ‘de centrale vraag’ is en hoe het boek is opgebouwd.

1. De communitaristische internationale

Het communitarisme kent verschillende varianten. De eerste is het *politiek filosofisch communitarisme*. Dit is een kritiek op liberale rechtvaardigheidstheorieën. De kritiek past binnen het uitgebreide en technische debat dat werd gevoerd naar aanleiding van John Rawls’ *A Theory of Justice* in 1971. Later ontstond vanuit de filosofische kritiek een algemene cultuurkritiek op de hedendaagse (Amerikaanse) samenleving (Bovens 1998: 148, cf. Van den Brink 1994: 13-17). Deze cultuurkritiek wordt *cultuursociologisch communitarisme* genoemd.* Binnen het cultuursociologisch communitarisme bestaan ook weer verschillende deelvarianten. Zo is er conservatief, liberaal en republikeins cultuursociologisch communitarisme.

Tabel 1 Een typologie van het cultuursociologisch communitarisme

	<i>Revitalisering van de traditionele samenleving</i>	<i>Nieuw evenwicht tussen een individualistische en een traditionele samenleving</i>
Gemeenschap en civil society	Conservatief	Liberaal
Alleen civil society	-	Republikeins

Twee criteria bepalen het onderscheid tussen deze varianten. Deze zijn weergegeven in tabel 1. Ten eerste is er een verschil tussen aan de ene kant conservatief communitarisme en aan de andere kant liberaal en republikeins communitarisme. Het conservatief communitarisme pleit voor een revitalisering van de traditionele samenleving. Liberale en republikeinse communitaristen daarente-

* Met de termen ‘communitarisme’, ‘communitarist’ en ‘communitaristisch’ verwijs ik in het vervolg van deze studie naar deze variant van communitarisme.

gen propageren geen terugkeer naar de traditionele samenleving, maar zoeken een nieuw evenwicht tussen het individualisme van de hedendaagse samenleving en het gemeenschapsideaal van de traditionele samenleving. Binnen deze tweede groep onderscheiden het liberaal en republikeins communitarisme zich ook weer van elkaar. Dit berust op het analytische verschil tussen gemeenschap en *civil society*. Om dit te duiden en om aan te geven hoe deze organisatievormen zich onderscheiden van de markt en de staat wordt gebruik gemaakt van Dekkers (1999) ideaaltypen van markt, staat, gemeenschap en *civil society*. Hij baseert zich voor het definiëren van deze concepten op een typologie van Streeck en Schmitter (Streeck & Schmitter 1985: 5).

Dekkers ideaaltypen zijn in tabel 2 samengevat. Ten eerste definieert hij het leidende beginsel van de organisatievormen. Zoals de staat wordt gekenmerkt door hiërarchische verhoudingen en de markt door concurrentie, zo staat binnen de gemeenschap solidariteit tussen de leden voorop en is vrijwilligheid het uitgangspunt van de *civil society*. Ten tweede wijst Dekker op verschillen in de voorwaarden voor deelname. Op de markt is dit koopkracht en in de staat wettelijke bevoegdheid. Analoog hieraan geldt dat het lidmaatschap van gemeenschappen ascriptief is. Dit betekent dat mensen ‘van nature’ deel uitmaken van hun gemeenschap. Toegang tot de *civil society* is andersoortig. Hiervoor is namelijk betrokkenheid vereist. Dit is de bereidheid om zich te binden aan een vereniging of organisatie. Het derde kenmerk benoemt het dominante transactiemiddel van de verschillende ideaaltypen. Zoals geld het transactiemiddel van de markt en dwang het transactiemiddel van de staat is, zo staan in de gemeenschap het tonen van achting en respect en in de *civil society* het uitwisselen van argumenten voorop. Tenslotte vergelijkt Dekker de centrale besluitvormingsregel in de verschillende organisatievormen. De besluitvormingsregel van de gemeenschap is een gedeelde consensus, terwijl in de *civil society* discussie centraal staat. Dit kan men vergelijken met de besluitvorming door vraag en aanbod op de markt en met de gezaghebbende oordelen van de staat.

Tabel 2 *Ideaaltypen van gemeenschap, staat, markt en civil society*

	<i>Markt</i>	<i>Staat</i>	<i>Gemeenschap</i>	<i>Civil Society</i>
Leidend beginsel	Concurrentie	Hiërarchie	Spontane solidariteit	Vrijwilligheid
Voorwaarde voor deelname	Koopkracht	Wettelijke bevoegdheid	Ascriptief lidmaatschap	Betrokkenheid
Transactiemiddel	Geld	Dwang	Achting	Argumenten
Besluitvorming	Vraag en aanbod	Gezaghebbend oordeel	Consensus	Discussie

Ontleend aan Dekker (1999: 16)

Het communitarisme is niet beperkt tot de Verenigde Staten. In Nederland komen al ver voor de jaren negentig communitaristische geluiden horen. Zijdeveld concludeerde bijvoorbeeld in 1971: 'de kloof tussen de enkeling en zijn institutionele omgeving wordt nog verwijd door zijn neiging zich terug te trekken in zijn privé-sfeer, waar hij vrijheid zegt te ervaren' (Zijdeveld 1971: 171). Naast Zijdeveld, kunnen ook Hirsch Ballin en Klop worden aangemerkt als Nederlandse communitaristen van het eerste uur (Hirsch Ballin 1993, Klop 1993). In de jaren negentig bleef de interesse in het communitarisme niet langer beperkt tot het CDA van Zijdeveld, Klop en Hirsch Ballin. Onder leiding van het wetenschappelijk bureau van de PvdA debatteerden wetenschappers over 'Communitarisme en republikanisme in Nederland' (Bovens, Trappenburg & Wittenveen 1994). Zelfs de Telderstichting, de denktank van de VVD, onderzocht het belang van het communitarisme in 'Tussen vrijblijvendheid en paternalisme: bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering' (Groenveld 1995).

Dit betekent niet dat het communitarisme kritiekloos werd overgenomen. In de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezing van 1994 ontstond een debat over de individualistische cultuur van de Nederlandse samenleving. PvdA-coryfee Van Dam bekritiseerde het communitarisme en stelde dat het individualisme niet te negatief moet worden beoordeeld. Ook wees hij erop dat de hedendaagse cultuur vraagt om een andere rol van de overheid. Twee CDA-wetenschappers, Van Gennip en Jansen, waren het niet eens met Van Dam. In navolging van Amerikaanse communitaristen stelden zij dat de overheid een actieve politiek moet voeren teneinde de individualisering tegen te gaan. De toenmalige VVD-leider Bolkestein tenslotte, verdedigde Van Dam. Hij was van mening dat het overheidsbeleid rekening moet houden met de geïndividualiseerde samenleving (Van Dam 1994, Van Gennip & Jansen 1993, Bolkestein 1993).

2. Communitarisme en beleid

De 'communitaristische internationale' is niet alleen een interessante politieke theorie, maar is ook direct relevant voor de voorbereiding en implementatie van beleid. Het communitarisme noemt namelijk tal van concrete maatregelen om de vitaliteit van de samenleving te vergroten. Zo wordt er in het communitarisme gewezen op het belang van solidariteit en gemeenschapszin. Ook waarschuwen communitaristen voor de gevaren van individualisme. Behalve abstracte idealen, noemen communitaristen ook concrete beleidsmaatregelen. Etzioni beschrijft bijvoorbeeld in zijn paragraaf 'public schools as character-building agents' expliciet hoe scholen georganiseerd zouden moeten worden (Etzioni 1996: 182). Barber pleit voor beter toegankelijke 'publieke ruimten' en voor het gebruik van moderne communicatiemiddelen om contacten tussen burgers mogelijk te maken (Barber 1998: 75).

Normatieve politieke theorieën als die van het communitarisme expliciteren en onderbouwen dus abstracte en concrete beleidsdoelen. Goodin stelt dat hier in de bestuurskunde veel behoefte aan is. Hij schrijft: ‘Ook al weten wij welke resultaten het gevolg zullen zijn van welk beleid, dan nog is dat geen hulp bij het bepalen van onze beleidskeuze, als wij niet ook weten welke resultaten wij boven andere prefereren’ (Goodin 1990: 42). Iedere beoordeling van doelstellingen vraagt dan ook om een normatieve theorie over de waarde van deze doelstellingen. Het communitarisme is een voorbeeld van een dergelijke theorie. Stilman ziet het communitarisme bovendien als een beweging tegen de grote nadruk op het marktdenken van de regeringen van Reagan en Bush sr.: ‘the “Communitarians” seek to curb the excesses of the Reagan-Bush free market, economic-driven conservatism...’ (Stilman 1995: 33).

Daarnaast geeft het communitarisme aan *hoe* de overheid moet sturen. Ook dit is een onderwerp waar de hedendaagse bestuurskunde veel aandacht voor heeft. Er zijn met name pleidooien voor ‘zelfsturing’ en ‘interactieve beleidsvorming’. Naast wetenschappers, raken ook beleidsmakers er steeds meer van doordrongen dat ‘de samenleving’ meer moet worden betrokken bij de beleidsvorming en uitvoering. Daemen et al. constateren bijvoorbeeld over het lokale niveau dat ‘Working with society seems to be the strategy of modern (local) government’ (Daemen, Edwards, Hupe & Schaap 1998: 1). Op het niveau van de nationale politiek wordt de roep om ‘het land in te gaan’ steeds luider. Het communitarisme biedt, met zijn nadruk op gemeenschapszin, hier een theoretische onderbouwing voor.

Ook communitaristen propageren deze ideeën over nieuwe vormen van bestuur. Barber poneert bijvoorbeeld de algemene stelling dat de overheid zich moet terugtrekken ten gunste van de *civil society*. Bellah et al. stellen voor om burgers, volgens het subsidiariteitsbeginsel, te betrekken bij de besluitvorming: ‘Programs of widened citizen participation in actual policy planning and decision making complement another principle we consider crucial in dealing with the scale and complexity of a modern society - the principle of “subsidiarity.”’ (Bellah et al. 1991: 135).

3. Communitarisme in empirie

Er zijn dus goede redenen voor beleidsmakers en bestuurskundigen om het communitarisme als inspiratiebron te gebruiken. Het is dan ook niet vreemd dat zij zich nogal eens beroepen op het communitaristische gedachtegoed. De beleidsmakers die communitaristisch beleid nastreven zonder het zo te noemen zijn echter nog talrijker.

Hierbij wordt echter vaak vergeten dat het communitarisme niet alleen een normatief, maar ook een empirisch karakter heeft. Terwijl de filosofische onderbouwing van het communitarisme uitgebreid is becommentarieerd en uitgewerkt, is relatief weinig bekend over de geldigheid van de empirische bouwstenen van de theorie. Deze studie poogt een bijdrage te leveren aan het

opvullen van deze leemte. Hiertoe bouw ik voort op het schaarse bestaande empirische onderzoek, waarvan ik een aantal voorbeelden bespreek.

In het midden van de jaren negentig onderzocht een groep onderzoekers rond Bovens en Hemerijck (1996) de empirische geldigheid van het cultuurpesimisme voor de Nederlandse samenleving (cf. Swierstra 1997, Van Oenen 1997). Zij gaan na of morele bindingen in Nederland minder belangrijk zijn geworden. Onder 'morele bindingen' verstaan deze wetenschappers 'de normen en waarden die een institutie (als het gezin of de school) een bijzondere culturele coherentie geven' (Bovens & Hemerijck 1996: 14). Ze concluderen dat morele bindingen in Nederland zijn veranderd, maar dat dit niet heeft gezorgd voor maatschappelijke desintegratie (Bovens & Hemerijck 1996: 207). Weliswaar brengen de veranderingen onder politici en intellectuelen 'een gevoel van subjectieve onzekerheid en cultureel onbehagen' teweeg (Bovens & Hemerijck 1996: 209), maar dit betekent nog niet dat de cultuurkritiek die deze politici en intellectuelen formuleren juist is. Optimisme over sociale cohesie is volgens deze onderzoekers voor Nederland eerder op zijn plaats.

Meer recent hebben Komter, Burgers en Engbersen (2000) de maatschappelijke integratie in Nederland onder de loep genomen. Het uitgangspunt van dit drietal verschilt van Bovens en Hemerijck. Zij beargmenteren namelijk dat het niet mogelijk is om algemene conclusies te trekken over solidariteit en sociale cohesie. Hiermee nuanceren zij het optimisme van Bovens en Hemerijck. De stelling is dat specifiek onderzoek moet worden gedaan 'naar maatschappelijke processen die in directe of indirecte zin van betekenis zijn voor het cohesievraagstuk' (Komter, Burgers & Engbersen 2000: 10).

Toch trekken Komter et al. ook algemene conclusies. Ten eerste nuanceren zij 'de individualisering' van de Nederlandse samenleving. Mensen leven niet als losse individuen, maar blijken nog steeds vooral in sociale verbanden te leven. Solidariteit en sociale cohesie kunnen volgens Komter et al. daarom niet goed worden begrepen zonder de sociale netwerken te bestuderen waarvan mensen deel uitmaken. Ten tweede stellen de auteurs dat een afname van de door de staat georganiseerde formele solidariteit (sociale voorzieningen) niet noodzakelijk samenhangt met een toename van de informele solidariteit. Selectiviteit en uitsluiting kunnen elkaar namelijk ook versterken: 'Waar formele, statelijke solidariteit in de vorm van overheidsbeleid op het gebied van de sociale zekerheid of het migratiebeleid selectiever wordt, zien we dat ook de selectiviteit van informele solidariteit toeneemt' (Komter et al. 2000: 116). Ten derde beargmenteren Komter et al. dat de kwetsbaarheid van sociale groepen niet alleen wordt bepaald door de hoogte van het inkomen of de opleiding, maar ook door het vermogen om sociale relaties aan te gaan en zo te investeren in sociaal kapitaal.

Ook Halman heeft mede naar aanleiding van het communitarisme onderzoek gedaan naar normverval. Aan de hand van survey-gegevens over een groot aantal landen onderzoekt hij de normen en waarden van hedendaagse Westerse

democratieën. Hij concludeert dat traditionele instituties in de meeste landen minder belangrijk worden en dat het individu een belangrijker rol is gaan spelen: '[T]he dominance of traditional institutions is indeed decreasing in favour of an increasing emphasis on the individual' (Halman 1995: 424).

Een laatste onderzoek naar het communitarisme is een studie van Phillips (1993), waarin hij de historiografische literatuur over historische gemeenschappen bespreekt. Communitaristen menen volgens hem dat de hedendaagse samenleving wordt gekenmerkt door atomisme en desintegratie en ponderen de stelling dat in de hechte gemeenschappen uit het verleden wel een vitale sociale orde bestond. Hieruit leiden zij af dat een revitalisering van de traditionele samenleving ervoor kan zorgen dat de atomisering en desintegratie van de hedendaagse samenleving stoppen: 'They advance the historical thesis that there have been periods in which community reigned and things were in good order' (Phillips 1993: 5). Deze these onderwerpt Phillips aan een nadere analyse door historisch onderzoek naar het antieke Griekenland, het Middeleeuwse Europa en het vroege Amerika te bespreken. Hieruit blijkt volgens Phillips dat samenlevingen uit het verleden op veel punten verschillen van de hedendaagse samenleving, maar niet een meer homogene of meer geïntegreerde gemeenschap waren. Daarnaast wijst hij erop dat uitsluiting in deze historische gemeenschappen veel voorkwam. Het ideaal van de traditionele gemeenschap is daarom volgens Phillips een mythe: '[L]ife in those periods does not seem to have had much in common with the idealized depictions presented by social theorists of the last century and communitarian thinkers today' (Phillips 1993: 150).

4. Nieuwe aandachtspunten

In het onderzoek uit de voorgaande paragraaf is een drietal leemtes te onderscheiden. Ten eerste blijkt uit de reacties op het onderzoek van Bovens en Hemerijck dat kritiek mogelijk is op de manier waarop zij empirisch onderzoek in verband brengen met het communitarisme. Swierstra (1997) stelt dat Bovens et al. alleen die elementen uit het communitarisme kiezen die het mogelijk maken om het communitarisme te diskwalificeren als een 'verdacht en defensief moraliseringsoffensief' (Swierstra 1997: 104). Om dit te voorkomen kies ik ervoor om eerst een communitaristisch verklaringsmodel af te leiden uit de communitaristische theorie.

Daarnaast onderzoeken Bovens en Hemerijck en Komter et al. alleen de Nederlandse situatie, zonder deze te vergelijken met de situatie in andere landen. Vergelijkingen met andere landen zijn echter vereist om na te gaan of en zo ja in hoeverre de Nederlandse situatie uniek is. Mogelijk is het communitarisme vooral van toepassing op de Verenigde Staten waar de theorie oorspronkelijk is ontwikkeld, en kan zij niet zonder meer worden toegepast in de Europese context. Het is eveneens denkbaar dat het communitarisme alleen relevant is voor bepaalde Europese landen. Bovens en Hemerijck concluderen bijvoorbeeld: '[S]ommige problemen, zoals armoede en criminaliteit in de getto's van

Washington, Detroit en Los Angeles zijn van een heel andere orde dan de traag vorderende stelselherziening van de sociale zekerheid in het cultureel homogene Denemarken' (Bovens & Hemerijck 1996: 201). Om dergelijke conclusies over verschillen tussen landen te kunnen trekken, moeten echter wel verschillende landen worden onderzocht.

Ten derde is van belang dat het communitarisme meer is dan alleen bezorgdheid over de hedendaagse samenleving. Communitaristen theoretiseren ook over de oorzaken van problemen. De empirische geldigheid van deze stellingen is naar mijn weten nog weinig onderzocht. Het feit dat in Nederland (volgens Bovens en Hemerijck) de sociale cohesie groot is zou namelijk veroorzaakt kunnen zijn doordat Nederland in grote mate voldoet aan de communitaristische idealen. Als dit het geval is verwerpen Bovens en Hemerijck ten onrechte het communitarisme.

Het onderzoek van Phillips doet in zeker zin een poging om de communitaristische theorie te onderzoeken doordat wordt nagegaan of gemeenschappen uit het verleden een wenselijk alternatief zijn voor de hedendaagse samenleving. Er is echter een directere manier om de communitaristische theorie te onderzoeken. Zoals in de onderzoeksopzet zal worden toegelicht bestaan in de hedendaagse moderne wereld vele verschillende culturen die in verschillende mate voldoen aan het communitaristische ideaal. Door deze culturen met elkaar te vergelijken kunnen de 'feitelijke' gevolgen van het communitarisme worden vastgesteld.

5. Communitarisme en vertrouwen in politieke instellingen

Om een bijdrage te leveren aan het debat over de empirische geldigheid van het communitarisme koppel ik het communitarisme aan een onderzoeksthema waar recent veel aandacht voor is: vertrouwen in politieke instellingen. Politicologen zien in het vertrouwen in politieke instellingen een indicator voor de vitaliteit van de hedendaagse democratie. Newton en Norris (2000) schrijven zelfs: 'loss of confidence in institutions may well be a better indicator of public disaffection with the modern world, because they are the basic pillars of society. If they begin to crumble, then there is, indeed, cause for concern' (Newton & Norris 2000: 53).

Amerikaanse onderzoekers zijn van mening dat in hun land het vertrouwen in politieke instellingen de afgelopen decennia is afgenomen. Nye stelt vast dat 'Confidence in government has declined' (Nye 1997: 1). Pharr et al. concluderen dat ook andere vormen van politieke steun zijn afgenomen en dat dit ook geldt voor andere landen. Zij schrijven: 'most citizens in the Trilateral world have become more distrustful of politicians, more skeptical about political parties, and significantly less confident in their parliament and other political institutions' (Pharr, Putnam en Dalton 2000: 19). Ook communitaristen wijzen op dit onderzoek om hun cultuurpessimisme te onderbouwen. Sandel geeft naar aanleiding hiervan zijn boek de titel *Democracy's Discontent*, terwijl Bellah et

al. concluderen: 'we have begun to lose trust in our institutions...' (1991: 3, Etzioni 1996: 66).

Hoewel de aandacht voor vertrouwen in politieke instellingen actueel is, past het onderzoek hiernaar binnen een uitgebreide onderzoekstraditie naar politieke steun. David Easton is de grondlegger van deze traditie en heeft verschillende dimensies van het concept politieke steun gedefinieerd. In *A Systems Analysis of Political Life* onderscheidt hij steun die blijkt uit gedrag en steun die blijkt uit attitudes. De eerste vorm noemt hij *overt support*, deze bestaat uit de direct waarneembare handelingen van mensen. Voorbeelden hiervan zijn het stemmen op een bepaalde kandidaat, als vrijwilliger het leger in gaan, deelnemen aan protestacties, weigeren om belasting te betalen en migreren naar een ander land. Bij deze vorm van steun (of het gebrek eraan) gaat het niet om de intentie, maar alleen om het direct waarneembare gedrag. De tweede vorm van politieke steun is *covert support*. Dit zijn de attitudes die ten grondslag liggen aan het gedrag: 'A person may possess a supportive frame of mind with respect to others or to some object. If we wish, we may call this an internal form of behavior, an orientation that takes the shape of a set of attitudes or predispositions or a readiness to act on behalf of someone or something else' (Easton 1965: 160).

Politieke steun kan volgens Easton betrekking hebben op drie verschillende zaken: de politieke gemeenschap, het regime en de gezagsdragers. De politieke gemeenschap is 'that aspect of a political system that consists of its members seen as a group of persons bound together by a political division of labor' (Easton 1965: 177). De meest duidelijke indicator van het ontbreken van steun hiervoor is de wens van een groep mensen om zich af te scheiden. De politieke gemeenschap onderscheidt zich van het regime. Het regime is namelijk de constitutionele orde, waarvan de regels 'set up expectations about who is to wield power, the limits within which it is to be used, who are expected to comply, and the conditions under which these obligations arise' (Easton 1965: 192). De gezagsdragers tenslotte zijn de 'members who occupy a special place in the structure through which values are politically allocated in a system...' (Easton 1965: 214).

In beschouwingen over de gevolgen van politieke steun voor de stabiliteit van het politieke systeem moet volgens Easton een onderscheid worden gemaakt tussen specifieke en diffuse politieke steun. Specifieke steun is het gevolg van de *outputs* van het politieke systeem: 'specific support flows from the favorable attitudes and predisposition stimulated by outputs that are perceived by members to meet their demands as they arise or in anticipation' (Easton 1965: 273). Diffuse politieke steun is gericht op het systeem als geheel en niet op de specifieke output. Hierdoor vormt het een reservoir aan politieke steun: 'since it is an attachment to a political object for its own sake, it constitutes a store of political good will. As such, it taps deep political sentiments and is not easily depleted through disappointment with outputs' (Easton 1965: 274).

Hoewel het onderscheid dat Easton maakt tussen verschillende vormen van politieke steun conceptueel van groot belang is, wordt er door Anderson en Guillory (1997) op gewezen dat in de praktijk moeilijk een onderscheid kan worden gemaakt tussen de verschillende vormen. Het blijkt bijvoorbeeld dat mensen die instemmen met het politieke regime ook het specifieke beleid in grote mate steunen. Anderson en Guillory concluderen daarom: ‘the distinction between diffuse and specific support mainly has been relevant at the conceptual level, not in the world of empirical social research’ (Anderson & Guillory 1997: 70). In de praktijk valt het oordeel over het politieke systeem volgens Anderson en Guillory vaak samen met dat over het specifieke beleid. Politieke steun moet volgens hen daarom worden gedefinieerd aan de hand van de indicatoren die worden onderzocht en niet aan de hand van achterliggende concepten.

De indicator van politieke steun die in de onderhavige studie wordt onderzocht is vertrouwen in politieke instellingen. Vertrouwen heeft volgens Levi (1996) betrekking op situaties waarin reden bestaat om te twijfelen aan de betrouwbaarheid van anderen. In deze situatie zullen mensen met veel vertrouwen minder kosten maken om de persoon of institutie met wie wordt samengewerkt te controleren: ‘a trusting individual is one who makes a low personal investment in monitoring and enforcing the compliance of the individual(s) with whom she has made a compact from which she believes she will benefit’ (Levi 1996: 47). Het gaat vervolgens om vertrouwen in het ‘object’ politieke instelling. De politieke instellingen vormen samen wat Easton het politieke systeem noemt. Voorbeelden van politieke instellingen zijn de regering, het parlement, het rechterlijke systeem, de politie, de bureaucratie, politieke partijen en het leger (Norris 1999b: 11). Vertrouwen in politieke instellingen kan worden gezien als een vorm van steun ‘lying between support for specific social and political actors and the overarching principles of society like democracy and capitalism’ (Listhaug & Wiberg 1995: 299).

6. Centrale vraag en opbouw van het boek

In deze inleiding is toegelicht dat ik onderzoek doe naar de empirische geldigheid van het communitarisme. Ik richt me op het verschijnsel ‘vertrouwen in politieke instellingen’. Hiertoe onderzoek ik de verklarende kracht van het communitarisme voor verschillen in vertrouwen in politieke instellingen. De centrale vraag is dan ook: *Zijn communitaristische verwachtingen over vertrouwen in politieke instellingen empirisch houdbaar?*

Om deze vraag te onderzoeken wordt in het eerste deel een rudimentair communitaristisch model van vertrouwen in politieke instellingen opgesteld en onderzocht. Mede naar aanleiding hiervan beschrijf ik in het laatste hoofdstuk van het eerste deel een uitgebreider model van vertrouwen in politieke instellingen. Dit uitgebreide model combineert het verklaringsmodel voor vertrouwen in politieke instellingen van Newton en Norris (2000) met het rudimentaire verklaringsmodel. Het uitgebreide model wordt in het tweede, derde en vierde

deel onderzocht. Tenslotte komen, naar aanleiding van de uitkomsten van het eerste deel, in het vijfde en laatste deel de trends in evaluaties van het politieke systeem aan de orde.

DEEL I

Een rudimentair communitaristisch model

Cultuursociologisch communitarisme

OM EEN ANTWOORD te vinden op de vraag of communitaristische verwachtingen over vertrouwen in politieke instellingen empirisch houdbaar zijn moet eerst duidelijke worden wat de communitaristische verwachtingen precies zijn. Hiertoe stel ik een communitaristisch verklaringsmodel op van vertrouwen in politieke instellingen. Dit model bestaat uit oorzaken, de onafhankelijke variabelen, en gevolgen, de afhankelijke variabele. De onafhankelijke variabelen zijn (1) de kenmerken van de hedendaagse samenleving die communitaristen bekritisieren en (2) de maatschappelijke veranderingen die zij als oplossing zien voor de problemen van de hedendaagse samenleving. De afhankelijke variabele, het onderwerp van deze studie, is vertrouwen in politieke instellingen.

De vraag van dit hoofdstuk is daarom: Welke kenmerken van de hedendaagse samenleving zijn volgens communitaristen problematisch en welke maatschappelijke veranderingen zien zij als een oplossing van deze problemen? Bij het beantwoorden van deze vraag moet men rekening houden met het feit dat er verschillende varianten van communitarisme bestaan en dat vertegenwoordigers van deze stromingen hun peilen op verschillende aspecten van de moderne samenleving richten. Om deze reden komt in dit hoofdstuk het werk van verschillende denkers aan de orde. Deze denkers en de stromingen waartoe zij behoren geef ik weer in figuur 1.

1.1 Conservatief communitarisme

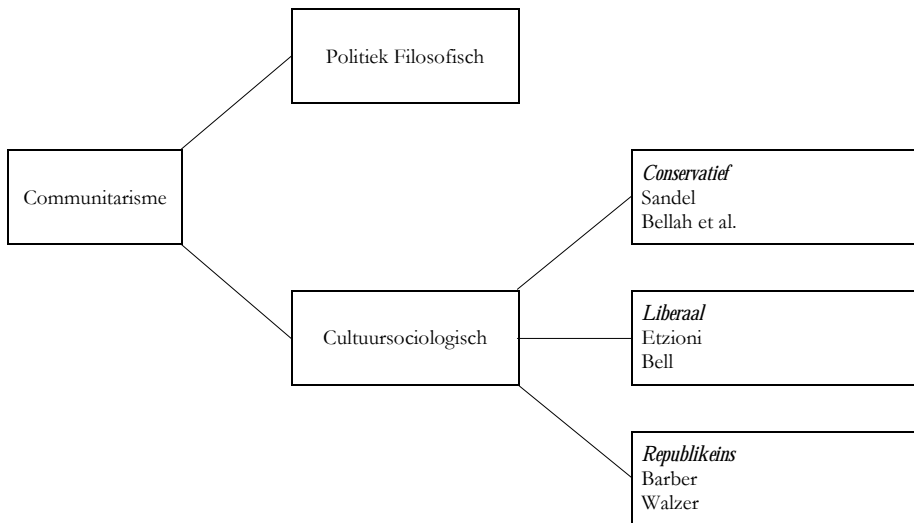
De eerste stroming, conservatief communitarisme, bekritiseert het individualisme van de hedendaagse samenleving. Al alternatief hiervoor wijst zij op het ideaal van de traditionele samenleving. Sociale verbanden die door deze communitaristen belangrijk worden gevonden zijn bijvoorbeeld het gezin, de kerk, de lokale gemeenschap, binding met de natie en het lidmaatschap van verenigingen en organisaties (Bovens 1998: 149). In het huidige maatschappelijke debat ziet men dit als de oorspronkelijke communitaristische visie. Deze stroming wordt conservatief communitarisme genoemd, omdat zij pleit voor een terugkeer naar de traditionele samenleving (cf. Bovens 1998: 149). Invloedrijke communitaristen die bij deze stroming horen zijn Michael Sandel (1985, 1995, 1996) en de groep communitaristen rond Robert Bellah (1991, 1996).

Sandel

In de praktijk van de hedendaagse Amerikaanse samenleving worden volgens Sandel in zijn *Democracy's Discontent* (1996) de rechten van mensen te belangrijk gevonden. Sandel meent dat als gevolg hiervan mensen geen verplichtingen

hebben ten opzichte van hun medeburgers: ‘The average citizen is (...) without any special obligations to his or her fellow citizens...’ (Sandel 1996: 14). Dit is problematisch, omdat gemeenschappen waar mensen in leven ook verplichtingen met zich meebrengen. Hij schrijft dan ook over het hedendaagse Amerika: ‘It fails to capture those loyalties and responsibilities whose moral force consists partly in the fact that living by them is inseparable from understanding ourselves as the particular persons we are - as members of this family or city or nation or people, as bearers of that history, as citizens of this republic’ (Sandel 1996: 14).

Figuur 1 *Het communitarisme in schema*

Bovendien beschrijft Sandel hoe de Amerikaanse samenleving zich ontwikkelde van een burgerlijke tot een procedurele republiek. De burgerlijke republiek uit het verleden had drie kenmerken. Het eerste kenmerk was dat vrijheid betekende dat kon worden deelgenomen aan het democratische zelfbestuur en niet dat de individuele wensen zoveel mogelijk konden worden gerealiseerd. Ten tweede verliep de relatie tussen staat en individu via intermediaire organisaties. Ten derde waren burgerlijke deugden belangrijk (Sandel 1985: 149-153). De publieke filosofie van deze burgerlijke republiek is de republikeinse theorie. Geleidelijk veranderde de burgerlijke republiek volgens Sandel in een procedurele republiek, waarin het individu en zijn rechten centraal kwamen te staan. De publieke filosofie van de procedurele republiek is niet de republikeinse theorie, maar het liberalisme, met zijn grote nadruk op individuele rechten.

Het gevolg van deze ontwikkeling is volgens Sandel dat er wijdverbreide onvrede bestaat over de Amerikaanse politiek: ‘Our public life is rife with discontent’ (Sandel 1996: 3). Ten eerste hebben mensen het gevoel dat ze geen

controle meer hebben over hun leven: ‘One is the fear that, individually and collectively, we are losing control of the forces that govern our lives’ (Sandel 1996: 3). Ten tweede bestaat het gevoel dat gemeenschappen verdwijnen: ‘The other is the sense that, from family to neighborhood to nation, the moral fabric of community is unraveling around us’ (Sandel 1996: 3). Sandel concludeert dat de toestand van de Verenigde Staten laat zien dat de procedurele republiek, en daarmee de individualistische hedendaagse cultuur, in de praktijk niet werkt: ‘The procedural republic that has unfolded over the past half-century can now be seen as an epic experiment in the claims of liberal as against republican political thought. Our present predicament lends weight to the republican claim that liberty cannot be detached from self-government and the virtues that sustain it, that the formative project cannot be dispensed with after all’ (Sandel 1996: 323).

Al met al bekritiseert Sandel de hedendaagse cultuur, die het individu en zijn rechten te veel benadrukt. De samenleving die hiervan het gevolg is noemt hij een procedurele republiek. Om deze ontwikkeling tegen te gaan pleit hij voor een terugkeer naar het ideaal van de burgerlijke republiek. Hiermee stelt hij dat de uitgangspunten van de geïndividualiseerde samenleving moeten worden verlaten.

De groep communitaristen rond Bellah

Naast Sandel kan ook de groep communitaristen rond Bellah tot het conservatief communitarisme worden gerekend. In hun *The Good Society* zijn instituties een centraal begrip. Instituties definiëren zij als gedragspatronen van individuen of groepen (Bellah, Madsen, Sullivan, Swidler & Tipton 1991: 10). Volgens Bellah et al. is er een constante wisselwerking tussen het individu en zijn instituties: ‘we are not self-created atoms manipulating or being manipulated by objective institutions. We form institutions and they form us’ (Bellah et al. 1991: 12). In de hedendaagse Amerikaanse samenleving laten mensen zich volgens deze groep als gevolg van het individualisme te weinig leiden door hun instituties: ‘Individualistic Americans fear that institutions impinge on their freedom’ (Bellah et al. 1991: 12).

Bellah et al. beargumenteren dat dit problematisch is doordat de vorming van het individu het hele leven doorgaat. Deze vorming is niet alleen zelfontplooiing, maar is altijd ook een onderdeel van het gemeenschapsleven en daarom nauw verbonden met de *common good* die in gemeenschappen wordt vorm gegeven: ‘A genuine education society means something more than a society with good schools. It means a society with a healthy sense of the common good, with social morale and public spirit, and with a vivid memory of its own cultural past’ (Bellah et al. 1991: 176). Het gaat Bellah et al. om cultivering van de mens door de instituties van een samenleving. Dit gebeurt idealiter binnen de lokale gemeenschap, het gezin en de kerk. Het is daarom volgens Bellah et al. belangrijk dat de mobiliteit afneemt en mensen worden ingebed in de insti-

tuties van de traditionele samenleving: 'A settled people is concerned with the recovery of trust in family and neighborhood; with schools, museums, concert and lecture halls, which enhance its cultural life; and with enabling all its citizens to participate in these goods, so that there is no underclass living in fear and making others fearful' (Bellah et al. 1991: 275).

Ook Bellah et al. wijzen dus op de negatieve gevolgen van de hedendaagse individualistische cultuur, al beschrijven zij deze gevolgen aan de hand van veranderingen in instituties. Ook stellen ze dat mensen meer zouden moeten worden ingebed in gemeenschappen. Deze terugkeer naar de traditionele samenleving mag ten koste gaan van de verworvenheden van de moderne samenleving. Om deze reden classificeer ik ze als conservatief.

1.2 Liberaal communitarisme

Als kritiek op het conservatief communitarisme wordt door liberale en republikeinse communitaristen aangevoerd dat het individu en zijn rechten in de traditionele samenleving nauwelijks belangrijk waren. Conservatieve communitaristen zouden daarom een weinig aantrekkelijk alternatief bieden voor de hedendaagse samenleving. Mede naar aanleiding van deze kritiek hebben liberale en republikeinse communitaristen expliciet aangegeven dat ze het individu als uitgangspunt nemen. De die liberaal communitaristische theoretici hebben met elkaar gemeen dat ze streven naar een communitaristische correctie van de hedendaagse samenleving, waardoor een nieuw evenwicht ontstaat tussen individuele waarden en gemeenschapswaarden. In het liberaal communitarisme wordt om dit te bereiken gepleit voor de revitalisering van zowel gemeenschapsbanden als de *civil society*. Behalve Etzioni (1993 en 1996) is ook Bell (1993) een vertegenwoordiger van deze variant.

Etzioni

Etzioni verschildt van conservatieve communitaristen doordat hij een onderscheid maakt tussen samenlevingen waarin het individu en samenlevingen waarin de sociale orde voorop staat. Het mag volgens hem niet zo zijn dat één van beide waarden te belangrijk is. Er moet dus een evenwicht worden gevonden tussen individuele en sociale waarden. Naar aanleiding van dit uitgangspunt bekritiseert Etzioni de hedendaagse Amerikaanse samenleving. Zijn kritiek is dat individuele waarden in deze samenleving te belangrijk zijn geworden. Dit moet echter, en hierin onderscheidt hij zich van het conservatieve communitarisme, niet worden gezien als een beweging tegen de autonomie van het individu, maar als een beweging tegen een te groot individualisme: 'Contemporary communitarian thinking, viewed in this context, is a balancing act, a reaction to excessive individualism' (Etzioni 1996: 39). Hoewel ook Etzioni veel kritiek heeft op het hedendaagse individualisme, gaat hij dus minder ver dan conservatieve communitaristen.

Om een nieuw evenwicht te vinden tussen individu en orde zijn volgens Etzioni meer gemeenschappelijke waarden nodig. Deze waarden ontstaan in gemeenschappen. Etzioni wijst op het belang van gezinnen, scholen en wat hij gemeenschappen noemt. Het gezin is volgens hem de beste plaats om kinderen op te voeden: 'a peer marriage in a society in which parents are provided with the socioeconomic conditions that enable them to dedicate more of themselves to parenting seems preferable to other formations' (Etzioni 1996: 180). Daarnaast zijn scholen nodig om het karakter van kinderen verder te vormen. Deze moeten volgens Etzioni de gedeelde waarden van de samenleving doorgeven: 'Public schools should focus on values shared by the community rather than on those that divide it' (Etzioni 1996: 186). Als mensen dankzij hun gezin en school een goed burgers zijn geworden bestaat het gevaar dat zij deze kwaliteit geleidelijk weer verliezen: 'If left to their own devices, going through the routine of life, individuals gradually lose much of their commitment to values...' (Etzioni 1996: 187). Tenslotte zijn daarom volgens hem gemeenschappen nodig: 'A major sociological function of the community, as a building block of the moral infrastructure, is to reinforce the character of individuals' (Etzioni 1996: 187). Met gemeenschappen doelt hij vooral op de meer hechte gemeenschappen van buurten, etnische groepen en kerken. Deze kunnen een tegenkracht zijn tegen de anomie die het gevolg is van de *mass society*: 'The most common antidotes to mass society, already noted by Tocqueville as a cornerstone of civic society, are the 'intermediary bodies' that stand between the individual and the state' (Etzioni 1996: 27).

Bell

In *Communitarianism and its critics* (1993) stelt Bell dat het hedendaagse individu te autonoom is. Hij stelt dat een individu niet los kan worden gezien van zijn gemeenschap: '[T]he problem is that to imagine individuals as socially disembodied beings is so far removed from people's intuitions that liberal theory can never get off the ground' (Bell 1993: 30). Als remedie tegen het individualisme stelt Bell eveneens dat mensen deel moeten uitmaken van gemeenschappen: 'the normal mode of existence is that of unreflectively acting in a way specified by the practices of one's social world, an idea which shows the impossibility of leading a life largely according to a self-selected life-plan' (Bell 1993: 39). Bell onderscheidt drie soorten gemeenschappen (Bell 1993, cf. Bell 2001). In de eerste plaats is er de 'gemeenschap van plaats'. Voorbeelden hiervan zijn de lokale gemeenschap, de stadswijk of het dorp waarin mensen leven. De tweede gemeenschap is de 'gemeenschap van herinnering'. Dit is de natie, die wordt gekenmerkt door een gemeenschappelijke geschiedenis en vaak ook een gemeenschappelijke taal. Tenslotte wordt 'de psychologische gemeenschap' onderscheiden. Dit is volgens Bell 'a group of persons who participate in common activity and experience a psychological sense of 'togetherness' as shared

ends are sought' (Bell 1993: 170). Voorbeelden van deze gemeenschap zijn het gezin en de kerk, maar ook de verbanden van de *civil society*.

1.3 Republikeins communitarisme

Het republikeins communitarisme onderscheidt zich, evenals het liberaal communitarisme, van het conservatief communitarisme door nadrukkelijk aan te geven dat wordt gezocht naar een nieuw evenwicht tussen individuele en sociale waarden, waarin het individu zijn autonomie niet verliest. In tegenstelling tot liberale communitaristen wijzen republikeinse communitaristen vooral op het belang van participatie in de *civil society*. Een herstel van gemeenschapsbanden vinden zij minder noodzakelijk of zelfs onwenselijk. Invloedrijke republikeinse communitaristen zijn Barber (1984, 1996 en 1998) en Walzer (1989, 1990, 1992 en 1995).

Barber

In *A Place for Us* (1998) onderscheidt Barber drie perspectieven op de rol van de *civil society*. Het eerste perspectief is het libertarische. Hierin zijn relaties tussen mensen contractueel: 'In this most commonplace of all understandings, civil society is a synonym for the private market sector, a domain of free individuals who associate voluntarily in various economic and social groupings that are contractual in nature...' (Barber 1998: 17). Het tweede perspectief is het communitaristische. Hierin wordt aangenomen dat mensen deel moeten zijn van gemeenschappen. Deze bindingen zijn ascriptief: ze worden niet door mensen zelf gekozen. Communitaristen 'think of civil society as a zone where people interact and are embedded in communities, and they treat it as the condition for all social bonding' (Barber 1998: 23).

Barber plaatst tegenover deze twee perspectieven zijn eigen, derde perspectief, dat hij 'strong democratic civil society' noemt. Volgens dit perspectief is het belangrijk dat mensen participeren in een netwerk van vrijwillige organisaties. De relaties moeten hechter zijn dan de relaties van de markt, maar ook weer niet zo hecht als in de gemeenschap (Gemeinschaft): 'They share with the private sector the gift of liberty: we go to them voluntarily and join in them as freely associated individuals and groups. But unlike private sector associations, these groups afford common ground and collaborative modes of action and have a public feel without being coercive; they permit voluntary activity that is not, however, privatized (Barber 1998: 49). Het onderscheidende kenmerk van deze organisaties is dat mensen er vrij toegang toe hebben en ze bovendien vrij kunnen verlaten. Dergelijke verbanden voorkomen volgens hem dat een samenleving ontstaat met een te sterke staat of een allesoverheersende markt. Ook wordt voorkomen dat mensen hun individuele vrijheid opgeven aan het ideaal van gemeenschap: 'Civil society is in fact *the* domain of citizens. It can place limits on government without ceding public goods to the private sphere, and at the same time it can dissipate the atmosphere of solitariness and greed

that surrounds markets without suffocating in big government's exhaust fumes or in the stifling air of would-be natural communities' (Barber 1998: 65).

Met zijn kritiek op het libertarische perspectief laat Barber zien dat hij vraagtekens zet bij het individualisme van de moderne samenleving. In tegenstelling tot liberale en conservatieve communitaristen stelt Barber niet dat alle gemeenschappen van mensen belangrijk zijn. Het gaat hem vooral om participatie in de *civil society*. Barber bekritiseert daarom ook theoretici die van mening zijn dat ascriptieve bindingen in gemeenschappen nodig zijn.

Walzer

Ook Walzer kan worden gezien als een republikeinse communitarist. Net als Barber bekritiseert hij de stellingnames van conservatieve communitaristen. Hij maakt namelijk duidelijk dat de liberale Amerikaanse samenleving zeker niet moet worden veranderd in een (conservatief) communitaristische samenleving. Amerikanen ziet hij als door en door liberaal: 'American communitarians have to recognize that there is no one out there but separated rights-bearing, voluntarily associating, freely speaking, liberal selves' (Walzer 1990: 15). Toch heeft ook Walzer kritiek op het individualisme van de moderne samenleving. Hij stelt dat allerlei vormen van mobiliteit er voor hebben gezorgd dat mensen steeds onafhankelijker zijn geworden. Het liberalisme legitimeert deze ontwikkeling en hiervoor moet een communitaristische correctie plaatsvinden: 'Liberalism is a self-subverting doctrine; for that reason, it really does require periodic communitarian correction. But it is not a particularly helpful form of correction to suggest that liberalism is literally incoherent or that it can be replaced by some pre-liberal or antiliberal community waiting somehow just beneath the surface or just beyond the horizon' (Walzer 1995: 62).

Ook Walzer kent een grote waarde toe aan de sociale bindingen van de *civil society*. De reden hiervoor is dat mensen hier de vaardigheden leren die nodig zijn voor het goed functioneren van een liberale democratie. Het is in de theorie van Walzer met name belangrijk dat het individu meer nadruk legt op het algemeen belang en minder op het eigen belang: 'States are tested by their capacity to sustain this kind of participation (...) And civil society is tested by its capacity to produce citizens whose interests, at least sometimes, reach further than themselves and their comrades, who look after the political community that fosters and protects the associational networks' (Walzer 1992: 105). Evenals Barber wijst Walzer dus op het belang van participatie in de *civil society* als alternatief voor de hedendaagse samenleving.

1.4 Cultuursociologisch communitarisme: Normatief en empirisch

Uit deze bespreking van het cultuursociologisch communitarisme blijkt dat er verschillen en overeenkomsten bestaan tussen communitaristische denkers. Aangezien het doel is om een communitaristisch verklaringsmodel te beschrijven gaat het mij hier vooral om de overeenkomsten.

Het blijkt dan dat in alle varianten van communitarisme wordt gewezen op de gevolgen van individualisme. Sandel bekritiseert de hedendaagse Amerikaanse procedurele republiek, waarin een grote rol is weggelegd voor het individu en zijn rechten. Volgens Bellah et al. is er door het individualisme van de hedendaagse Amerikaanse samenleving te weinig aandacht voor instituties. Etzioni beargumenteert dat een nieuw evenwicht moet worden gevonden tussen individuele en sociale waarden. Bell bekritiseert de autonomie van het hedendaagse individu. Barber plaatst kanttekeningen bij het libertarische perspectief op de *civil society*, waarin volgens hem de relaties tussen mensen te veel worden gereduceerd tot de keuzes van consumenten. Walzer tenslotte stelt dat mensen steeds onafhankelijker zijn geworden en daarom te weinig aandacht hebben voor hun relaties met anderen.

Als reactie hierop wordt door conservatieve en liberale communitaristen gepleit voor een revitalisering van gemeenschapsbanden en van de sociale verbanden van de *civil society*. Sandel pleit voor een terugkeer naar de burgerlijke republiek, waarin gemeenschapsbanden en intermediaire organisaties belangrijk waren. Bellah et al. stellen dat mensen moeten worden gecultiveerd door sociale instituties. Volgens Etzioni kan het nieuwe evenwicht tussen individuele en maatschappelijke waarden worden gevonden wanneer gemeenschapsbanden tussen mensen belangrijker worden. Bell wijst erop dat verschillende soorten constitutieve gemeenschappen de identiteit van individuen bepalen.

Volgens republikeinse communitaristen is vooral een vitale *civil society* nodig en is het niet wenselijk om gemeenschapsbanden te revitaliseren. Barber beargumenteert dat een vitale *civil society* een belangrijke rol moet spelen in de hedendaagse samenleving. In een vitale *civil society* kunnen mensen hun identiteit uiten. Bovendien kan volgens hem de kloof tussen burgers en de staat door de *civil society* worden overbrugd. Hij bekritiseert echter ook het communitaristische perspectief, waarin wordt aangenomen dat hechte gemeenschapsbanden nieuw leven moet worden ingeblazen. Walzer wijst op de socialiserende rol van maatschappelijke verbanden uit de *civil society*. Door te participeren in de *civil society* zullen mensen volgens Walzer burgerlijke deugden aanleren en leren om niet alleen hun eigen belangen, maar ook gemeenschapsbelangen na te streven.

Het rudimentaire communitaristische model

IN HET VOORGAANDE hoofdstuk bleek dat de verschillende communitaristische auteurs hun peilen richten op een aantal aspecten van de hedendaagse samenleving. Er is bezorgdheid over het individualisme van de hedendaagse samenleving. Daarnaast vinden ze ‘gemeenschappen’ en de *civil society* belangrijke bronnen van herstel. Sommige communitaristen wijzen ook op religiositeit en de tegenstelling tussen stad en platteland. Deze variabelen passen echter vooral bij het conservatieve communitarisme en worden in de andere varianten van communitarisme minder duidelijk gevonden. Het doel van dit hoofdstuk is om de door communitaristen genoemde ‘goede en slechte’ kenmerken van de hedendaagse samenleving te vertalen in concepten die bruikbaar zijn voor een empirisch onderzoek. Hiertoe worden twee onafhankelijke variabelen gedefinieerd (individualisme en maatschappelijke participatie). Op basis hiervan beschrijf ik het rudimentaire model van vertrouwen in politieke instellingen. Vervolgens wordt aangegeven op welke samenlevingen dit model van toepassing is.

2.1 Individualisme

De verschillende stromingen van het communitarisme worden gekenmerkt door kritiek op het individualisme van de hedendaagse samenleving. Communitaristen menen dat de grote nadruk op het individu samengaat met een afname van gemeenschapsbanden. Hiermee stellen ze de concepten individu en gemeenschap tegenover elkaar.

Dit roept de vraag op wat zij met individualisme, en dus ook met gebrek aan gemeenschap, bedoelen. Individualisme is namelijk een ‘omstreden, complex en ambivalent concept’ (Bussemaker 1993: 68). Het begrip heeft betrekking op veel aspecten van het menselijk leven en er kan zowel een positieve als een negatieve betekenis aan worden gegeven (Bussemaker 1993: 68). Om deze reden is de eerste vraag: Op welke aspecten van het menselijk leven moet het begrip individualisme betrekking hebben om relevant te zijn voor het communitarisme?

Vier varianten van individualisme

Er zijn vier varianten van individualisme te onderscheiden. Deze creëer ik door twee dimensies van individualisme met elkaar te combineren. Ten eerste valt een onderscheid te maken tussen (1) condities die ervoor zorgen dat mensen autonoom kunnen leven en (2) een individualistische manier van leven. Ten tweede is er een verschil tussen individualisme op (1) het microniveau en (2) het macroniveau. In Tabel 1 worden deze twee dimensies en vier vormen van individualisme weergegeven.

Tabel 1 *Vormen van individualisme*

	<i>Conditie voor autonomie</i>	<i>Individualistische manier van leven</i>
Microniveau	Een vrij individu	Een individualistisch individu
Macroniveau	Een vrije samenleving	Een individualistische cultuur

Het conceptuele onderscheid tussen condities voor autonomie en een individualistische cultuur blijkt uit debatten over het werk van de Amerikaanse politieke filosoof John Rawls. In *Political Liberalism* stelt Rawls dat autonomie een politieke waarde is die onderscheiden moet worden van de manier waarop mensen leven: 'This full autonomy of political life must be distinguished from the ethical values of autonomy and individuality, which may apply to the whole of life both social and individual, as expressed by the comprehensive liberalism of Kant and Mill' (Rawls 1996: 78). Het is daarom volgens hem niet terecht om aan te nemen dat liberale samenlevingen het nastreven van individualistische waarden stimuleren: '[J]ustice as fairness does not seek to cultivate the distinctive virtues and values of the liberalism of autonomy and individuality, or indeed of any other comprehensive doctrine' (Rawls 1996: 200).

In andere theorieën wordt aangenomen dat er een verband bestaat tussen liberalisme en individualisme. Stephen Macedo (1990) schrijft dat liberale rechtvaardigheid niet neutraal is over concepties van het goede leven: '[L]iberal justice and rights are not as independent of visions of the good life as liberal theorists have sometimes assumed or claimed' (Macedo 1990: 5). Macedo noemt praktische voorbeelden om dit te illustreren, bijvoorbeeld het huwelijk. Deze institutie zal in een liberale samenleving volgens hem een andere inhoud krijgen. De norm 'till death do us part' wordt steeds meer vervangen door 'till distaste drive us apart' (Macedo 1990: 62). Liberale instituties en rechten stimuleren volgens Macedo dan ook een individualistische manier van leven: '[L]ife in a liberal regime will tend to favour certain patterns of human flourishing, among them ones with a central role for autonomy' (Macedo 1990: 253, zie ook Galston 1991). Uit deze theorieën van Rawls en Macedo blijkt dat een conceptueel onderscheid bestaat tussen liberale instituties en rechten aan de ene kant en een individualistische manier van leven aan de andere kant.

Daarnaast bestaat individualisme ook op verschillende niveaus. Individualisme kan namelijk worden gezien als een eigenschap van een individu (het microniveau) of als een eigenschap van een samenleving (het macroniveau). Er zijn goede redenen om deze twee niveaus van elkaar te onderscheiden. Om te beginnen wijst Robinson erop dat correlaties die op het niveau van samenlevingen worden gevonden geen conclusies over individueel gedrag mogelijk maken. Dit wordt de 'ecological fallacy' genoemd (Kim 1994: 4, Robinson 1950, cf. Snijders & Bosker 1999: 6-13). Daarnaast stelt Kim dat men op basis van on-

derzoek naar individuen evenmin conclusies kan trekken over de mate waarin de samenleving individualistisch is. Het macroniveau is namelijk meer dan een optelsom van individuen: 'Collective entities need to be understood in their own right. They emerge from the interactions of individuals and constitute phenomena not reducible to the actions of individuals' (Kim 1994: 4, cf. Snijders & Bosker 1999: 6-13).

Het combineren van deze twee dimensies van individualisme leidt tot de vier vormen van individualisme die zijn weergegeven in tabel 1. Door de condities voor autonomie ontstaan vrije individuen en vrije samenlevingen. Deze verschillen van respectievelijk individualistische individuen en individualistische samenlevingen. Vervolgens is de vraag welke van deze vier vormen van individualisme het meest relevant is voor een empirisch onderzoek naar het communitarisme. Om deze vraag te beantwoorden is van belang dat condities voor autonomie doorgaans niet worden bekritiseerd door communitaristen. We hebben gezien dat liberale en republikeinse communitaristen als Etzioni, Bell, Walzer en Barber expliciet aangeven dat ze niet pleiten voor een terugkeer naar een samenleving waarin het individu zijn autonomie verliest. Conservatieve communitaristen als Sandel en de groep rond Bellah lijken te impliceren dat ze de autonomie van het individu willen beperken, maar maken dit niet heel erg expliciet. Wel worden in de verschillende communitaristische stromingen de problematische aspecten van een individualistische manier van leven aan de orde gesteld. Ook wijzen ze op de maatschappelijke gevolgen van een individualistische cultuur. Om deze reden zijn vooral de gevolgen van een individualistische manier van leven van belang voor het communitarisme. Aangezien communitaristen wijzen op de individuele en maatschappelijke gevolgen moet men aandacht besteden aan het micro- en het macroniveau.

Definitie

Vervolgens is de vraag: Hoe individualisme te definiëren? Het is voor aanhangers van het communitarisme verleidelijk om atomisme, egoïsme of andere negatieve aspecten van individualisme te zien als de voor een empirisch onderzoek naar het communitarisme meest relevante definitie van individualisme. Een dergelijke definiëring bevestigt echter vooraf de communitaristische theorie dat de individualistische cultuur problematisch is. Om het communitarisme te onderzoeken moet daarom worden bepaald of, zoals communitaristen menen, de verworvenheden van de hedendaagse samenleving voor het individu negatieve gevolgen hebben. Om deze reden wordt Hofstede's definitie van individualistische en collectivistische culturen gebruikt. Hij definieert het onderscheid tussen individualisme en collectivisme als volgt:

Individualism pertains to societies in which the ties between individuals are loose: everyone is expected to look after himself or herself and his or her immediate family. Collectivism as its opposite pertains to societies in which people from birth onwards

are integrated into strong, cohesive ingroups, which throughout people's lifetime continue to protect them in exchange for unquestioning loyalty' (Hofstede 1980: 51).

Dit onderscheid tussen individualistische en collectivistische culturen kan worden gezien als equivalent aan het door communitaristische theoretici beschreven onderscheid tussen samenlevingen waarin het individu met zijn wensen en behoeften voorop staat en samenlevingen waarin gemeenschappen voorop staan.

De definitie van Hofstede gaat over samenlevingen. In het voorgaande is echter aangegeven dat individualisme in deze studie ook op het individuele niveau wordt onderzocht. Niet alleen culturen, maar ook individuen kunnen namelijk meer of minder individualistisch zijn. Hiervoor kan de definitie ook worden gebruikt. Binnen culturen bestaan er namelijk eveneens verschillen in de mate waarin mensen voor zichzelf zorgen of deel uitmaken van hechte sociale groepen die bepalen hoe hun leven verloopt.

2.2 Maatschappelijke participatie

Behalve dat communitaristen bezorgd zijn over individualisme, pleiten zij ook voor meer maatschappelijke participatie. Met maatschappelijke participatie bedoelen zij participatie in de *civil society*. In het republikeinse communitarisme wordt alleen gewezen op het belang van maatschappelijke participatie, in de andere communitaristische stromingen wordt maatschappelijke participatie gezien als een onderdeel van gemeenschapszin. Om hier empirisch onderzoek naar te doen is de vraag welke handelingen men maatschappelijke participatie kan noemen.

Bryant definieert de *civil society* als de sfeer tussen huishoudens, de private sector en de staat (Bryant 1993: 398, Lehning 1998: 222-223). Hierin bevinden zich een groot aantal maatschappelijke verbanden. Dekker noemt kenmerken van deze verbanden. Deze kenmerken heb ik in de inleiding uitgebreider besproken. Ten eerste is vrijwilligheid het leidende beginsel. Mensen krijgen niet betaald voor hun participatie. Daarnaast is betrokkenheid de voorwaarde voor deelname. Argumenten zijn tenslotte het transactiemiddel. Alleen op basis van discussies over deze argumenten kunnen volgens Dekker in de *civil society* besluiten worden genomen. Een groot aantal verbanden horen bij de *civil society*. Voorbeelden zijn partijen, vakbonden, NGO's, belangenorganisaties, religieuze organisaties en sportverenigingen. Behalve deze formele organisaties maken ook een groot aantal informele netwerken deel uit van de *civil society*. Voorbeelden zijn de relaties tussen bureaus en het samenkomen van mensen in leesgroepen (Völker & Flap 1997).

Volgens Levi heeft maatschappelijke participatie niet altijd en uitsluitend positieve effecten. Maatschappelijke participatie vormt mogelijk niet alleen sociaal, maar ook 'onsociaal' kapitaal (Levi 1996, cf. Rosenblum 1998). Ook communitaristen realiseren zich dit, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit Etzioni's *The Spirit of*

Community (1993). Hierin beargumenteert hij dat bepaalde belangengroepen een te grote invloed hebben op het Amerikaanse politieke systeem doordat ze de campagnes van politici financieren: 'one systemic force consistently mangles our public policies: special-interest groups' (Etzioni 1993: 213-4). Het onsociaal kapitaal van maatschappelijke verbanden is daarom niet direct relevant voor een onderzoek naar het communitarisme. Eerst moet worden onderzocht of het sociale kapitaal van maatschappelijke organisaties de verwachte positieve gevolgen heeft.

Maatschappelijke participatie onderzoek ik net als individualisme niet alleen op het niveau van de samenleving, maar ook op het individuele niveau. Ten eerste wordt gekeken of maatschappelijke participatie van invloed is op de attitudes en het gedrag van de mensen die participeren (cf. Macedo 1996). De vraag is met andere woorden of maatschappelijke verbanden een agent van socialisatie zijn.

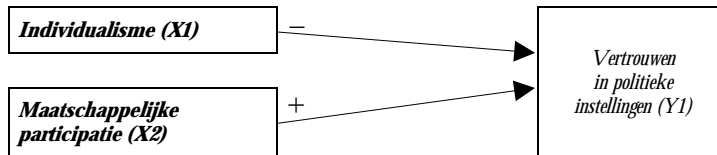
Naast het microniveau komt ook het macroniveau aan de orde. Voor deze maatschappelijke effecten is recent meer aandacht gekomen. Putnam, Pharr en Dalton menen zelfs dat maatschappelijke verbanden ervoor zorgen dat politieke instellingen beter functioneren en daarom dat het vertrouwen in deze instellingen toeneemt (Putnam, Pharr & Dalton 2000: 26). Dit noemen ze het regenmakereffect van maatschappelijke participatie. Behalve maatschappelijke participatie heeft ook sociaal vertrouwen volgens Putnam et al. een dergelijk effect. Dit komt aan de orde in hoofdstuk dertien, dat gaat over sociaal vertrouwen. Putnam et al. schrijven over dit regenmaker effect: 'Metaphorically speaking, no citizen (no matter how high his or her *own* social trust or civic engagement) can escape the rain produced by poor governmental performance, which is perhaps produced in part by the social disaffection or civic disengagement of his or her neighbors' (Putnam et al. 2000: 26, cf. Dekker, Koopmans & Van den Broek 1997). Hiermee bedoelen Putnam et al. dat sociaal vertrouwen en maatschappelijke participatie niet alleen effecten hebben op de mensen die zelf actief zijn, maar ook op de samenleving als geheel. De organisaties beïnvloeden volgens deze theorie dus ook de mensen die zelf geen lid zijn van een organisatie, maar wel in een samenleving leven waarin veel mensen lid zijn. Om verwarring te voorkomen zal ik in de rest van deze studie niet spreken over 'het regenmakereffect van maatschappelijke participatie', maar over 'de effecten van maatschappelijke participatie op het macroniveau'.

2.3 Het rudimentaire model van vertrouwen in politieke instellingen

In dit en het voorgaande hoofdstuk heb ik de stelling geponeerd dat twee maatschappelijke factoren centraal staan in het communitarisme: individualisme en maatschappelijke participatie. Ook beargumenteerde ik dat deze variabelen op het macro- en het microniveau relevant zijn voor het communitarisme. De variabelen zijn daarom de onafhankelijke variabelen in mijn communitaristische verklaringsmodel. Aangezien ik het communitaristische gedachtegoed in ver-

band breng met het politicologische onderzoeksthema ‘vertrouwen in politieke instellingen’, is dit de afhankelijke variabele van het model. Het model wordt schematisch weergegeven in figuur 1. Aangezien individualisme in het communitarisme negatief wordt beoordeeld, wordt in het model aangenomen dat het leidt tot minder vertrouwen in politieke instellingen. Communitaristen zien maatschappelijke participatie als de oplossing voor veel maatschappelijke problemen. Om deze reden neemt het verklaringsmodel aan dat deze variabele leidt tot meer vertrouwen in politieke instellingen.

Figuur 1 *Het rudimentaire model van vertrouwen in politieke instellingen*

Noot: *Cursief*: alleen microniveau. **Vet**: alleen macroniveau. **Vet gedrukt en cursief** zowel micro- als macroniveau.

Op welke samenlevingen is dit model van toepassing? Om deze vraag te beantwoorden wordt de communitaristische theorie gevolgd. Dit maakt in ieder geval de Amerikaanse samenleving relevant. Het communitarisme is namelijk afkomstig uit de Amerikaanse academische wereld. Bovendien schrijven de conservatieve communitaristen Sandel en Bellah expliciet over de Amerikaanse samenleving. Zo geeft Sandel (1996) zijn boek de ondertitel *America in Search of a Public Philosophy*. Bellah en zijn collega's schrijven in de inleiding van *The Good Society* dat hun conclusies van groot belang zijn voor ‘the shape of a new democratic transformation in the United States as part of the world democratic revolution’ (Bellah et al. 1991: 3).

In andere stromingen van het communitarisme wordt echter ook geschreven over andere politieke systemen. Etzioni beargumenteert dat zijn communitarisme relevant is voor ‘Westerse samenlevingen’: ‘The challenge to form a paradigm for a good, communitarian society has been posed so far largely in the particular historical and cultural context of Western societies’ (Etzioni 1996 xviii). Bell schrijft over wat hij ‘hedendaagse Westerse samenlevingen’ noemt: ‘Liberals have heard communitarian concerns about loneliness, divorce, deracination, political apathy, and everything else connected with the breakdown of community in contemporary Western societies...’ (Bell 1993: 11). Walzer wijst erop dat communitaristische theorieën oorspronkelijk alleen van toepassing waren op de situatie in de Verenigde Staten, maar voegt hier aan toe dat zijn theorie ook betrekking heeft op de situatie in andere ‘liberale of sociaal-democratische democratieën’ (Walzer 1995: 53). Barber (1998) tenslotte schrijft over wat hij ‘strong democratic states’ noemt.

Bovendien is de belangstelling voor het communitarisme niet beperkt tot de Verenigde Staten. In de inleiding werd gesteld dat in Nederland en andere Europese democratieën onder publicisten, beleidsmakers en beleidswetenschappers, veel aandacht is gekomen voor het communitarisme. Toch is de theorie ook weer niet van toepassing op alle landen van de wereld. Communitaristen wijzen er zelf op dat hun theorieën alleen betrekking hebben op een bepaald soort democratie. Etzioni en Bell schrijven over ‘*Westerse* democratieën’, Walzer over ‘*liberale of sociaal-democratische* democratieën’ en Barber over ‘*strong democratic states*’. Om deze samenleving nader te definiëren gebruik ik definities uit de politicologische en sociologische literatuur. Met behulp van deze definities kunnen in het volgende hoofdstuk de te onderzoeken landen worden geselecteerd.

Wanneer is een politiek systeem een democratie? In definities van democratie staat de politieke gelijkheid van burgers voorop. Om deze reden is een ideaaltypische democratie volgens Lijphart ‘one whose actions were always in perfect correspondence with the preferences of all its citizens’ (Lijphart 1984: 1, cf. May 1978). In de praktijk kan dit ideaal echter niet worden bereikt. Het gaat daarom volgens Lijphart om politieke systemen die de ideaaltypische vorm van democratie relatief dicht benaderen. Dit zijn regeringen met een grote responsiviteit: ‘their actions have been in *relatively close* correspondence with the wishes of *relatively many* of their citizens for a *long period of time*’ (Lijphart 1984: 2). Bovendien verwijst Lijphart naar het werk van Dahl (1971) waarin acht institutionele voorwaarden voor democratie worden gegeven. Deze voorwaarden zijn:

1. Vrijheid van vereniging;
2. Vrijheid van meningsuiting;
3. Algemeen kiesrecht;
4. Mensen kunnen zich verkiesbaar stellen voor publieke ambten;
5. Politieke leiders concurreren om steun en stemmen;
6. Vrije informatie;
7. Vrije en eerlijke verkiezingen;
8. Instituties zorgen ervoor dat het regeringsbeleid afhankelijk is van de preferenties van burgers.

Binnen deze acht voorwaarden onderscheidt Dahl twee dimensies van democratie. De eerste dimensie is de mate van ‘public contestation’. Dit is de mate waarin alternatieve politieke groepen met elkaar kunnen concurreren om politieke macht: ‘regimes vary enormously in the extent to which the eight institutional conditions are openly available, publicly employed, and fully guaranteed to at least some members of the political system who wish to contest the conduct of the government’ (Dahl 1971: 4). De tweede dimensie is het deel van de bevolking dat het recht heeft om te participeren: ‘[R]egimes also vary in the proportion of the population entitled to participate on a more or less equal plane in controlling and contesting the conduct of the government...’ (Dahl 1971:

4). Politieke systemen waar de politieke competitie vrij is en een groot deel van de bevolking het recht heeft om te participeren noemt Dahl polyarchieën.

Behalve dat het communitarisme betrekking heeft op democratieën, heeft het ook betrekking op gemoderniseerde samenlevingen. Modernisering verwijst volgens Ester, Halman en De Moor (1993) naar 'the interdependent fundamental changes in the economic, technological, socio-cultural and political domain which took place after the French Revolution and the industrialization of England' (Ester, Halman & De Moor 1993: 3). Het gaat om economische, technologische, sociaal-culturele en politieke veranderingen. Voorbeelden van economische veranderingen zijn de arbeidsdeling, de internationalisering van markten, industrialisering en schaalvergroting. Deze economische veranderingen gingen samen met het gebruik van steeds complexere technologieën. Sociaal-culturele aspecten van modernisering zijn bijvoorbeeld een hoog opleidingsniveau en een toegenomen professionalisering, mobiliteit en urbanisatie. Het onderzoek heeft dus betrekking op democratieën met een gemoderniseerde samenleving. Deze duid ik aan met de term 'moderne democratie'.

Methode van onderzoek

HET RUDIMENTAIRE communitaristische model uit het voorgaande hoofdstuk voorspelt dat individualisme en maatschappelijke participatie samen gaan met respectievelijk minder en meer vertrouwen in politieke instellingen. De vraag is: Hoe kunnen deze veronderstellingen worden getoetst?

Het ultieme experiment, waarin verschillende groepen proefpersonen ‘dubbelblind’ worden blootgesteld aan een dosis individualistische cultuur, een dosis maatschappelijke participatie en een placebo is niet mogelijk. Wel bestaan er in de hedendaagse wereld verschillende culturen die meer en minder individualistisch zijn, waarin meer en minder wordt geparticipeerd en waarin het vertrouwen in politieke instellingen groter en minder groot is. Door naar patronen in deze verschillen te zoeken denk ik conclusies te kunnen trekken over het communitaristische model van vertrouwen in politieke instellingen. Hiervoor gebruik ik de vergelijkende methode. Het eerste doel van dit hoofdstuk is om deze methode toe te lichten. Vervolgens leg ik uit welke culturen ik met elkaar vergelijk, welke gegevens ik hiervoor gebruik en met welke statistische techniek ik deze gegevens analyseer.

3.1 De vergelijkende methode

Het probleem van vergelijkend onderzoek is dat de context van invloed kan zijn op de uitkomsten van het onderzoek. Als verschillen worden gevonden in bijvoorbeeld het vertrouwen in politieke instellingen, is het moeilijk vast te stellen of deze worden veroorzaakt door de onderzochte variabelen, individualisme en maatschappelijke participatie, of door andere, niet onderzochte variabelen, bijvoorbeeld de economische of culturele context. Om deze reden is het noodzakelijk om in vergelijkende analyses ook de context te betrekken. Lijphart (1971, 1975) wijst erop dat hierdoor veel variabelen moeten worden onderzocht, terwijl er vaak maar weinig onderzoekseenheden zijn. Dit is problematisch, omdat zonder een ‘grote N’ niet de afzonderlijke invloed van veel variabelen kan worden vastgesteld. Met dit probleem van ‘many variables, small N’ moet men bij het opzetten van een vergelijkend onderzoek rekening houden. Er zijn verschillende benaderingen mogelijk.

De eerste benadering is de methode van verschil. Volgens deze methode moeten onderzoekseenheden worden gekozen die in alle opzichten hetzelfde zijn, maar verschillen voor de onafhankelijke en afhankelijke variabelen. Als er vervolgens verschillen bestaan tussen de onderzoekseenheden mag men aannemen dat deze worden veroorzaakt door de onafhankelijke variabelen. Lijphart noemt dit de ‘comparable cases strategy’ (Lijphart 1971, Lijphart 1975), anderen geven het de naam ‘most similar systems design’ (Mair 1995). Hierin wordt het

probleem van ‘many variables small N’ opgelost door vergelijkbare cases te onderzoeken. Daarnaast, en dat is vaak een probleem, moeten de cases zoveel mogelijk van elkaar verschillen voor de te onderzoeken variabelen. De variantie in de te onderzoeken variabelen moet dus maximaal zijn, de variantie in de andere variabelen minimaal (Lijphart 1975: 164).

De tweede benadering is gebaseerd op de methode van overeenkomst. Deze methode wijst erop dat als in twee gevallen die sterk van elkaar verschillen de oorzaak en het gevolg worden waargenomen, de veronderstelde oorzaak waarschijnlijk de daadwerkelijke oorzaak is. Dit pleit ervoor om te zoeken naar overeenkomsten tussen zeer verschillende onderzoekseenheden. Deze methode pas ik toe als de *statistische methode*. In deze benadering vergelijkt men een groot aantal onderzoekseenheden met behulp van statistische technieken. De onderzoeker verkleint niet het aantal variabelen, maar vergroot het aantal waarnemingen, de N (Lijphart 1971: 686).

3.2 Individuen uit landen en regio's

In het voorgaande hoofdstuk bleek dat individualisme en maatschappelijke participatie volgens het communitaristische model op het individuele (micro) en het samenlevings (macro) niveau van invloed zijn op vertrouwen in politieke instellingen. Dit kan worden onderzocht door beide niveaus in de analyses te betrekken. Verschillen tussen individuen bieden inzicht in de gevolgen van individualistische waarden en in de socialisatie-effecten van maatschappelijke participatie. Verschillen tussen samenlevingen geven informatie over de gevolgen van de maatschappelijke context waarin mensen leven. Het is mogelijk om beide niveaus in het onderzoek op te nemen door surveys te analyseren die in een groot aantal verschillende landen zijn gehouden.

Zoals in de voorgaande paragraaf al is aangegeven, is het probleem van vergelijkend onderzoek dat er vaak veel relevante variabelen, maar weinig onderzoekseenheden zijn. King, Keohane en Verba (1994) wijzen erop dat het aantal waarnemingen kan worden vergroot door niet alleen landen met elkaar te vergelijken, maar door ook regionale verschillen binnen landen te onderzoeken (King, Keohane & Verba 1994: 220). Er zijn bijvoorbeeld vergelijkende analyses van Amerikaanse staten (Skocpol, Abend-Wein, Howard & Lehmann 1993, Putnam 2000, Rice & Sumberg 1997) en Italiaanse regio's (Putnam 1993). Ook ik kies hiervoor.

Volgens Kittel (1999) kleeft aan deze benadering een aantal bezwaren. In de eerste plaats staan politieke instituties in veel onderzoek centraal. Deze politieke instituties kunnen volgens Kittel het beste op het nationale niveau worden onderzocht. Dit bezwaar geldt in mindere mate voor de onderhavige studie, omdat ik onderzoek doe naar de gevolgen van culturele en maatschappelijke variabelen. Als deze van invloed zijn op evaluaties van het politieke systeem doordat ze van invloed zijn op het functioneren van het nationale politieke systeem zijn analyses van regio's inderdaad weinig relevant. De vraag is echter ook of indivi-

dualisme en maatschappelijke participatie via sociaal-culturele factoren van invloed zijn op evaluaties van het politieke systeem. Dit kan men evengoed op het regionale niveau vaststellen.

Daarnaast zijn volgens Kittel vaak weinig of slecht vergelijkbare gegevens beschikbaar over regio's. Dit is echter niet het geval voor regio's uit de Europese Unie. Ten eerste zijn deze regio's door de Europese Unie geclassificeerd en gedefinieerd. Om de vergelijkbaarheid van de regio's verder te vergroten worden bovendien alleen regio's onderzocht die een eigen bestuurslaag hebben. Deze bestuurslaag staat bekend als 'meso government' en bevindt zich tussen het lokale en nationale niveau (cf. Larsson, Nomden & Petiteville et al. 1999, Sharpe 1993). Voor Duitsland zijn dit bijvoorbeeld de *Länder*, voor Nederland de provincies en voor Spanje de autonome regio's. De vergelijkbaarheid van deze regio's zou desondanks een probleem kunnen zijn, omdat het regionale bestuur in federale landen meer eigen bevoegdheden heeft. Door rekening te houden met de mate van federalisme van de landen waar de regio's deel van uitmaken kan dit probleem in de analyses echter worden opgelost.

De analyse van regio's en de analyse van landen hebben elk voor- en nadelen. De analyse van regio's heeft als voordeel dat meer onderzoekseenheden kunnen worden vergeleken. Een nadeel is dat niet alle verbanden op het regionale niveau kunnen worden onderzocht. Ook zal later in dit hoofdstuk blijken dat enige twijfel over de betrouwbaarheid van surveygegevens op het regionale niveau op zijn plaats is. De vergelijking van landen heeft al deze nadelen niet, maar heeft als nadeel dat weinig landen beschikbaar zijn, waardoor minder uitgebreide analyses kunnen worden uitgevoerd. Om deze reden maak ik een bestand van landen en een bestand van regio's uit een aantal van deze landen. Alleen als het verband in beide bestanden robuust is zal worden geconcludeerd dat er empirische steun voor bestaat.

3.3 Data

Vervolgens is de vraag welke data kunnen worden gebruikt. Er is gekozen voor bestaande, internationale surveys. De vele data die in de archieven te vinden zijn bieden namelijk veel mogelijkheden om vergelijkende analyses uit te voeren. Een eigen onderzoek zou op veel kleinere schaal hebben moeten plaatsvinden. Het mogelijke nadeel van deze methode is dat alleen kan worden onderzocht wat reeds in bestaande data is opgenomen. Dit zou tot gevolg kunnen hebben dat de concepten minder optimaal worden geoperationaliseerd, waardoor, in het ergste geval, mogelijk verbanden niet worden gevonden, terwijl ze er in de werkelijkheid wel zijn.

Dit nadeel weegt niet op tegen de vele data die beschikbaar zijn. De eerste en belangrijkste bron is de *World Values Survey*. Voor dit project is onder leiding van Ronald Inglehart in een groot aantal landen van de wereld een enquête gehouden, waarin allerlei opvattingen van de bevolking worden bevraagd. Deze enquête werd in 1981 voor het eerst gehouden onder de naam *European Values*

Survey. Hieraan deden behalve een groot aantal West-Europese landen ook de Verenigde Staten, Canada en Australië mee. In de jaren na 1981 werd de enquête eveneens gehouden in enkele Oost-Europese en Zuid-Amerikaanse landen. In 1990 herhaalde de onderzoeksgroep van Inglehart het onderzoek. De gegevens die deze 'tweede golf' opleverde gebruik ik. Hoewel enigszins verouderd, biedt dit databestand veel mogelijkheden. De meest recente *World Values Survey* was ten tijde van dit onderzoek nog niet beschikbaar.

Het onderzoek van de *World Values Survey* is uitgevoerd door lokale onderzoeksteams die in ruil voor de door hun verzamelde data als eerste toestemming kregen om de gehele dataset te analyseren. Door deze decentrale uitvoering is over de manier waarop de data in de verschillende landen zijn verzameld weinig bekend. Bovendien verschilt de manier van dataverzameling waarschijnlijk tussen de landen. Zo is het in sommige landen de gewoonte om volledig aselechte steekproeven te trekken, terwijl in andere landen quotasteekproeven worden gebruikt (Halman 1990: 12). Hierdoor ontstaan, volgens sommige onderzoekers, problemen (Silver & Dowley 2000: 525). Deze problemen gelden echter vooral voor niet Westerse landen, waar het lastig is om aselechte steekproeven te trekken en mensen te interviewen. Gegevens over deze landen worden in mijn analyses echter niet gebruikt.

Naast de *World Values Survey* worden ook andere surveys gebruikt. De gegevens over trends, die in het vijfde deel aan de orde komen, zijn afkomstig uit de Eurobarometer surveys. De gegevens over criminaliteit in hoofdstuk dertien zijn verzameld door de *International Crime Victims Survey*. Daarnaast worden statistische indicatoren gebruikt die internationale organisaties als de Verenigde Naties en de Europese Unie uitgeven.

3.4 Landen

Vervolgens is de vraag welke onderzoekseenheden worden onderzocht. In het voorgaande hoofdstuk is aangegeven dat het communitarisme mogelijk relevant is voor democratieën met een gemoderniseerde samenleving. Om deze reden moeten de te selecteren landen democratisch zijn. Lijphart (1999) heeft geïnventariseerd sinds welk decennium de hedendaagse democratieën met meer dan een half miljoen inwoners ononderbroken democratisch zijn. Hiervoor volgt hij de in het voorgaande hoofdstuk besproken definitie van democratie en gebruikt hij gegevens van de Amerikaanse organisatie *Freedom House*. Deze organisatie publiceert ieder jaar een rapport met daarin de verschillende landen van de wereld en hun scores op een index van democratie. De lijst met landen en het decennium waarin ze volgens Lijphart democratisch zijn geworden is weergegeven in tabel 1. Helaas zijn niet voor al deze landen gegevens beschikbaar. De *World Values Survey* is namelijk in 20 van de landen gehouden. Deze landen zijn in tabel 1 cursief gedrukt. Van deze landen wordt India in 1990 in het *World Development Report* van de Verenigde Naties geclassificeerd als een 'low income economy'. Volgens de moderniseringstheorieën die in het voorgaande hoofd-

stuk werden gebruikt om het begrip ‘moderne democratie’ te definiëren is economische welvaart een belangrijke oorzaak en gevolg van modernisering. Om deze reden kan India niet worden gerekend tot de groep gemoderniseerde samenlevingen.

Tabel 1 *Democratische landen en het jaar waarin zij democratisch zijn geworden*

<i>Democratisch sinds</i>	<i>Landen</i>
Tweede Wereldoorlog (of eerder)	Australië, <i>België</i> , <i>Canada</i> , <i>Denemarken</i> , <i>Finland</i> , <i>Groot-Brittannië</i> , <i>IJsland</i> , <i>Ierland</i> , <i>Israël</i> , <i>Italië</i> , <i>Japan</i> , Luxemburg, <i>Nederland</i> , Nieuw-Zeeland, <i>Noorwegen</i> , <i>Oostenrijk</i> , <i>Verenigde Staten</i> , <i>West-Duitsland</i> , <i>Zweden</i> , <i>Zwitserland</i>
Jaren 50	Costa Rica, Colombia, <i>Frankrijk</i> [*] , Venezuela
Jaren 60	Botswana, Barbados, Jamaica, Malta, Trinidad en Tobago
Jaren 70	Bahama's, Griekenland, <i>India</i> , Mauritius, Papua-Nieuw-Guinea, <i>Portugal</i> , <i>Spanje</i> , Solomon eilanden

Bron: Lijphart 1999: 50-54.

Noot: Met West-Duitsland wordt verwezen naar de *Länder* die voor de Duitse hereniging de Bondsrepubliek Duitsland vormden.

De 19 andere landen zijn wel moderne democratieën. Volgens het World Development Report behoren ze in 1990 tot de ontwikkelde economieën van de wereld. West-Duitsland is een bijzondere casus, omdat de Bondsrepubliek na de Duitse hereniging in 1990 niet meer bestaat. Om toch één casus te onderzoeken wordt alleen onderzoek gedaan naar de gebieden van de voormalige Bondsrepubliek. Deze onderzoekseenheid noem ik in het vervolg West-Duitsland.

3.5 Europese regio's

Naast landen analyseer ik ook regio's uit de Europese Unie. Een probleem van deze analyse is dat voor sommige Europese landen in de *World Values Survey* een andere indeling in regio's wordt gevolgd dan de officiële indeling in Europese regio's. Daarnaast is het problematisch dat een aantal landen, met name de Scandinavische landen, geen duidelijk regionaal bestuur hebben. Tenslotte is de *World Values Survey* niet in alle landen van de Europese Unie gehouden. Voor acht Europese landen zijn ondanks deze problemen wel regionale gegevens beschikbaar. Het gaat om België, Groot-Brittannië, Nederland, Spanje, Oostenrijk, Portugal, West-Duitsland en Italië. Hierdoor is een groep zeer diverse Eu-

* Frankrijk is volgens Lijphart strikt genomen pas sinds de jaren vijftig ononderbroken democratisch, omdat bij de overgang van de vierde naar de vijfde republiek de democratische procedures voor een korte tijd buiten werking werden gesteld. Lijphart schrijft: 'France is a somewhat doubtful case because its regular democratic processes were briefly suspended during the transition from the parliamentary system of the Fourth Republic to the presidential Fifth Republic' (Lijphart 1984: 39).

ropese regio's beschikbaar. Aangezien de landen waarin deze regio's liggen ook zijn opgenomen in het bestand van landen is het bestand van Europese regio's een deel van het grotere bestand van landen.

Voor de gegevens over regio's worden nationale surveys gebruikt. Deze surveys zijn echter gebaseerd op aselechte steekproeven van landen en niet van regio's. Dit kan problematisch zijn, omdat nationale steekproeven vaak clustersteekproeven zijn. Om de interviews eenvoudiger uit te voeren worden een aantal steekproeven getrokken, waarbij iedere steekproef bestaat uit mensen die relatief dicht bij elkaar wonen. Als kleine steekproeven worden gebruikt bestaat hierdoor het risico dat de gemiddelde scores in praktijk zijn gebaseerd op respondenten uit één of enkele gebieden. Aangezien de details van de steekproeven voor mij niet bekend zijn bereken ik alleen gemiddelde scores als gegevens over minimaal 40 respondenten beschikbaar zijn. De 64 Europese regio's uit de acht landen waarvoor deze data beschikbaar zijn worden weergegeven in tabel 2. Hoewel deze regio's zijn uitgekozen omdat er gegevens over zijn, blijkt ook dat de groep zeer gevarieerd is. In de steekproef zitten aan de ene kant grootstedelijke en zeer gemoderniseerde gebieden als Brussel of West-Berlijn. Aan de andere kant zitten er een aantal landelijke regio's in. Hierdoor ontstaat een afspiegeling van de culturele variatie binnen de Europese Unie.

Om een indruk te krijgen van de betrouwbaarheid van steekproeven uit deze regio's heb ik de correlatie berekend tussen het werkloosheidscijfer zoals het is gepubliceerd door het statistische bureau van de Europese Unie en het deel van de bevolking dat in de verschillende regio's van de *World Values Survey* aan geeft werkloos te zijn. Dit gebeurt op basis van steekproeven met een verschillende grootte. Eerst wordt de correlatie tussen het werkloosheidscijfer van Eurostat en de werkloosheid volgens de *World Values Survey* berekend voor regio's waar minder dan 40 respondenten voor beschikbaar zijn. Vervolgens bepaal ik dezelfde correlatie voor regio's met respectievelijk tussen de 40 en 80 respondenten, tussen de 80 en 120 respondenten, tussen de 120 en 160 respondenten en meer dan 160 respondenten. De resultaten van deze analyses worden gepresenteerd in tabel 3. Het blijkt dat alleen gemiddelden die zijn gebaseerd op steekproeven met minder dan veertig respondenten niet correleren met de gegevens over werkloosheid van Eurostat. Gemiddelden op basis van meer dan veertig respondenten zijn redelijk betrouwbaar. Een verdere toename van het aantal respondenten waarover gemiddelden worden berekend zorgt niet voor een toename van de correlatie tussen de gemiddelde werkloosheid in de *World Values Survey* en de werkloosheidscijfers van Eurostat.

Tabel 2 *De Europese regio's met minimaal 40 respondenten*

<i>Land</i>	<i>Regio's</i>
België	Brussel, Vlaanderen, Wallonië
Groot-Brittannië	Engeland, Noord-Ierland, Schotland, Wales
Italië	Abruzzo, Calabrië, Campania, Emilia Romagna, Lazio, Liguria, Lombardijen, Marche, Piedmont, Puglia, Sicilië Toscane, Umbrië, Veneto
Nederland	Brabant, Gelderland, Groningen, Limburg, Noord-Holland, Overijssel, Utrecht, Zuid-Holland
Spanje	Andalucië, Aragon, Asturias, Balearen, Baskenland, Canarische eilanden, Cantabrië, Castilla en Leon, Castilla en Mancha, Catalonië, Extremadura, Galicië, Madrid, Murcia, Navarra, Valencia
Oostenrijk	Burgenland, Nieder-Österreich, Ober-Österreich, Salzburg, Stiermarken, Tirol, Vorarlberg, Wenen
Portugal	Azoren, Continentaal Portugal, Madeira
West-Duitsland	Baden Württemberg, Beieren, Hessen, Nedersaksen, Noordrijn-Westfalen, Rijnland-Pfalz, Sleeswijk Holstein, West-Berlijn

Tabel 3 *Correlaties tussen het werkloosheidscijfer van Eurostat en van de World Values berekend met verschillende aantallen respondenten onder Europese regio's in 1990*

<i>N</i>	<i>Correlatie met het werkloosheidscijfer van Eurostat</i>
<40	.07 (N=14)
40-80	.51* (N=12)
80-120	.51 (N=11)
120-160	.93*** (N=6)
>160	.53*** (N=27)

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

3.6 Analysetechniek

De verschillen tussen deze landen en regio's worden met behulp van statistische technieken geanalyseerd. Om te bepalen welke techniek hiervoor geschikt is, moet men in gedachte houden dat individualisme en maatschappelijke participatie volgens het communitaristische model *van invloed zijn* op het vertrouwen in politieke instellingen. In onderzoek naar dergelijke causale theorieën speelt een fundamenteel probleem: 'we can never know a causal effect for certain' (King et al. 1994: 79, Holland 1986). Desalniettemin vereist een causaal effect dat een samenhang bestaat tussen de onafhankelijke en afhankelijke variabele.

Deze samenhang moet men ook waarnemen als rekening wordt gehouden met andere factoren die van invloed zijn op de afhankelijke variabele.

Dit kan worden onderzocht door middel van regressieanalyses. Deze techniek neemt aan dat voor een casus (i) de waarde van een afhankelijke variabele (Y_i) een combinatie is van waarden op een aantal onafhankelijke variabelen (X_{1i} , $\dots$, X_{ki}) en een error (e_i). Vervolgens schat men welk deel van de variantie in de afhankelijke variabele kan worden verklaard door de onafhankelijke variabelen. Daarnaast wordt geschat hoe groot de samenhang is tussen een onafhankelijke en de afhankelijke variabele als alle andere onafhankelijke variabelen constant zouden zijn. De ongestandaardiseerde coëfficiënt geeft aan hoeveel de waarde van de afhankelijke variabele verandert als de onafhankelijke variabele toeneemt met één eenheid. De gestandaardiseerde coëfficiënt geeft aan hoe groot deze waarde is als alle variabelen zouden zijn gestandaardiseerd.

Op het macroniveau moet rekening worden gehouden met mogelijke colineariteit tussen de onafhankelijke variabelen. Als de onderlinge samenhang tussen de onafhankelijke variabelen te groot is neemt de betrouwbaarheid van de analyse namelijk af, waardoor het moeilijker wordt om de afzonderlijke effecten van de variabelen te onderscheiden (Pennings, Keman & Kleinnijenhuis 1999: 199). Dit probleem is groter als weinig observaties worden geanalyseerd. Zodra meer variabelen in de analyse worden opgenomen dan er waarnemingen worden geanalyseerd is de colineariteit zelfs perfect en zijn analyses niet mogelijk (Berry 1993: 26). Ook als analyses wel mogelijk zijn, maar met behulp van weinig waarnemingen veel onafhankelijke variabelen worden onderzocht neemt de betrouwbaarheid van de uitkomst af. Om deze reden moet men in analyses van kleine steekproeven zo min mogelijk onafhankelijke variabelen opnemen.

Daarnaast heeft een aantal van de variabelen die in latere delen worden onderzocht niet meer dan twee antwoordcategorieën. Voor deze gevallen voldoet een gewone regressieanalyse niet, maar moet een techniek worden gebruikt die berekent hoe groot de samenhang is tussen de onafhankelijke variabelen en de *kans* dat de afhankelijke variabele waarde één of nul aanneemt. Hierbij is een probleem dat de verbanden in analyses van kansen niet lineair zijn. Een toename van een kans van .50 naar .51 is namelijk kleiner dan een toename van een kans van .01 naar .02. Om deze reden worden voor deze afhankelijke variabelen logistische regressieanalyses uitgevoerd, waarin de kans dat de afhankelijke variabele waarde 1 aanneemt logistisch wordt getransformeerd.*

De coëfficiënten van logistische regressieanalyses moeten op een andere manier worden geïnterpreteerd. Doordat de kans dat de afhankelijke variabele waarde één aanneemt logistisch is getransformeerd geeft ook de ongestandaardiseerde coëfficiënt niet aan hoeveel deze kans toeneemt als de onafhankelijke variabele toeneemt met één eenheid, maar met hoeveel de *logistisch getransformeerde* kans toeneemt. De invloed van een toename van de onafhankelijke variabele

* Volgens de formule: $P(Y=1) = e^{\alpha + \beta x} / (1 + e^{\alpha + \beta x})$. Hierin is $P(Y=1)$ de kans dat de afhankelijke variabele 1 is. De constante is α , β is de regressiecoëfficiënt.

met één eenheid hangt daarom af van de kans. Als de kans 50 procent is zorgt een toename van de onafhankelijke variabelen voor een grotere verandering in de kans (in procentpunten) dan wanneer de kans 1 procent is. De invloed kan voor verschillende kansen worden berekend met behulp van de afgeleide van de logistische formule.*

Vervolgens is van belang dat het model uitspraken doet over meerdere niveaus van analyse. Individuele kenmerken en kenmerken van de context waarin mensen leven zouden samen van invloed zijn op vertrouwen in politieke instellingen. Om naar dergelijke theorieën onderzoek te doen zijn technieken voor multilevelanalyse ontwikkeld. Deze maken het mogelijk om op hetzelfde moment op meerdere analyseniveaus regressieanalyses uit te voeren. Oorspronkelijk is deze techniek ontwikkeld voor onderzoek naar leerprestaties. In dit onderzoek, bijvoorbeeld naar schoolprestaties, wordt de afzonderlijke invloed van kenmerken van leerlingen, hun leraren en hun scholen onderzocht. Deze technieken zijn volgens Snijders en Bosker (1999) relevant voor iedere onderzoeksopzet, waarin de variantie zich op meerdere analyse niveaus bevindt: leerlingen in klassen, werknemers in bedrijven en, in deze studie, individuen in landen en Europese regio's (Snijders & Bosker 1999, Jones, Johnston & Pattie 1992, Jones & Duncan 1997). Recent zijn ook politicologen meer gebruik gaan maken van deze methode. Jones, Johnston & Pattie (1992) onderzoeken bijvoorbeeld de invloed van de lokale context waarin mensen leven op stemgedrag (Jones et al. 1992). Lubbers (2001) analyseert de invloed van de regionale context op de steun voor extreemrechtse partijen in Duitsland.

Ik heb gekozen om het *random intercept model* van multilevelanalyse te gebruiken. Om dit model te illustreren neem ik als voorbeeld de invloed van maatschappelijke participatie op vertrouwen in politieke instellingen (cf. Hox 1995). Ik begin met een model op het microniveau. Hierin wordt de variantie binnen elk van de landen en Europese regio's verklaard door één onafhankelijke variabele: het lidmaatschap van maatschappelijke verbanden.† De constante geeft, net als in gewone regressieanalyses, aan hoe groot de gemiddelde score is op de schaal van vertrouwen in politieke instellingen. Daarnaast en op hetzelfde moment wordt ook variantie in de intercepten verklaard. In mijn voorbeeld kan worden onderzocht of het gemiddelde vertrouwen in politieke instellingen in een land of regio afhankelijk is van de gemiddelde maatschappelijke participatie.‡ Het bijzondere aan multilevelanalyse is dat deze techniek de twee analyses

* Hiervoor moet de coëfficiënt worden vermenigvuldigd met $p^*(1-p)$. In deze formule staat p staat voor de kans, waar de coëfficiënt voor wordt berekend.

† Dit model heeft de volgende vorm: $Y_{ij} = \beta_{0j} + \beta_{1j}(\text{MPart})_{ij} + e_{ij}$. Hierin is Mpart de maatschappelijke participatie, β_{0j} de constante, β_{1j} de regressiecoëfficiënt en e_{ij} de error.

‡ Dit model heeft de volgende vorm: $\beta_{0j} = \gamma_{00} + \gamma_{01}(\text{MPart})_j + u_{0j}$. Hierin is MPart de maatschappelijke participatie, γ_{00} de constante, γ_{01} de regressiecoëfficiënt en u_{0j} de error.

met elkaar combineert tot één regressieanalyse, waarin zowel variabelen op het micro- als op het macroniveau worden onderzocht.*

* Hiervoor kunnen de vergelijkingen uit de laatste twee voetnoten van de vorige pagina met elkaar worden gecombineerd door de vergelijking $\beta_{0j} = \gamma_{00} + \gamma_{01}(\text{MPart})_j + u_{0j}$ in te vullen in $Y_{ij} = \beta_{0j} + \beta_{1j}(\text{MPart})_{ij} + e_{ij}$. Hierdoor wordt de formule gevonden van het model voor multilevelanalyse dat wordt gebruikt: $Y_{ij} = \gamma_{00} + \gamma_{01}(\text{MPart})_j + \beta_{1j}(\text{MPart})_{ij} + u_{0j} + e_{ij}$. De coëfficiënten worden geschat met behulp van het statistische programma SAS (Singer 1998).

Operationalisering

HET RUDIMENTAIRE communitaristische model bestaat uit drie variabelen: (1) vertrouwen in politieke instellingen, (2) individualisme en (3) maatschappelijke participatie. In de inleiding is het vertrouwen in politieke instellingen gedefinieerd, in het tweede hoofdstuk zijn de onafhankelijke variabelen gedefinieerd en in het voorgaande hoofdstuk is beschreven hoe ik dit model onderzoek. Vervolgens is de vraag: Hoe de verschillende variabelen te meten? Dit komt in het onderhavige hoofdstuk aan de orde. Daarnaast zal blijken dat een aantal achtergrondvariabelen van belang zijn voor de analyses en zal ik kort toelichten welke statistische modellen ik gebruik.

4.1 Vertrouwen in politieke instellingen

De afhankelijke variabele is vertrouwen in politieke instellingen. De vragen die dit meten zijn weergegeven in tabel 1. Het vertrouwen wordt gemeten als het vertrouwen in de rechterlijke macht, het parlement en het ambtelijk apparaat. Het blijkt dat het vertrouwen in deze drie instellingen dusdanig sterk met elkaar samenhangt dat een betrouwbare schaal van vertrouwen in politieke instellingen kan worden gemaakt.* De score op deze schaal is voor de verschillende landen en regio's weergegeven in bijlage III.

Tabel 1 *Vragen en schalen van vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie*

<i>Variabele</i>	<i>Letterlijke vraag</i>	<i>Schaal</i>
Vertrouwen in politieke instellingen	Please look at this card and tell me, for each item listed, how much confidence you have in them, is it a great deal, quite a lot, not very much or none at all? - The Legal System - Parliament - Civil Service	0 (geen vertrouwen) tot 100 (wel vertrouwen)

4.2 Individualisme

Vervolgens wordt de eerste onafhankelijke variabele, individualisme, meetbaar gemaakt. In het tweede hoofdstuk is, in navolging van Hofstede, een individualistische cultuur gedefinieerd als een cultuur waarin de relaties tussen mensen losser zijn en waarin mensen in grote mate voor zichzelf zorgen. Deze cultuur is volgens Hofstede het tegenovergestelde van een collectivistische cultuur, waarin mensen zijn geïntegreerd in hechte gemeenschapsbanden die voor mensen zorgen, maar wel onvoorwaardelijke loyaliteit eisen (Hofstede 1980: 51, cf.

* Cronbach's alpha is .71.

Kim 1994). Om de gevolgen van een individualistische cultuur empirisch te onderzoeken moet worden vastgesteld in welke mate de verschillende landen en Europese regio's individualistisch zijn. In deze paragraaf besteed ik eerst aandacht aan drie mogelijke indicatoren. Vervolgens wordt de validiteit van deze indicatoren onderzocht.

Twee indicatoren zijn gebaseerd op vragen uit de *World Values Survey*. Deze indicatoren zijn op het micro- en op het macroniveau bruikbaar. De letterlijke vragen zijn weergegeven in tabel 2. De eerste vraag is of mensen het belangrijk vinden dat hun kinderen onafhankelijk leren te zijn (onafhankelijkheid)*. Ten tweede nagegaan hoeveel keuzevrijheid en controle mensen over hun leven zeggen te hebben (keuzevrijheid).†

Tabel 2 *Vragen van indicatoren van individualisme*

<i>Indicator</i>	<i>Letterlijke vraag</i>
Onafhankelijkheid	<p>Here is a list of qualities which children can be encouraged to learn at home. Which, if any, do you consider to be especially important? Please choose up to five.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Good manners - Independence - Hard work - Feeling of responsibility - Imagination - Tolerance and respect for other people - Thrift, saving money and things - Determination, perseverance - Religious faith - Unselfishness - Obedience
Keuzevrijheid	<p>Some people feel they have completely free choice and control over their lives, and other people feel that what they do has no real effect on what happens to them. Please use the scale to indicate how much freedom of choice and control you feel you have over the way your life turns out.</p> <p>1. None at all 10. A great deal</p>

Het echtscheidingscijfer is de derde indicator. Diener et al. (1995) geven een aantal redenen waarom dit cijfer informatie geeft over individualisme. Ten eerste zal in samenlevingen waar echtscheidingen vaak voorkomen het recht van het individu om zijn eigen weg te volgen belangrijker zijn dan loyaliteit aan collectiviteiten. Daarnaast zijn echtscheidingen ook een potentiële oorzaak van individualisme: "The children of divorce, as well as other observers, see that

* Er wordt gerekend met het deel van de bevolking dat kiest voor het aanleren van onafhankelijkheid.

† Het deel van de bevolking dat op een tienpuntsschaal waarde zeven, acht of negen kiest wordt als indicator in de analyse opgenomen.

relationships are not necessarily lasting and that individuals may ultimately have to rely heavily on themselves' (Diener et al. 1995: 857).*

De validiteit van deze drie indicatoren, de vraag of ze *echt* meten wat ze beogen te meten, kan empirisch worden onderzocht. Hiervoor bepaal ik eerst hun onderlinge samenhang. Als geen samenhang bestaat tussen de indicatoren roept dit twijfel op over de veronderstelling dat ze hetzelfde verschijnsel meten. Hiertoe zijn in tabel 3 de correlaties tussen de drie indicatoren weergegeven. Er blijkt een sterk verband te zijn tussen het echtscheidingscijfer en de keuzevrijheid onder zowel landen als Europese regio's. De correlatie tussen het echtscheidingscijfer en onafhankelijkheid is onder de landen zwak, maar onder de Europese regio's sterk. Ook het verband tussen onafhankelijkheid en keuzevrijheid is onder de landen zwak, maar onder de Europese regio's sterk.

Tabel 3 *Correlaties tussen de indicatoren van individualisme onder de landen (gewoon lettertype) en de Europese regio's (vet gedrukt) in 1990*

	<i>Echtscheidingen</i>	<i>Onafhankelijkheid aanleren</i>
Onafhankelijkheid aanleren	.30 (N=18)	1
	.49*** (N=64)	
Keuzevrijheid en controle	.64*** (N=19)	.17 (N=19)
	.16 (N=64)	.48*** (N=64)

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Ik heb ook een factoranalyse uitgevoerd, waarvan de resultaten worden gepresenteerd in tabel 4. Het blijkt dat de drie indicatoren zowel onder de landen als onder de Europese regio's relatief sterk samenhangen met één achterliggende factor, zodat kan worden aangenomen dat deze meet hoe individualistisch een land of Europese regio is. De scores op deze factor, die worden weergegeven in bijlage III, gebruik ik voor de analyses.

De validiteit van de schaal kan verder worden onderzocht door hem te vergelijken met andere metingen van een individualistische cultuur. Er zijn twee metingen van individualisme beschikbaar. Ten eerste heeft Hofstede in de jaren zeventig in meer dan vijftig landen een enquête gehouden onder werknemers van IBM. Deze mensen lijken in de verschillende landen veel op elkaar. Alleen hun culturele achtergrond verschilt. Op basis van vragen over het werk heeft Hofstede een maat voor een individualistische cultuur geconstrueerd. Individu-

* Er zijn twee databronnen van het echtscheidingscijfer. De eerste databron is het *Demographic Yearbook* van de Verenigde Naties. Hierin is het aantal echtscheidingen per 1000 inwoners vermeld. De tweede databron is het deel van de bevolking dat in de World Values Survey aangeeft gescheiden te zijn. Beide databronnen blijken nauw met elkaar samen te hangen (Onder de landen geldt dat Pearson's $r = .76$, $p < .01$, $N = 18$). Voor de landen wordt het Demographic Yearbook wordt gebruikt. Voor het echtscheidingscijfer in de Europese regio's kan alleen het echtscheidingscijfer van de WVS worden gebruikt.

alistische waarden blijken uit het feit dat vrije tijd, de vrijheid om je eigen weg te volgen en het hebben van uitdagend werk belangrijk worden gevonden (Hofstede 1991: 51-52). De tweede meting van individualisme is gebaseerd op het oordeel van de psycholoog Triandis, een expert op het gebied van culturele verschillen tussen landen. Op verzoek van Diener et al. (1995) heeft hij 55 landen een score gegeven op een tienpuntsschaal die loopt van collectivistisch tot individualistisch (Diener, Diener en Diener 1995: 856).

Tabel 4 Resultaten van een factor- en schaalanalyse van de indicatoren van individualisme onder de landen en Europese regio's in 1990

	<i>Landen</i>	<i>Europese regio's</i>
Onafhankelijkheid aanleren	.54	.88
Keuzevrijheid	.84	.70
Echtscheidingspercentage	.89	.71
Eigenwaarde	1.78 (=64.3%)	1.76 (=58.9%)

Noot: missende waarden zijn vervangen door hun gemiddelde

De correlaties tussen mijn schaal van individualisme en deze twee metingen worden gepresenteerd in tabel 5. Het blijkt dat de twee andere metingen sterk samenhangen met mijn schaal van een individualistische cultuur. Dit steunt de veronderstelling dat mijn meting van individualisme valide is.

Vervolgens moet worden onthouden dat volgens de communitaristische theorie vooral een grote mate van individualisme problematisch is. Om deze reden wordt in de analyses een nader onderscheid gemaakt tussen de gevolgen van individualisme onder landen en Europese regio's met respectievelijk een collectivistische en een individualistische cultuur. Hiertoe verdeel ik de landen en Europese regio's op basis van de mediane score op de schaal van individualisme in twee gelijke groepen. De groep met een relatief lage score op de schaal van individualisme wordt aangeduid als collectivistisch, de groep met een hoge score als individualistisch.

Het ligt voor de hand om vervolgens afzonderlijke regressieanalyses uit te voeren onder de individualistische landen en Europese regio's. Long en Miethe raden dit echter af: 'While this approach can be used to obtain correct results, in practice it often leads either to incorrect statistical tests or to the absence of statistical tests for the comparison of groups' (Long & Miethe 1988: 125-6). Zij adviseren om door middel van dichotome variabelen een onderscheid te maken tussen verschillende groepen en vervolgens alle groepen samen in één analyse te onderzoeken. Hiertoe gebruikt men twee dichotome variabelen. De eerste geeft waarde één aan individualistische, de tweede geeft waarde één aan collectivistische landen en Europese regio's. Vervolgens wordt het interactie-effect tussen deze twee dichotome variabelen en de schaal van individualisme in de

regressievergelijking opgenomen. Het interactie-effect met individualistische culturen kan worden geïnterpreteerd als de samenhang tussen individualisme en de afhankelijke variabele onder individualistische landen en Europese regio's, het interactie-effect met collectivistische culturen als de samenhang tussen individualisme en de afhankelijke variabele onder collectivistische landen en Europese regio's.

Tabel 5 Correlaties tussen de schaal van individualisme en andere metingen van individualisme

<i>Andere metingen van individualisme</i>	<i>Correlatie</i>
Hofstede	.54*** (18)
Triandis	.68*** (19)

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Noot: tussen haakjes is het aantal observaties weergegeven waar deze correlaties op zijn gebaseerd

4.3 Drie vormen van maatschappelijke participatie

De tweede onafhankelijke variabele is maatschappelijke participatie. Zoals in de inleiding en het tweede hoofdstuk is uiteengezet behoren maatschappelijke verbanden in dit onderzoek tot de *civil society* als ze voldoen aan een aantal door Dekker (Dekker 1999: 16) beschreven kenmerken: het leidende beginsel is vrijwilligheid, betrokkenheid is de voorwaarde voor deelname, argumenten zijn het transactiemiddel en alleen naar aanleiding van discussies kunnen besluiten worden genomen.

Om de maatschappelijke participatie te operationaliseren gebruik ik gegevens uit de *World Values Survey*, waarin wordt gevraagd of mensen actief of passief lid zijn van 16 maatschappelijke verbanden. In tabel 6 is weergegeven naar welke vormen van maatschappelijke participatie is gevraagd.

Vaak wordt op basis van het aantal lidmaatschappen van deze organisaties één index van maatschappelijke participatie geconstrueerd. Deze meet het gemiddelde aantal organisaties waar een respondent lid van is. Volgens Van Deth en Kreuter (1998) is deze operationalisering problematisch. Een eerste probleem is dat wordt gevraagd naar het lidmaatschap van een groep zeer verschillende organisaties. Voor sommige van deze organisaties zullen respondenten eenvoudiger kunnen beoordelen of ze er lid van zijn dan voor andere. Het is voor een respondent relatief eenvoudig om te antwoorden op de vraag of hij lid is van een vakbond. Het is moeilijker om bijvoorbeeld te beslissen of incidenteel kerkbezoek kan worden gezien als lidmaatschap van een religieuze organisatie. Bovendien stellen Van Deth en Kreuter dat door de

lidmaatschappen bij elkaar op te tellen wordt aangenomen dat iedere vorm van lidmaatschap evenveel toevoegt aan de maatschappelijke participatie van een respondent. Dit is een onterechte aanname. Onder de categorie vakbond vallen bijvoorbeeld veel minder organisaties dan onder de categorie religieuze organisatie.

Tabel 6 *Vraag van maatschappelijke participatie*

<i>Variabele</i>	<i>Letterlijke vraag</i>
Maatschappelijke participatie	<p>Please look carefully at the following list of voluntary organisations and activities and say...</p> <p>Which, if any, do you belong to?</p> <p>Which, if any, are you currently doing unpaid voluntary work for?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Social welfare services for elderly, handicapped or deprived people - Religious or church organisations - Education, arts, music or cultural activities - Trade unions - Political parties or groups - Local community action on issues like poverty, employment, housing, racial equality - Third world development or human rights - Conservation, the environment, ecology - Professional associations - Youth work (e.g. scouts, guides, youth clubs, etc.) - Sports or recreation - Women's groups - Peace movement - Animal rights - Voluntary organisations concerned with health - Other groups

Van Deth en Kreuter (1998) hebben nader onderzoek gedaan naar metingen van maatschappelijke participatie met behulp van de *World Values Survey* van 1990. Door middel van een factoranalyse hebben ze onderzocht welke vormen van maatschappelijke participatie kunnen worden samengenomen. Hiervoor voeren ze eerst een principale componentenanalyse uit. Deze laat zien dat participatie in (1) organisaties voor gezondheid, (2) buurtorganisaties en (3) de categorie overige organisaties niet goed past bij de dertien andere vormen van maatschappelijke participatie. Van Deth en Kreuter verklaren dit voor organisaties voor gezondheid doordat ziek zijn en niet de wens om maatschappelijk te participeren de oorzaak is van het lidmaatschap van deze organisaties. Daarnaast wijzen ze erop dat de groep buurtorganisaties en de groep overige organisaties zeer heterogeen zijn. Er is daarom onvoldoende reden om aan te nemen dat participatie in deze verbanden kan worden vergeleken met participatie in de andere verbanden.

Vervolgens hebben Van Deth en Kreuter met de dertien andere organisaties uit tabel 6 een factoranalyse uitgevoerd. Als de resultaten worden geroteerd blijkt dat sportverenigingen, jeugdclubs en onderwijsorganisaties niet kunnen worden geassocieerd. Sportverenigingen hebben hoge ladingen op meerdere dimensies, terwijl jeugdclubs en organisaties voor educatie lage factorladingen hebben op alle dimensies. Participatie in deze verbanden moet daarom worden weggelaten uit de analyses. Voor de tien overgebleven organisaties vergelijken ze de uitkomsten met een factoranalyse waarin alleen mensen zijn opgenomen die lid zijn van één of meer maatschappelijke verbanden. Deze levert dezelfde resultaten op, behalve voor het lidmaatschap van vakbonden, dat in de nieuwe analyse op twee dimensies hoge factorladingen heeft. Om deze reden moet ook deze vorm van maatschappelijke participatie worden weggelaten.

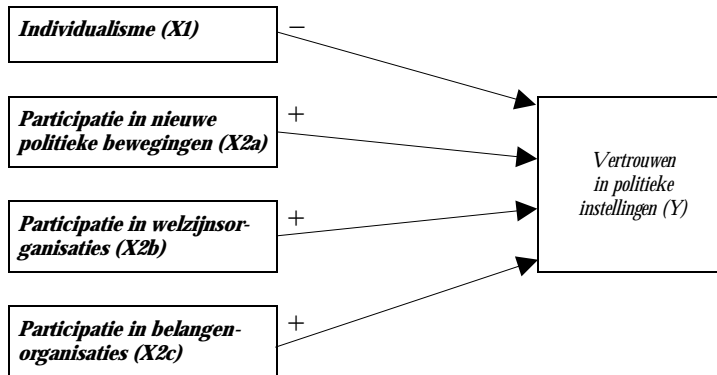
Onder de negen overgebleven vormen van maatschappelijke participatie kan vervolgens een onderscheid worden gemaakt tussen participatie in (1) nieuwe politieke bewegingen, (2) welzijnsorganisaties en (3) belangenorganisaties. Tot de eerste categorie behoort de participatie in organisaties die zich inzetten voor relatief nieuwe politieke kwesties als milieu, dierenrechten, de derde wereld en vrede. De tweede groep verwijst naar activiteiten op het gebied van welzijn. Organisaties die bij deze dimensie horen zijn religieuze groepen, vrouwengroepen en welzijnsorganisaties. De derde factor bestaat uit twee voorbeelden van traditionele belangenorganisaties: beroepsorganisaties en politieke partijen.* Deze indeling in drie dimensies van maatschappelijke participatie is vergelijkbaar met die van Wessels (1997).

Op het microniveau worden vervolgens dichotome variabelen geconstrueerd die een onderscheid maken tussen mensen die wel en geen lid zijn van respectievelijk nieuwe politieke bewegingen, organisaties voor welzijn en belangenorganisaties. Op het macroniveau wordt berekend hoe groot het deel van de bevolking is dat lid is van respectievelijk één of meer nieuwe politieke bewegingen, welzijnsorganisaties en belangenorganisaties. In bijlage III zijn deze scores op het macroniveau, voor de verschillende landen en regio's, weergegeven.

Deze drie verschillende vormen van maatschappelijke participatie kunnen vervolgens worden ingevuld in het rudimentaire model uit hoofdstuk twee (zie figuur 1). Het blok maatschappelijke participatie is vervangen door drie blokken: (1) participatie in nieuwe politieke bewegingen, (2) participatie in welzijnsorganisaties en (3) participatie in belangenorganisaties. Dit illustreert dat onderzoek wordt gedaan naar de invloed van individualisme en drie vormen van maatschappelijke participatie op vertrouwen in politieke instellingen.

* Het lidmaatschap van vakbonden, dat ook kan worden gezien als participatie in traditionele belangenorganisaties, wordt buiten beschouwing gelaten, omdat deze participatie volgens de factoranalyse van Van Deth en Kreuter (1998) niet past bij de andere vormen van participatie in belangenorganisaties.

Figuur 1 *Het rudimentaire communitaristische model*

Noot: *Cursief*: alleen microniveau. **Vet**: alleen macroniveau. **Vet gedrukt en cursief**: zowel micro- als macroniveau

4.4 Achtergrondvariabelen op het microniveau

Voordat de analyses worden uitgevoerd is van belang dat ook andere variabelen relevant zijn voor het vertrouwen in politieke instellingen. In de paragraaf over de vergelijkende methode noemde ik dit de context. Deze andere variabelen moeten in regressievergelijkingen worden opgenomen om een juiste schatting van het verband tussen de onafhankelijke en afhankelijke variabelen mogelijk te maken. In deze paragraaf besteed ik aandacht aan variabelen op het microniveau. De vragen en schalen die in de *World Values Survey* worden gebruikt om de variabelen te meten zijn weergegeven in tabel 7. In deze tabel is ook weergegeven welke schaal de variabelen hebben.

Ten eerste is de sociaal-economische positie van respondenten relevant. Om deze reden wordt de sekse, opleiding, sociale klasse en leeftijd van respondenten in de analyses opgenomen. Een indicator van de sociaal-economische positie is de tevredenheid over de eigen financiële situatie. Samen geven deze variabelen aan welke positie respondenten in een samenleving innemen, wat bijvoorbeeld van invloed is op het oordeel over het politieke systeem. Kornberg en Clarke stellen: ‘We also anticipated that economically and socially advantaged groups would express satisfaction with the performance of the political system’ (Kornberg & Clarke 1994: 551). Duch, Palmer en Anderson wijzen er bovendien op dat het oordeel van mensen met een andere positie in de samenleving op een andere manier tot stand komt. Mensen met een hogere opleiding zullen bijvoorbeeld eenvoudiger informatie tot zich kunnen nemen en zullen daardoor gemiddeld beter zijn geïnformeerd. Daarnaast kan de leefstijl die samenhangt met iemands sociaal-economische positie ervoor zorgen dat mensen andere belangen en daarom ook andere opvattingen hebben (Duch et al. 2000: 637-638).

Tabel 7 *Vragen en schalen van de variabelen op het microniveau*

	<i>World Values Survey</i>	<i>(Hergecodeerde) schaal</i>
Leeftijd	Can you tell me your date of birth please? This means you are.....years old.	Leeftijd
Sekse		Dichotoom, 1=man
Opleiding	At what age did you or will you complete your full time education, either at school or at an institutions of higher education?	Leeftijd waarop de dagopleiding is afgerond
Sociale klasse	Interviewer code by yourself: <ul style="list-style-type: none"> - Upper, upper-middle class - Middle, non-manual workers - Manual workers - Skilled, semi-skilled - Manual workers - Unskilled - Unemployed 	Schaal van 0-1, waarbij waarde 1 de hoogste sociale klasse is
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	How satisfied are you with the financial situation of your household? 1. Dissatisfied, 10. Satisfied	Schaal van 0-1, waarbij mensen met waarde 1 het meest tevreden zijn
Links-rechts zelfplaatsing	In political matters, people talk of 'the left' and 'the right'. How would you place your views on this scale, generally speaking? 1. Left, 10. Right	Schaal van 0-1, waarbij 1 de meest rechtse positie is
Politieke interesse	How interested would you say you are in politics? <ul style="list-style-type: none"> - Very interested - Somewhat interested - Not very interested - Not at all interested 	Schaal van 0-1, waarbij 1 de meeste interesse aangeeft
Politiek zelfvertrouwen	I am going to read out some statements about the government and the economy. For each one, could you tell me how much you agree or disagree? <ul style="list-style-type: none"> - If an unjust law were passed by the government I could do nothing at all about it 1. Agree completely, 5. Disagree completely	Schaal van 0-1, waarbij 1 het grootste politiek zelfvertrouwen aangeeft

Naast de sociaal-economische positie van respondenten zijn ook politieke variabelen relevant. Een eerste variabele waar rekening mee moet worden gehouden is de ideologie van respondenten. Listhaug en Wiberg wijzen erop dat mensen met linkse politieke opvattingen over het algemeen minder vertrouwen hebben in hun politieke systeem, omdat ze sceptisch zijn over bestaande politieke instellingen. Deze worden door de respondenten weinig representatief

gevonden. Ook wordt gedacht dat ze niet in staat zijn de echte belangen van de bevolking te vertegenwoordigen (Listhaug & Wiberg 1995: 315).

De interesse in politiek is mogelijk eveneens van belang. Listhaug en Wiberg stellen dat respondenten met meer politieke interesse kritischer zullen zijn over het politieke systeem. De reden hiervoor is dat politieke interesse volgens hen een maat is van de kennis die respondenten over hun politieke systeem bezitten. Deze zou vervolgens van invloed kunnen zijn op de manier waarop het politieke systeem wordt beoordeeld en op de manier waarop men in de politieke arena participeert: 'Political interest is an even more direct measure of cognitive competence which could have a comparable effect in stimulating a critical attitude towards institutions' (Listhaug & Wiberg 1995: 314).

Tenslotte zou het politiek zelfvertrouwen van invloed kunnen zijn. Dit vertrouwen in de gevolgen van het eigen politieke handelen zou van invloed kunnen zijn op politiek gedrag en politieke attitudes. Politiek zelfvertrouwen is de mate waarin mensen verwachten dat hun politieke handelen zorgt dat hun doelen worden gerealiseerd (Barner-Barry & Rosenwein 1991: 64).

4.5 Achtergrondvariabelen op het macroniveau

Ook op het macroniveau moet rekening worden gehouden met achtergrondvariabelen. Voor de analyses van landen zijn te weinig onderzoekseenheden beschikbaar om deze macrovariabelen in de analyses op te nemen. Er zijn echter meer regio's beschikbaar, waardoor in deze analyses wel controlevariabelen op het macroniveau kunnen worden opgenomen. De operationalisering van de verschillende variabelen wordt samengevat in tabel 8.

Tabel 8 *Schaal en bronnen van de andere variabelen op het macroniveau*

<i>Variabele</i>	<i>Schaal</i>	<i>Bron</i>
Opleidingsniveau	Gemiddelde leeftijd waarop de dagopleiding wordt beëindigd	World Values Survey
BNP per hoofd	Bruto nationaal product per hoofd van de bevolking in duizenden ECU's.	Eurostat, World Development Indicators
Katholieke cultuur	Meer dan 50 procent van de bevolking geeft aan katholiek te zijn.	World Values Survey
Federalisme	Schaal van 0-1	Lijphart 1999

Ten eerste is het opleidingsniveau relevant. In de voorgaande paragraaf bleek dat dit op het microniveau van invloed zou kunnen zijn op attitudes en gedrag, omdat mensen met een hogere opleiding vaak een betere positie hebben in de samenleving. Daarnaast kan worden verwacht dat deze mensen eenvoudiger informatie tot zich kunnen nemen en daardoor gemiddeld beter zijn geïnfor-

meer (Duch et al. 2000: 637-638). Ten derde hebben zij vaak een andere levensstijl (Duch et al. 2000: 637-638).

Daarnaast zijn economische factoren van belang. Het oordeel van rijke mensen zal anders zijn doordat zij een andere leefstijl en daardoor andere belangen hebben. Daarom zouden verschillen in rijkdom ook op het niveau van samenlevingen kunnen samengaan met andere attitudes. Het Bruto Nationaal Product per hoofd van de bevolking wordt dan ook in de analyses opgenomen.

In de derde plaats wijzen culturele theorieën erop dat in sommige culturen wijdverbreide opvattingen bestaan die van invloed zijn op allerlei aspecten van het maatschappelijke en politieke leven. In deze theorieën wordt gewezen op de gevolgen van het verschil tussen katholieke en protestantse culturen (La Porta et al. 1998:14). Putnam stelt in zijn studie over Italië dat de katholieke religie samengaat met minder burgerlijkheid (*civiness*): ‘Organized religion (...) is an alternative to the civic community, not a part of it’ (Putnam 1993: 107). In katholieke regio’s is, volgens het onderzoek van Putnam, de maatschappelijke participatie van burgers kleiner. Landes (1998) wijst erop dat in de eeuw dat protestantse landen zichzelf ontwikkelden, de katholieke landen van Europa steeds intoleranter werden en daardoor hun eigen vooruitgang bemoeilijkten: ‘The Protestant Reformation (...) changed the rules. It gave a big boost to literacy, spawned dissents and heresies, and promoted the skepticism and refusal of authority that is at the heart of scientific endeavor. The Catholic countries, instead of meeting the challenge, responded by closure and censure’ (Landes 1998: 179). Naar aanleiding van deze theorieën over de gevolgen van een katholieke cultuur onderzoeken La Porta et al. (1998) het verband tussen een katholieke cultuur en het functioneren van de regering. Uit hun analyses blijkt dat landen met een katholieke cultuur over het algemeen minder efficiënte en meer corrupte regeringen hebben, terwijl de uitgaven in de publieke sector kleiner zijn en het politieke systeem minder democratisch is (La Porta et al. 1998: 32). Deze verbanden verdwijnen echter als het inkomen per hoofd van de bevolking in de regressieanalyses wordt opgenomen. Dit moet volgens La Porta et al. worden verklaard doordat het slechte functioneren van de overheid in katholieke culturen zorgt dat het inkomen per hoofd van de bevolking afneemt: ‘the worse-functioning governments of the Catholic countries reduce income, with the result that the adverse effect of the religious affiliation on the quality of government is in part captured by per capita income’ (La Porta et al. 1998: 31-32). Om deze reden wordt een dichotome variabele voor katholieke regio’s in de analyses opgenomen.

Tenslotte zou ook de aard van het politieke systeem van invloed kunnen zijn op de analyses. Van belang is dat het regionale bestuur in federale landen meer bevoegdheden heeft. Onder Europese regio’s zou dit ervoor kunnen zorgen dat de onderzoeksopzet van invloed is op de uitkomsten van de analyse. Sommige regio’s maken namelijk deel uit van federale systemen, andere van politieke systemen die kunnen worden gekarakteriseerd als een eenheidsstaat.

Doordat het bestuur van Europese regio's in federale politieke systemen meer autonoom is dan in eenheidsstaten zouden ook de verschillende variabelen op dit niveau iets anders kunnen meten. Om deze reden wordt in de analyses rekening gehouden met de mate waarin de landen waar de regio's uit afkomstig zijn, federale politieke systemen zijn. Hiervoor wordt de maat van federalisme gebruikt die door Lijphart (1999) is ontwikkeld.

4.6 De modellen

Met de in het voorgaande geoperationaliseerde variabelen onderzoek ik steeds vier verschillende modellen voor multilevelanalyse. Op het individuele niveau worden alle variabelen in het model opgenomen. De modellen verschillen alleen voor de macrovariabelen, omdat relatief weinig macro-eenheden beschikbaar zijn, waardoor niet alle variabelen samen in het model kunnen worden opgenomen.

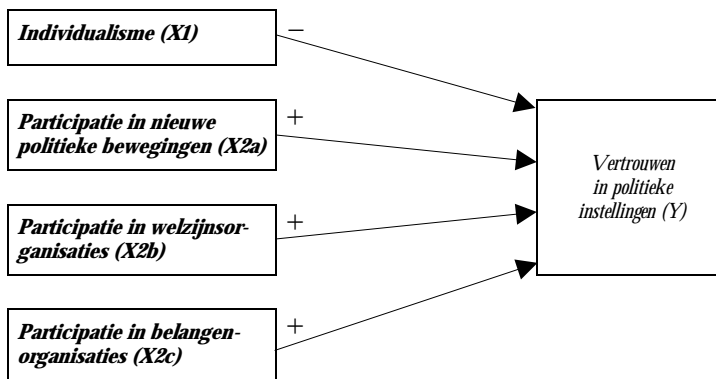
In de eerste drie modellen worden, in afzonderlijke analyses, naast het individualisme de verschillende vormen van maatschappelijke participatie opgenomen. In de eerste analyse wordt de participatie in nieuwe politieke bewegingen onderzocht, in het tweede model de participatie in welzijnsorganisaties en in het derde de participatie in belangengroepen. Ten vierde analyseer ik een model dat, zoals is toegelicht bij de operationalisering van individualisme, met behulp van interactie-effecten, een onderscheid maakt tussen individualistische en collectivistische culturen.

Tenslotte is er een verschil tussen de analyses onder de landen en de Europese regio's. Onder de landen worden op het macroniveau geen andere variabelen opgenomen dan het individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie. De reden hiervoor is dat te weinig landen beschikbaar zijn om complexe modellen te onderzoeken. In een model met te veel onafhankelijke variabelen zou de colineariteit tussen de onafhankelijke variabelen namelijk te groot worden. In het bestand van Europese regio's is het ook op het macroniveau mogelijk om meer onafhankelijke variabelen in de analyses op te nemen. De modellen van deze analyses bevatten daarom wel ook de andere macro variabelen. In het voorgaande hoofdstuk is uitgelegd dat alleen wordt geconcludeerd dat steun bestaat voor een bepaald verband als deze zowel in het bestand van landen als in het bestand van Europese regio's robuust is.

Analyse

DE OPERATIONALISERING uit het voorgaande hoofdstuk maakt het mogelijk om het rudimentaire communitaristische model te onderzoeken. Het bleek dat volgens dit model individualisme zal leiden tot minder vertrouwen in politieke instellingen, terwijl eveneens wordt verwacht dat de verschillende vormen van maatschappelijke participatie leiden tot meer vertrouwen in politieke instellingen. Dit model is nogmaals weergegeven in figuur 1.

Figuur 1 *Het rudimentaire communitaristische model*

Noot: *Cursief*: alleen microniveau. **Vet**: alleen macroniveau. **Vet gedrukt en cursief**: zowel micro- als macroniveau

De verbanden tussen aan de ene kant individualisme en de drie vormen van maatschappelijke participatie en aan de andere kant vertrouwen in politieke instellingen onderzoek ik met behulp van multilevelanalyses. Deze techniek is toegelicht in het derde hoofdstuk. In het voorgaande hoofdstuk is uiteengezet welke modellen worden onderzocht. Het bleek dat multilevelanalyses het mogelijk maken om na te gaan of een verband bestaat tussen enerzijds vertrouwen in politieke instellingen en anderzijds individuele kenmerken van respondenten en kenmerken van de context waarin deze respondenten leven. De analyses zijn ten eerste uitgevoerd onder respondenten uit verschillende landen. De onafhankelijke variabelen van deze analyses zijn naast individuele kenmerken ook kenmerken van landen. Daarnaast zijn analyses uitgevoerd onder respondenten uit de geselecteerde Europese regio's. In dit bestand zijn respondenten uit Europese landen opgenomen. Het bestand is dan ook een deel van het grotere bestand van 19 landen. Bij de analyses van dit bestand worden kenmerken van de regio's waarin respondenten

leven op het macroniveau in de analyses opgenomen. De resultaten van de analyses zijn gepresenteerd in tabel 1.

Tabel 1 Resultaten van multilevelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen in landen en Europese regio's in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Keuzevrijheid	.56** (.26)	.56** (.26)	.56** (.26)	.56** (.26)	-.11 (.37)	-.11 (.37)	-.12 (.37)	-.12 (.37)
Onafhankelijkheid	-2.20*** (.27)	-2.21*** (.27)	-2.21*** (.27)	-2.20*** (.27)	-2.70*** (.39)	-2.70*** (.39)	-2.70*** (.39)	-2.70*** (.39)
Nieuwe politieke bewegingen	-1.77*** (.43)	-1.76*** (.43)	-1.76*** (.43)	-1.77*** (.43)	-2.65*** (.64)	-2.66*** (.64)	-2.63*** (.64)	-2.63*** (.64)
Welzijnsorganisaties	.80** (.32)	.80** (.32)	.80** (.32)	.80** (.32)	1.24** (.48)	1.22** (.48)	1.26*** (.48)	1.26*** (.48)
Belangenorganisaties	.57 (.39)	.57 (.39)	.57 (.39)	.57 (.39)	.37 (.62)	.36 (.62)	.37 (.62)	.37 (.62)
Leeftijd	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.11*** (.01)	.11*** (.01)	.11*** (.01)	.11*** (.01)
Sekse	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)	-1.64*** (.37)	-1.64*** (.37)	-1.64*** (.37)	-1.64*** (.37)
Opleiding	-.10 (.05)	-.10 (.05)	-.10 (.05)	-.10 (.05)	-.03 (.08)	-.03 (.08)	-.03 (.08)	-.03 (.08)
Sociale klasse	2.18 (.64)	2.17 (.64)	2.18 (.64)	2.17 (.64)	1.25 (.88)	1.25 (.88)	1.25 (.88)	1.26 (.88)
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	6.82*** (.50)	6.83*** (.50)	6.83*** (.50)	6.82*** (.50)	9.27*** (.77)	9.25*** (.77)	9.28*** (.77)	9.28*** (.77)
Links-rechts zelfplaatsing	6.12*** (.63)	6.11*** (.63)	6.11*** (.63)	6.11*** (.63)	8.51*** (.92)	8.49*** (.92)	8.52*** (.92)	8.53*** (.92)
Politieke interesse	-5.29*** (.44)	-5.29*** (.44)	-5.29*** (.44)	-5.29*** (.44)	-5.13*** (.63)	-5.11*** (.63)	-5.13*** (.63)	-5.14*** (.63)
Politiek zelfvertrouwen	3.89*** (.40)	3.89*** (.40)	3.89*** (.40)	3.89*** (.40)	4.49*** (.59)	4.48*** (.59)	4.49*** (.59)	4.49*** (.59)
<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Individualisme	2.47** (.86)	2.50** (.97)	2.48 (1.46)		2.98*** (.95)	2.80*** (.94)	2.92*** (.94)	
Individualisme onder collectivistische culturen				4.72** (1.70)				3.37** (1.47)
Individualisme onder individualistische culturen				-.08 (2.13)				2.35 (1.73)
Nieuwe politieke bewegingen	7.63 (11.09)				3.54 (7.21)			
Welzijnsorganisaties		1.92 (6.68)				5.28 (5.10)		
Belangenorganisaties			2.86 (20.42)				-.34 (9.65)	
Opleidingsniveau					1.31** (.53)	1.19** (.50)	1.48*** (.44)	1.36*** (.51)

Tabel 1 vervolg

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Inkomen					-.73*** (.17)	-.72*** (.15)	-.69*** (.16)	-.70*** (.15)
Katholieke cultuur					-1.90 (1.64)	-1.83 (1.62)	-2.01 (1.67)	-2.28 (1.78)
Federalisme					3.29 (2.49)	3.91 (2.56)	3.01 (2.45)	3.83 (3.18)
Constante	40.00*** (1.96)	40.36*** (2.28)	40.40*** (3.53)	43.10*** (2.17)	22.11** (8.70)	22.88*** (7.69)	19.57*** (7.24)	21.78** (8.94)
Verklaarde variantie op het microniveau	.04	.04	.04	.04	.05	.05	.05	.05
Verklaarde variantie op het macroniveau	.42	.40	.41	.47	.70	.71	.70	.70
Totaal verklaar- de variantie	.06	.06	.06	.06	.11	.11	.11	.11
N	25828	25828	25828	25828	12739	12739	12739	12739

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

5.1 Individualisme

Uit tabel 1 blijkt om te beginnen het verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen. Op het macroniveau zijn er onder de landen aanwijzingen voor het bestaan van een positief verband tussen deze variabelen. Het blijkt echter ook dat dit verband niet in alle analyses statistisch significant is. Als onder de landen op het macroniveau ook de participatie in belangenorganisaties in de analyses wordt opgenomen is dit namelijk niet meer het geval. Onder Europese regio's blijkt individualisme in alle analyses samen te gaan met meer vertrouwen in politieke instellingen.

Zoals bij de operationalisering van individualisme in het voorgaande hoofdstuk werd toegelicht maak ik in de analyses ook een nader onderscheid tussen een groep individualistische en een groep collectivistische Europese regio's. Collectivistische regio's zijn de regio's met een lage score op de schaal van individualisme, individualistische regio's hebben een hoge score op deze schaal. De vraag is of een toename van individualisme binnen beide groepen samenhangt met vertrouwen in politieke instellingen. Uit deze analyses blijkt dat individualisme onder collectivistische landen en collectivistische Europese regio's samengaat met meer vertrouwen in politieke instellingen. Onder individualistische landen en Europese regio's gaat een verdere toename van individualisme niet samen met een nog verdere toename van vertrouwen in politieke instellingen.

Op het microniveau hebben de twee indicatoren van individualisme niet hetzelfde effect. Aan de ene kant blijkt dat onder de landen het vertrouwen in

politieke instellingen groter is onder mensen die aangeven meer keuzevrijheid en controle te hebben over hun leven. Onder de Europese regio's wordt dit verband echter niet gevonden. Aan de andere kant blijkt dat mensen die hun kinderen tot onafhankelijke individuen willen opvoeden minder vertrouwen hebben in hun politieke instellingen. Om deze reden kunnen geen conclusies worden getrokken over het verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen op het microniveau.

5.2 Maatschappelijke participatie

Daarnaast blijkt uit de analyses van tabel 1 welke gevolgen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie hebben voor het vertrouwen in politieke instellingen. Op het microniveau worden verschillende verbanden gevonden. Leden van nieuwe politieke bewegingen hebben namelijk minder, maar leden van welzijnsorganisaties hebben meer vertrouwen in politieke instellingen. Daarnaast wordt geen verband gevonden tussen het lidmaatschap van belangenorganisaties en vertrouwen in politieke instellingen.

Op basis van deze analyses kunnen geen uitspraken worden gedaan over de richting van de causaliteit. Het is namelijk niet duidelijk of mensen doordat ze deelnemen aan nieuwe politieke bewegingen meer vertrouwen krijgen in politieke instellingen, of dat mensen lid worden van nieuwe politieke bewegingen, omdat ze minder vertrouwen hebben in politieke instellingen. Dit voorbehoud geldt ook voor het verband tussen participatie in welzijnsorganisaties en vertrouwen in politieke instellingen. Wel moet worden vastgesteld dat als maatschappelijke verbanden van invloed zijn op hun leden, geen universeel positief verband bestaat tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen. De richting van het verband is namelijk afhankelijk van het soort organisatie.

Daarnaast is de vraag of participatie in maatschappelijke verbanden, onafhankelijk van de invloed die de verbanden hebben op hun leden, ook op het macroniveau gevolgen heeft voor het vertrouwen in politieke instellingen. Het antwoord op deze vraag levert informatie op over de theorie dat mensen positiever oordelen over hun politieke instellingen als ze in een land of Europese regio leven waar de maatschappelijke participatie groter is. Uit de analyses van tabel 1 blijkt echter dat dit voor geen van de drie vormen van maatschappelijke participatie het geval is.

5.3 Besluit

In dit korte hoofdstuk is het rudimentaire communitaristische model van vertrouwen in politieke instellingen geanalyseerd. De conclusies van de analyses zijn samengevat in tabel 2. Ten eerste blijkt op het macroniveau dat in individualistische culturen het vertrouwen in politieke instellingen groter is. Op het microniveau heeft individualisme geen eenduidig effect op het vertrouwen in politieke instellingen. Mensen die hun kinderen onafhankelijk willen

meegeven hebben minder, maar mensen die aangeven meer keuzevrijheid en controle te hebben over hun leven hebben meer vertrouwen in politieke instellingen. Dit betekent dat het verwachte negatieve verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen niet wordt gevonden. Op het macroniveau is het verband tussen deze variabelen zelfs positief.

Daarnaast kwamen in dit hoofdstuk de gevolgen van maatschappelijke participatie in nieuwe politieke bewegingen, welzijnsorganisaties en belangenorganisaties aan de orde. Op het microniveau blijkt dat mensen die participeren in nieuwe politieke bewegingen minder, terwijl mensen die participeren in welzijnsorganisaties meer vertrouwen hebben in politieke instellingen. Er wordt geen verband gevonden tussen participatie in belangenorganisaties en vertrouwen in politieke instellingen. Op het macroniveau worden geen aanwijzingen gevonden voor het bestaan van een verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen. Ook voor het verwachte universeel geldige positieve verband tussen maatschappelijke participatie heb ik dus weinig bewijs gevonden. De richting van het verband lijkt af te hangen van het soort organisatie.

Tabel 2 *Samenvatting van de conclusies van hoofdstuk 5*

Onafhankelijke variabelen	<i>Verwacht</i>	<i>Afhankelijke variabele: Vertrouwen in politieke instellingen (Y1)</i>	
		Landen	Regio's
<i>Microniveau</i>			
Keuzevrijheid (X1a)	-	+	Ns
Onafhankelijkheid aanleren (X1b)	-	-	-
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)	+	-	-
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)	+	+	+
Participatie in belangenorganisaties (X2c)	+	Ns	Ns
<i>Macroniveau</i>			
Individualisme (X1)	-	+ / Ns	+
Individualisme in collectivistische culturen (X1')	-	+	+
Individualisme in individualistische culturen (X1'')	-	Ns	Ns
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)	+	Ns	Ns
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)	+	Ns	Ns
Participatie in belangenorganisaties (X2c)	+	Ns	Ns

+ : Positief verband; - : Negatief verband; Ns: niet significant

Een uitgebreid communitaristisch model

IN HET VOORGAANDE hoofdstuk bleek dat weinig steun bestaat voor het rudimentaire communitaristische model. Op het macroniveau wordt geen negatief, maar een positief verband gevonden tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen. Op het microniveau hangen het lidmaatschap van welzijnsorganisaties en vertrouwen in politieke instellingen positief met elkaar samen. Daarnaast blijkt echter ook een negatief verband te bestaan tussen het lidmaatschap van nieuwe politieke bewegingen en vertrouwen in politieke instellingen. Van een universeel geldig positief verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen is daarom geen sprake. In het vervolg van deze studie is de vraag: Waarom is er geen steun voor het communitaristische verklaringsmodel? In dit hoofdstuk zal blijken dat men om deze waarom vraag te beantwoorden moet zoeken naar de causale mechanismen die ten grondslag liggen aan het rudimentaire verklaringsmodel. Naar aanleiding hiervan beschrijft dit hoofdstuk een uitgebreider communitaristisch model van vertrouwen in politieke instellingen. Tenslotte zal ik toelichten dat en waarom onderzoek naar trends in vertrouwen in politieke instellingen van belang is voor het communitarisme.

6.1 Causale mechanismen

Ik neem aan dat verschillende causale mechanismen ten grondslag kunnen liggen aan het rudimentaire model. Hierop wordt gewezen door Elster (1999). Hij illustreert dit met De Tocquevilles speculaties over de relatie tussen religie en politiek.

De vraag van De Tocqueville is of er in democratische regimes in vergelijking met autocratische regimes een grotere of kleinere kans is dat mensen orthodox religieus zijn. Als antwoord op deze vraag stelt De Tocqueville dat democratie aan de ene kant een ‘compensatie-effect’ heeft. Hij schrijft: ‘I doubt whether man can support complete religious independence and entire political liberty at the same time. I am led to think that if he has no faith, he must obey, and if he is free he must believe’ (De Tocqueville, geciteerd door Elster 1999: 18). Doordat mensen zich in de politiek niet hoeven te houden aan wetten en regels die door een hogere macht worden opgelegd, maar relatief vrij zijn om hun eigen wetten te maken, zullen ze zich volgens De Tocqueville willen houden aan de wetten en regels van een religie. Aan de andere kant en op hetzelfde moment zal de democratische gelijkheid volgens hem ook een ‘spillover-effect’ hebben op religie: ‘Men who live in times of equality find it hard to place the intellectual authority to which they submit, beyond and outside humanity (...) one can anticipate that democratic peoples will not easily believe in divine mis-

sions, that they will be quick to laugh at new prophets, and that they will wish to find the chief arbiter of their beliefs within, and not beyond, the limits of their kind' (De Tocqueville, geciteerd door Elster 1999: 19).

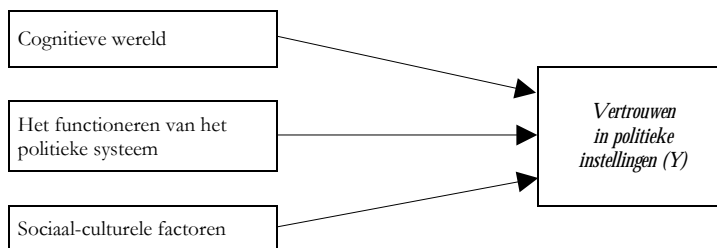
Elster wijst erop dat hiermee volgens De Tocqueville twee tegengestelde mechanismen optreden. Aan de ene kant leidt democratie tot minder, aan de andere kant tot meer religie. Volgens Elster is dit niet inconsistent, maar is De Tocquevilles theorie een betere verklaring voor de relatie tussen democratie en religie dan theorieën waarin op slechts één van deze mechanismen wordt gewezen. In sommige gevallen leidt democratie via het compensatie effect tot meer religiositeit, in andere gevallen leidt het via het spillover effect tot minder religiositeit. Elster concludeert daarom: 'There is no need to see these analyses as contradicting each other. In fact, their conjunction may provide a better explanation of the fate of religion in democratic societies than either does separately' (Elster 1999: 19). Dit betoog van Elster laat zien dat meerdere en tegengestelde causale mechanismen ten grondslag liggen aan verbanden tussen sociale fenomenen.

Dit geldt ook voor het rudimentaire communitaristische model. Mogelijk zijn er niet alleen mechanismen waardoor individualisme tot meer vertrouwen in politieke instellingen leidt, maar zijn er ook mechanismen waardoor het tot minder vertrouwen in politieke instellingen leidt. Hetzelfde geldt voor de verbanden tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen. Hierdoor zouden de communitaristische verwachtingen, ondanks de conclusies van het voorgaande hoofdstuk, toch gedeeltelijk kunnen kloppen.

6.2 Het uitgebreide model van vertrouwen in politieke instellingen

Dit maakt het nodig om een uitgebreider model van vertrouwen in politieke instellingen op te stellen. Dit model is afkomstig van Newton en Norris (2000) en wordt schematisch weergegeven in figuur 1. Het model geeft drie mogelijke clusters van verklaringen voor vertrouwen in politieke instellingen.

Figuur 1 *Newton en Norris' model van vertrouwen in politieke instellingen*

In het eerste cluster van verklaringen staat de cognitieve wereld centraal. Met het begrip cognitieve wereld bedoel ik de manier waarop mensen andere men-

sen en dingen waarnemen en beoordelen. Een centraal begrip hierbij is *attitude*. Een attitude bestaat uit een cognitie en een affectie. De cognitie maakt het mogelijk om over een object na te denken. Aan deze kennis van het object wordt vervolgens een affectie toegevoegd. Deze affectie is de emotie die mensen bij het object hebben (Barner-Barry & Rosenwein 1991: 47-48). Dit cluster van verklaringen sluit aan bij wat Newton en Norris (2000) sociaal-psychologische verklaringen noemen en waarin vertrouwen in politieke instellingen wordt gezien als ‘an affective orientation that forms part of our basic personality and is largely independent of our experience of the external political world’ (Newton & Norris 2000: 59).

Het tweede cluster van verklaringen legt de nadruk op het functioneren van het politieke systeem. Niet de manier waarop burgers hun politieke systeem beoordelen, maar het politieke systeem zelf staat centraal. Dit cluster van verklaringen wordt door Newton en Norris getypeerd als het ‘institutional performance model’. De centrale veronderstelling is dat de kwaliteit van het politieke systeem een doorslaggevende verklaring is voor opvattingen van burgers over dit systeem.

Het derde en laatste cluster van verklaringen onderzoekt sociaal-culturele factoren. Newton en Norris bespreken theorieën over sociaal kapitaal, waarin wordt aangenomen dat een cultuur van vertrouwen en samenwerking zorgt dat politieke instellingen effectiever werken. Door deze effectievere instellingen zullen mensen volgens hen makkelijker met elkaar kunnen samenwerken en meer vertrouwen krijgen in elkaar en hun politieke instellingen.

Deze verklaringen van vertrouwen in politieke instellingen kunnen worden ingebouwd in het rudimentaire communitaristische model dat in dit deel is onderzocht. Het model dat hierdoor ontstaat is schematisch weergegeven in figuur 2. Dit noem ik het uitgebreide communitaristische model van vertrouwen in politieke instellingen. Het model stelt dat individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie van invloed zijn op het vertrouwen in politieke instellingen doordat ze van invloed zijn op het denken van mensen, het functioneren van het politieke systeem en sociaal-culturele factoren.

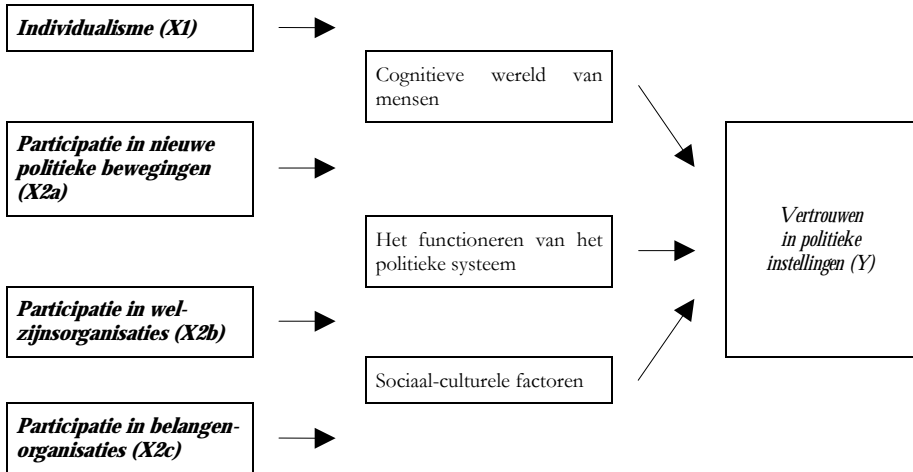
6.3 Intervenierende variabelen

Dit uitgebreide model onderzoek ik in het hierop volgende tweede, derde en vierde deel. Concreet zal steeds worden nagegaan of individualisme en maatschappelijke participatie samenhangen met vertrouwen in politieke instellingen via een derde variabele. In totaal komen in zeven hoofdstukken even zoveel ‘derde variabelen’ aan bod. Elk van deze variabelen zegt iets over respectievelijk de cognitieve wereld, het functioneren van het politieke systeem en sociaal-culturele factoren.

De derde variabele Z kan op drie manieren van invloed zijn op het verband tussen twee variabelen X en Y. Deze zijn schematisch weergegeven in figuur 3. De eerste mogelijkheid is dat de variabele Z een gemeenschappelijke oorzaak is

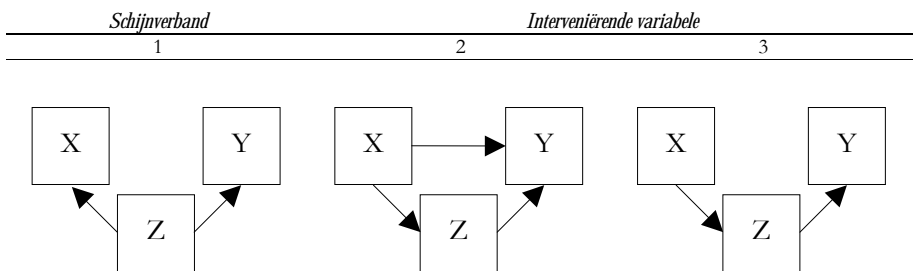
van X en Y en er daarom voor zorgt dat geen werkelijk, maar een schijnverband bestaat tussen de variabelen. De tweede mogelijkheid is dat de derde variabele een interveniërende variabele is. In dit geval bestaat een indirect effect van de onafhankelijke variabele X op de afhankelijke variabele Y. Dit effect loopt via de derde variabele Z. Dit indirecte effect kan er ten derde ook voor zorgen dat het verband tussen X en Y helemaal verdwijnt. In dit geval loopt het verband tussen X en Y helemaal via Z.

Figuur 2 *Het uitgebreide communitaristische model van vertrouwen in politieke instellingen*

Noot: *Cursief*: alleen microniveau. **Vet**: alleen macroniveau. **Vet gedrukt en cursief** zowel micro- als macroniveau

Figuur 3 *Een derde variabele*

Tacque (1997) legt uit dat door het berekenen van partiële correlaties de geldigheid van deze drie modellen kan worden vastgesteld. Als voorbeeld om deze methode te illustreren beschrijft hij de rol van een derde variabele in het verband tussen religiositeit en antisemitisme.

Een eerste mogelijkheid is dat het verband tussen religiositeit en antisemitisme wordt veroorzaakt door een achterliggende variabele, waardoor het een schijnverband is. De variabele dogmatisme is hiervoor een kandidaat. Dogmatisme zou dan een oorzaak zijn van orthodox religieuze opvattingen en van antisemitisme. Om na te gaan of dit zo is moet worden gecontroleerd voor dogmatisme: 'The general idea is that the original relationship between religion (X1) and anti-Semitism (Y) will almost disappear when controlling for X2. This means that persons showing differences in religious orthodoxy will also differ in their degree of anti-Semitism, but that this covariation is almost entirely due to differences in dogmatism' (Tacque 1997:140-141).

Aan de andere kant is het ook denkbaar dat de relatie tussen religiositeit en antisemitisme indirect is en via een interveniërende variabele verloopt. Een voorbeeld hiervan is de variabele 'liberale attitude'. Mogelijk zorgt religiositeit voor een minder liberale houding en zorgt deze voor antisemitisme. Dit kan op dezelfde manier worden onderzocht, namelijk door te controleren voor de interveniërende variabele, in dit geval de liberale attitude: 'For subgroups of persons with identical scores on the libertarian attitude, the relationship between religion and anti-Semitism will almost disappear' (Tacque 1997: 141).

In mijn onderzoek zou ik ook partiële correlaties kunnen berekenen voor de verbanden tussen mijn onafhankelijke en de mogelijke interveniërende variabele aan de ene kant en de afhankelijke variabele aan de andere kant. Ik moet echter ook nog rekening houden met allerlei controle variabelen. Bovendien spelen de analyses zich op meerdere niveaus af. Daarom kies ik ervoor om de regressiecoëfficiënten van mijn multilevelanalyses te gebruiken. Deze geven het verband tussen de onafhankelijke en de afhankelijke variabele als alle andere variabelen constant zouden zijn. Ze kunnen daarom inhoudelijk worden vergeleken met partiële correlatiecoëfficiënten, maar bieden daarnaast de mogelijkheid om voor andere variabelen te controleren en om de analyses op meerdere analyseniveaus uit te voeren.

Eerst wordt in de elk van de hoofdstukken over interveniërende variabelen nagegaan of een verband bestaat tussen aan de ene kant individualisme en maatschappelijke participatie en aan de andere kant de interveniërende variabele. Vervolgens kijk ik of de interveniërende variabele samenhangt met vertrouwen in politieke instellingen als het individualisme en de maatschappelijke participatie deel uitmaken van de regressievergelijking. Op hetzelfde moment wordt onderzocht of het verband tussen aan de ene kant individualisme en maatschappelijke participatie en aan de andere kant vertrouwen in politieke instellingen veranderd door het opnemen van de derde variabele in de regressie vergelijking.

De verschillende interveniërende variabelen komen in het tweede, derde en vierde deel aan de orde. Door deze opbouw wordt in eerste instantie geen rekening gehouden met interacties tussen de interveniërende variabelen. Op het macroniveau is dit technisch ook niet mogelijk. Er zijn namelijk te veel varia-

belen en te weinig waarnemingen om ze samen te onderzoeken. Op het micro-niveau is dit wel mogelijk. In de bijlage is daarom een volledige model gepresenteerd, waarin alle variabelen op het microniveau en de statistisch significante variabelen van het macroniveau in de regressievergelijking zijn opgenomen. Hieruit blijkt dat de conclusies van het volledige model niet afwijken van de conclusies van de afzonderlijke analyses die ik in de verschillende hoofdstukken presenteer.

6.4 Trends

Tenslotte staan in het vijfde en laatste deel van deze studie trends in opvattingen over het politieke systeem centraal. Behalve dat communitaristen wijzen op het gevaar van individualisme en het belang van maatschappelijke participatie, zien ze, zoals in de inleiding bleek, de stelling dat het vertrouwen in politieke instellingen de afgelopen decennia structureel in de Verenigde Staten is afgenomen als een bevestiging van hun cultuurpessimistische diagnose. Hoewel bezorgdheid over het individualisme en het gebrek aan maatschappelijke participatie volgens mij tot de kern van het communitarisme behoren, laat de afname van vertrouwen volgens communitaristen zien wat er gebeurt als het individualisme te groot wordt en er geen maatschappelijke participatie voor in de plaats komt. Om deze reden is het ook noodzakelijk om onderzoek te doen naar trends in opvattingen over het politieke systeem. Ook als het rudimentaire of uitgebreide model niet klopt zouden communitaristen gelijk kunnen hebben dat het vertrouwen in politieke instellingen is afgenomen. De centrale vraag van het laatste deel van deze studie is dan ook of, onafhankelijk van de empirische houdbaarheid van het communitaristische model, de illustratie van het communitaristische argument met ontwikkelingen in evaluaties van het politieke systeem terecht is.

DEEL II

De cognitieve wereld

Inleiding

IN HET VOORGAANDE deel bleek dat weinig steun bestaat voor het rudimentaire communitaristische model. Daarom onderzoek ik in het tweede, derde en vierde deel een uitgebreider communitaristisch model. Als uitgangspunt van dit nadere onderzoek wordt aangesloten bij Elsters (1999) concept van causale mechanismen. Zoals in het voorgaande hoofdstuk is toegelicht benadrukt hij dat een verband kan worden veroorzaakt doordat verschillende en soms zelfs aan elkaar tegengestelde causale mechanismen optreden. In dit tweede deel komen causale mechanismen aan de orde die te maken hebben met de cognitieve wereld. Het begrip cognitieve wereld verwijst naar de manier waarop mensen andere mensen en dingen waarnemen en beoordelen. Het centrale begrip in dit cluster van verklaringen is attitude. De vraag is of attitudes van mensen door individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie veranderen en of hierdoor ook het vertrouwen in politieke instellingen verandert.

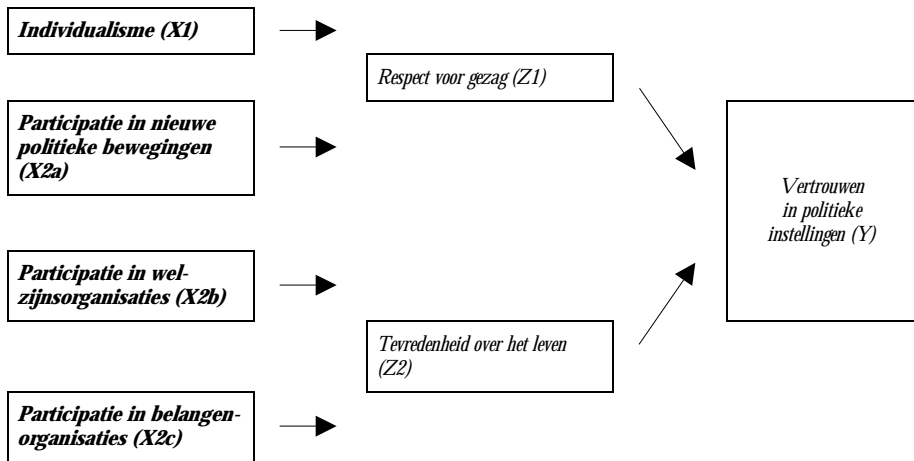
Veel attitudes kunnen een indruk geven van de cognitieve wereld. In de *World Values Survey* zijn gegevens gevonden over twee mogelijk relevante attitudes. De eerste is respect voor gezag. In theoretische en empirische literatuur wordt er namelijk op gewezen dat individualisme en maatschappelijke participatie gevolgen hebben voor het respect voor gezag (Macedo 1990: 62, Etzioni 1996: 66, Inglehart 1997b, Halman 1995). Respect voor gezag zou vervolgens van invloed kunnen zijn op vertrouwen in politieke instellingen. De tweede attitude die in dit deel aan de orde komt is de tevredenheid over het leven. Volgens sommige empirische onderzoekers zijn individualisme en maatschappelijke participatie hier namelijk op van invloed (Diener et al. 1995, Veenhoven 1999). Bovendien lijkt er een verband te bestaan tussen tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen (Uslaner, in voorbereiding). Hierdoor zouden individualisme en maatschappelijke participatie samenhangen met vertrouwen in politieke instellingen doordat ze samenhangen met tevredenheid over het leven. Deze veronderstelling is weergegeven in figuur 1.

Figuur 1 biedt ook inzicht in de analyseniveaus van het onderzoek. Individualisme en de participatie in nieuwe politieke bewegingen, welzijnsorganisaties en belangengroepen worden op het micro- en macroniveau onderzocht. De eerste vraag is of deze variabelen samenhangen met respect voor gezag en tevredenheid over het leven, de tweede vraag of respect voor gezag en tevredenheid over het leven ook samenhangen met vertrouwen in politieke instellingen.

Figuur 1 laat bovendien zien dat de verbanden tussen respect voor gezag en tevredenheid over het leven enerzijds en vertrouwen in politieke instellingen anderzijds alleen op het microniveau worden onderzocht. De theorie is name-

lijk dat door het veranderen van de cognitieve wereld ook het vertrouwen in politieke instellingen verandert. Al deze causale mechanismen komen aan de orde in twee afzonderlijke hoofdstukken over respectievelijk respect voor gezag (hoofdstuk 7) en tevredenheid over het leven (hoofdstuk 8).

Figuur 1 *Respect voor gezag en tevredenheid over het leven als interveniërende variabelen*

Noot: *Cursief*: alleen microniveau. **Vet**: alleen macroniveau. **Vet gedrukt en cursief** zowel micro- als macroniveau

Respect voor gezag

HET EERSTE HOOFDSTUK over de cognitieve wereld gaat over respect voor gezag. Respect voor gezag is niet beperkt tot respect voor politieke gezagsdragers. Het gaat om het gezag van ‘all kinds of authority’ (Inglehart 1997a: 39). De vraag is of dit een interveniërende variabele is voor het verband tussen aan de ene kant individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en aan de andere kant vertrouwen in politieke instellingen. Individualisme en maatschappelijke participatie zouden van invloed kunnen zijn op het respect voor gezag. Als respect voor gezag vervolgens het vertrouwen in politieke instellingen beïnvloedt, helpt dit verklaren waarom in het vijfde hoofdstuk geen steun werd gevonden voor het rudimentaire communitaristische model. In het eerste deel van dit hoofdstuk komen theorieën aan de orde over de mogelijke rol van respect voor gezag. Vervolgens wordt, in de tweede paragraaf, het respect voor gezag geoperationaliseerd. Deze operationalisering maakt het mogelijk om analyses uit te voeren. De laatste paragraaf vat de resultaten van de analyses samen.

7.1 Theorie

Er zijn verschillende theorieën over de gevolgen van individualisme en maatschappelijke participatie voor respect voor gezag. Ook zijn er verschillende theorieën over het verband tussen respect voor gezag en vertrouwen in politieke instellingen. Deze paragraaf vat deze bestaande theorieën samen. De richting van de door de theorieën verwachte verbanden worden weergegeven in tabel 1.

Individualisme en respect voor gezag

In het algemeen nemen theoretici aan dat in individualistische culturen het respect voor gezag kleiner is. De politiek filosoof Macedo (1990) stelt bijvoorbeeld dat in een liberaal-individualistische cultuur gezag steeds meer wordt betwist. In de woorden van Macedo: ‘Nuns criticise their bishops and even the pope; authorities of all kind come into question’ (Macedo 1990: 62). Ook communitaristen hebben dit opgemerkt. Etzioni meent dat in de hedendaagse individualistische cultuur het respect voor gezag is afgenomen. Als illustratie hiervan schrijft hij dat nauwelijks nog respect bestaat voor Amerikaanse presidenten: ‘Above all, Americans came to treat presidents as if they were raw meat’ (Etzioni 1996: 66).

Niet alleen politiek filosofen, ook empirisch onderzoekers stellen dat individualisme is verbonden met minder respect voor gezag. Ze onderbouwen deze stelling met gegevens waaruit blijkt dat de afgelopen decennia het respect voor gezag is afgenomen. Inglehart laat bijvoorbeeld aan de hand van surveygegevens zien dat in veel landen gezagsdragers tegenwoordig kritisch worden

gevolgd (Inglehart 1997b: 236). Halman concludeert, eveneens op basis van survey-onderzoek, dat in hedendaagse samenlevingen de nadruk op het individu belangrijker wordt en ten koste gaat van traditionele instituties en hun gezagsdragers: ‘the dominance of traditional institutions is indeed decreasing in favour of an increasing emphasis on the individual’ (Halman 1995: 424).

Tabel 1 *Samenvatting van de theorie*

	<i>Theorie</i>	<i>Verwacht verband</i>
Individualisme en respect voor gezag	Macedo, Etzioni, Inglehart, Halman	-
Maatschappelijke participatie en respect voor gezag	Putnam	+
	Diamond, Levi, Rosenblum	0/-
Respect voor gezag en vertrouwen in politieke instellingen	Inglehart	+

Maatschappelijke participatie en respect voor gezag

Ook maatschappelijke participatie is mogelijk van invloed op het respect voor gezag. Over de manier waarop dit het geval is bestaat minder overeenstemming. Volgens sommigen zal door maatschappelijke participatie het respect voor gezag toenemen. Putnam hoort bij deze groep. Volgens hem kan het sociaal kapitaal van maatschappelijke verbanden zorgen dat ‘de democratie werkt’. Hiermee impliceert hij dat door maatschappelijke verbanden mensen meer reden hebben om hun autoriteiten te respecteren.

In andere visies wordt benadrukt dat het respect voor gezag door maatschappelijke participatie afneemt. Levi wijst er bijvoorbeeld op dat aan Putnams werk een te geromantiseerd beeld van gemeenschapsbanden ten grondslag ligt. Putnam houdt geen rekening met de mogelijkheid dat maatschappelijke verbanden zorgen voor wantrouwen ten opzichte van buitenstaanders. Levi schrijft dan ook over maatschappelijke verbanden: ‘They promote trust of those you know and distrust of those you do not, those not in the neighborhood or outside the networks’ (Levi 1996: 51). Dit zou ervoor kunnen zorgen dat maatschappelijke participatie niet altijd samenhangt met respect voor gezag.

Niet alleen de critici van Putnam, maar ook literatuur over transitie naar democratie maakt duidelijk dat maatschappelijke verbanden zich kunnen zetten tegen de heersende politieke orde. Diamond beoordeelt dit positief en benadrukt dat maatschappelijke verbanden in samenlevingen die recent democratisch zijn geworden een tegenkracht zijn tegen antidemocratische tendensen. Hij schrijft over de rol van maatschappelijke verbanden: ‘After the transition, this involves checking, monitoring, and restraining the exercise of power by formally democratic states and holding them accountable to the law and public expectations of responsible government’ (Diamond 1999: 239). Foley en

Edwards (1998: 7) illustreren deze kritische houding van maatschappelijke verbanden aan de hand van de Poolse beweging ‘Solidariteit’ en aan de hand van maatschappelijke verbanden in Zuid-Amerikaanse samenlevingen. Hoewel deze kritische houding belangrijk kan zijn voor het consolideren van transitie naar democratie, zou zij er in gevestigde democratieën ook voor kunnen zorgen dat het respect voor gezag afneemt.

Respect voor gezag en vertrouwen in politieke instellingen

De laatste theoretische vraag is welk verband bestaat tussen respect voor gezag en vertrouwen in politieke instellingen. Het ligt voor de hand om te verwachten dat een kritische houding ten opzichte van gezagsdragers zorgt voor een kritische houding ten opzichte van politieke instellingen en dus voor een afname van vertrouwen in politieke instellingen. Deze aanname wordt ook gevonden in de literatuur. Inglehart (1999) meent dan ook dat een afname van respect voor gezag waarschijnlijk heeft geleid tot een afname van het gezag van gezagsdragers en de politieke instellingen die zij vertegenwoordigen: ‘The evidence indicates that respect for authority *is* declining in most advanced industrial societies. We suspect that this has contributed to the erosion of institutional authority’ (Inglehart 1999: 249).

7.2 Operationalisering

Respect voor gezag verwijst naar de mate waarin de beslissingen en handelingen van autoriteiten onvoorwaardelijk worden geaccepteerd. Om dit te meten gebruik ik een vraag uit de *World Values Survey*. De vraag is of mensen het een goede ontwikkeling vinden als het respect voor gezag zou toenemen. Volgens Inglehart geeft deze indicator een beeld van ontwikkelingen in ‘norms concerning authority’ (Inglehart 1999: 247-250). De indicator meet het gezag van politieke gezagsdragers, maar ook van bijvoorbeeld religieuze autoriteiten, ouders en leraren.

Tabel 2 *Vraag van respect voor gezag*

<i>Variabele</i>	<i>Letterlijke vraag</i>
Gezag	Here is a list of various changes in our way of life that might take place in the near future. Please tell me for each one, if it were to happen whether you think it would be a good thing, a bad thing, or don't you mind? - Greater respect for authority

7.3 Analyse

Met behulp van deze operationalisering kunnen de analyses worden uitgevoerd. Zoals in het vierde hoofdstuk is uiteengezet zijn voor deze analyses een bestand van respondenten uit 19 moderne democratieën en een bestand van respondenten uit 64 Europese regio's beschikbaar. Het bestand van respondenten uit regio's is een deel van het grotere bestand van landen. Eerst wordt in beide bestanden onderzocht of individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie samenhangen met het oordeel dat een toename van respect voor gezag een goede ontwikkeling zou zijn. Vervolgens is de vraag of een verband bestaat tussen deze indicator van respect voor gezag en vertrouwen in politieke instellingen.

Individualisme en maatschappelijke participatie

Eerst ga ik na of individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie samenhangen met de opvatting dat meer respect voor gezag een goede ontwikkeling is. De afhankelijke variabele, respect voor gezag, heeft twee antwoordcategorieën. Dit maakt het noodzakelijk om logistische multilevelanalyses uit te voeren. De resultaten van deze analyses worden weergegeven in tabel 3.

Tabel 3 Resultaten van multilevelanalyses van respect voor gezag in landen en Europese regio's in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Keuzevrijheid	.11*** (.03)	.11*** (.03)	.11*** (.03)	.11*** (.03)	.15*** (.04)	.15*** (.04)	.15*** (.04)	.15*** (.04)
Onafhankelijkheid aanle- ren	-.45*** (.03)	-.45*** (.03)	-.45*** (.03)	-.45*** (.03)	-.42*** (.04)	-.42*** (.04)	-.42*** (.04)	-.42*** (.04)
Nieuwe politieke bewegingen	-.44*** (.05)	-.44*** (.05)	-.44*** (.05)	-.44*** (.05)	-.47*** (.07)	-.47*** (.07)	-.47*** (.07)	-.48*** (.07)
Welzijnsorgani- saties	.15*** (.04)	.15*** (.04)	.15*** (.04)	.15*** (.04)	.14*** (.05)	.15*** (.05)	.14*** (.05)	.14*** (.05)
Belangenor- ganisaties	-.14*** (.04)	-.14*** (.04)	-.14*** (.04)	-.14*** (.04)	-.04 (.07)	-.04 (.07)	-.04 (.07)	-.05 (.07)
Leeftijd	.02*** (.00)	.02*** (.00)	.02*** (.00)	.02*** (.00)	.02*** (.00)	.02*** (.00)	.02*** (.00)	.02*** (.00)
Sekse	-.04 (.03)	-.04 (.03)	-.04 (.03)	-.04 (.03)	-.06 (.04)	-.06 (.04)	-.06 (.04)	-.06 (.04)
Opleiding	-.08*** (.01)	-.08*** (.01)	-.08*** (.01)	-.08*** (.01)	-.09*** (.01)	-.09*** (.01)	-.09*** (.01)	-.09*** (.01)
Sociale klasse	.42*** (.07)	.42*** (.07)	.42*** (.07)	.42*** (.07)	.14 (.10)	.14 (.10)	.14 (.10)	.14 (.10)

Tabel 3 Vervolg

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	.44*** (.06)	.44*** (.06)	.44*** (.06)	.44*** (.06)	.55*** (.09)	.55*** (.09)	.55*** (.09)	.54*** (.09)
<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Individualisme	.13 (.26)	-.05 (.28)	.48 (.42)		-.14 (.12)	-.06 (.11)	-.10 (.11)	
Individualisme onder collectivistische culturen				.15 (.49)				.01 (.19)
Individualisme onder individualistische culturen				.05 (.62)				-.25 (.22)
Nieuwe politieke bewegingen	-.96 (3.35)				-2.14** (.87)			
Welzijnsorganisaties		2.07 (1.90)				-1.71*** (.61)		
Belangenorganisaties			-6.35 (5.84)				-3.25*** (1.13)	
Opleidingsniveau					.36*** (.07)	.35*** (.06)	.31*** (.05)	.23*** (.06)
Inkomen					-.08*** (.02)	-.09*** (.01)	-.08*** (.02)	-.10*** (.02)
Katholieke cultuur					-.14 (.20)	-.13 (.20)	-.20 (.20)	-.15 (.23)
Federalisme					-1.11*** (.31)	-1.24*** (.31)	-1.05*** (.29)	-.73* (.41)
Constante	.38 (.46)	-.24 (.54)	1.27 (.96)	.31 (.50)	-3.40*** (1.06)	-2.95*** (.93)	-2.41*** (.86)	-1.32 (1.14)
N	27623	27623	27623	27623	12930	12930	12930	12930

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: ongestandaardiseerde coëfficiënten en standaardfouten tussen haakjes

Uit de analyses blijkt dat individualisme op het micro- en macroniveau niet samenhangt met respect voor gezag. Op het macroniveau is het verband tussen individualisme en opvattingen over respect voor gezag niet statistisch significant. Op het microniveau hebben de twee indicatoren van individualisme een tegengesteld effect. Aan de ene kant zijn mensen met meer keuzevrijheid en

controle over hun leven vaker van mening dat meer respect voor gezag een goede ontwikkeling zou zijn. Aan de andere kant wordt een negatief verband gevonden tussen opvattingen over het aanleren van onafhankelijkheid en het oordeel over respect voor gezag.

Daarnaast blijkt uit de tabel het verband tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en opvattingen over respect voor gezag. Het blijkt dat sommige vormen van maatschappelijke participatie samengaan met minder, terwijl andere samengaan met meer respect voor gezag. Leden van nieuwe politieke bewegingen zijn namelijk minder vaak van mening dat het goed zou zijn als mensen meer respect krijgen voor gezag, terwijl leden van welzijnsorganisaties vaker van mening zijn dat het respect voor gezag moet toenemen. Wel is onduidelijk in hoeverre deze verbanden het gevolg zijn van socialisatie-effecten van deze organisaties. Mogelijk is namelijk ook sprake van 'zelfselectie'. Het is goed denkbaar dat mensen met weinig respect voor gezag vooral lid worden van nieuwe politieke bewegingen, terwijl mensen met veel respect voor gezag eerder zullen kiezen om actief te worden in welzijnsorganisaties. Desalniettemin laten de analyses in ieder geval zien dat het verband tussen maatschappelijke participatie en respect voor gezag niet hetzelfde is voor alle vormen van maatschappelijke participatie.

Ook maakt de tabel duidelijk dat geen verband bestaat tussen het lidmaatschap van belangengroepen en het respect voor gezag. Aan de ene kant wijst de analyse van het grote bestand van mensen uit landen erop dat mensen die lid zijn van belangenorganisaties minder vaak van mening zijn dat meer respect voor gezag nodig is. Aan de andere kant wordt dit verband onder de regio's niet gevonden. Het verband is dus onvoldoende robuust.

Tabel 3 biedt ook op het macroniveau inzicht in het verband tussen maatschappelijke participatie en opvattingen over een toename van respect voor gezag. Deze resultaten zijn niet eenduidig. Onder Europese regio's is het verband tussen de participatie in de verschillende verbanden en respect voor gezag negatief. Onder de landen wordt een dergelijk verband echter niet gevonden. Het verband is daarom niet robuust en er kan niet worden geconcludeerd dat maatschappelijke participatie op het macroniveau samenhangt met respect voor gezag.

Respect voor gezag en vertrouwen in politieke instellingen

Vervolgens is de vraag of mensen die van mening zijn dat meer respect voor gezag een goede ontwikkeling zou zijn, ook meer vertrouwen hebben in politieke instellingen. Hiervoor zijn de analyses uit tabel 4 van belang. De cijfers laten zien dat een duidelijk verband bestaat tussen respect voor gezag en vertrouwen in politieke instellingen. Wel is opnieuw onduidelijk of dit verband causaal is. Een alternatieve verklaring voor het gevonden verband is namelijk dat mensen die weinig vertrouwen hebben in hun politieke instellingen minder vaak van mening zijn dat het respect voor gezag groter zou moeten worden.

Tabel 4 Resultaten van multilevelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen in landen en Europese regio's in 1990

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Respect voor gezag	4.62*** (.28)	4.62*** (.28)	4.62*** (.28)	4.54*** (.40)	4.55*** (.40)	4.54*** (.40)
Keuzevrijheid	.49* (.26)	.49* (.26)	.49* (.26)	-.19 (.37)	-.19 (.37)	-.20 (.37)
Onafhankelijkheid	-1.80*** (.27)	-1.80*** (.27)	-1.80*** (.27)	-2.35*** (.39)	-2.35*** (.39)	-2.35*** (.39)
Nieuwe politieke bewegingen	-1.49*** (.45)	-1.48*** (.43)	-1.48*** (.43)	-2.30*** (.64)	-2.31*** (.64)	-2.28*** (.64)
Welzijnsorganisaties	.70** (.32)	.70** (.32)	.69 (.32)	1.15** (.48)	1.12** (.48)	1.16** (.48)
Belangenorganisaties	.63 (.39)	.63 (.39)	.63 (.39)	.35 (.62)	.35 (.62)	.36 (.62)
Leeftijd	.07*** (.01)	.07*** (.01)	.07*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)
Sekse	-1.59*** (.25)	-1.59*** (.25)	-1.59*** (.25)	-1.62*** (.37)	-1.62*** (.37)	-1.62*** (.37)
Opleiding	-.02 (.05)	-.02 (.05)	-.02 (.05)	.05 (.08)	.05 (.08)	.05 (.08)
Sociale klasse	1.88*** (.64)	1.88*** (.64)	1.88*** (.64)	1.18 (.87)	1.16 (.87)	1.17 (.87)
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	6.55*** (.50)	6.55*** (.50)	6.55*** (.50)	8.88*** (.77)	8.85*** (.77)	8.89*** (.77)
Links-rechts zelfplaatsing	4.89*** (.64)	4.88*** (.64)	4.88*** (.64)	7.29*** (.92)	7.27*** (.92)	7.30*** (.92)
Politieke interesse	-5.69*** (.44)	-5.69*** (.44)	-5.69*** (.44)	-5.55*** (.63)	-5.53*** (.63)	-5.56*** (.63)
Politiek zelfvertrouwen	4.08*** (.40)	4.07*** (.40)	4.07*** (.40)	4.76*** (.59)	4.75*** (.59)	4.77*** (.59)
<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Individualisme	2.38** (.90)	2.57** (1.02)	2.07 (1.52)	3.13*** (.93)	2.88*** (.92)	3.04*** (.93)
Nieuwe politieke bewegingen	8.71 (11.53)			5.31 (7.08)		
Welzijnsorganisaties	.15 (6.97)			6.78 (4.99)		
Belangenorganisaties	8.70 (21.25)			2.47 (9.50)		
Opleidingsniveau				.99* (.52)	.87* (.49)	1.20*** (.43)
Inkomen				-.66*** (.16)	-.64*** (.15)	-.63*** (.16)
Katholieke cultuur				-1.72 (1.61)	-1.65 (1.58)	-1.78 (1.64)

Tabel 4 Vervolg

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Federalisme				4.31*	5.04*	3.98
				(2.44)	(2.50)	(2.41)
Constante	37.84***	38.76***	37.45***	23.44***	23.89***	20.11***
	(2.01)	(2.35)	(3.66)	(8.53)	(7.52)	(7.12)
R ² (microniveau)	.05	.05	.05	.06	.06	.06
R ² (macroniveau)	.37	.35	.36	.72	.73	.72
R ² (totaal)	.07	.07	.07	.12	.12	.12
N	25560	25560	25560	12671	12671	12671

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: ongestandaardiseerde coëfficiënten en standaardfouten tussen haakjes

7.4 Besluit

In dit hoofdstuk stond het respect voor gezag centraal, omdat het zou kunnen verklaren welke verbanden in het vijfde hoofdstuk werden gevonden tussen aan de ene kant individualisme en maatschappelijke participatie en aan de andere kant vertrouwen in politieke instellingen. De verwachtingen uit de verschillende theorieën en de conclusies van de analyses zijn samengevat in tabel 5.

Ten eerste kan worden geconcludeerd dat mensen die respect voor gezag belangrijk vinden ook meer vertrouwen hebben in politieke instellingen. ‘Veranderingen in het respect voor gezag’ zou daarom een antwoord kunnen zijn op de vraag waarom individualisme en maatschappelijke participatie van invloed zijn op het vertrouwen in politieke instellingen. Hiervoor moet echter ook een verband bestaan tussen individualisme en maatschappelijke participatie enerzijds en opvattingen over respect voor gezag anderzijds.

Het verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen werd niet gevonden. De conclusie van de analyses was namelijk dat zowel op het micro- als op het macroniveau geen verband bestaat tussen individualisme en respect voor gezag. Er wordt dus geen steun gevonden voor de theorieën van Macedo, Inglehart en Halman dat door individualisme het respect voor gezag afneemt. De variabele respect voor gezag laat dan ook, vooralsnog, geen conclusies toe over causale mechanismen die schuilgaan achter het positieve verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen.

Respect voor gezag speelt wel een rol in het verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen. Op het microniveau blijkt dat leden van nieuwe politieke bewegingen minder en leden van welzijnsorganisaties meer respect hebben voor gezag. De analyses tonen echter niet aan dat dit verband wordt *veroorzaakt* doordat mensen in nieuwe politieke bewegingen en welzijnsorganisaties worden gesocialiseerd om hun gezagsdragers respectievelijk minder en meer te respecteren. Mogelijk is namelijk sprake van zelfselectie en worden mensen met weinig respect voor gezag vooral lid van

nieuwe politieke bewegingen, terwijl mensen met veel respect voor gezag ervoor kiezen om lid te worden van welzijnsorganisaties.

Tabel 5: Samenvatting van de conclusies van hoofdstuk 7

	<i>Verwacht</i>	<i>Interveniërende variabele</i>	
		Respect voor gezag moet toenemen	
Onafhankelijke variabelen		Landen	Regio's
<i>Microniveau</i>			
Keuzevrijheid (X1a)		+	+
Onafhankelijkheid aanleren (X1b)	Macedo, Etzioni, Inglehart, Halman: -	-	-
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)		-	-
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)	Putnam: + Diamond, Levi: 0/-	+	+
Participatie in belangenorganisaties (X2c)		-	Ns
<i>Macroniveau</i>			
Individualisme (X1)		Ns	Ns
Individualisme in collectivistische culturen (X1')	Macedo, Etzioni, Inglehart, Halman: -	Ns	Ns
Individualisme in individualistische culturen (X1'')		Ns	Ns
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)		Ns	-
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)	Putnam: + Diamond, Levi: 0/-	Ns	-
Participatie in belangenorganisaties (X2c)		Ns	-
Afhankelijke variabele			
Vertrouwen in politieke instellingen (Y)	Inglehart: +	+	+

+: Positief verband, -: Negatief verband, Ns: Niet significant

Deze conclusies laten zien dat *als* maatschappelijke verbanden hun leden socialiseren, sommige organisaties eraan bijdragen dat hun leden meer respect voor gezag (en daardoor wellicht ook meer vertrouwen in politieke instellingen) krijgen, maar dat andere maatschappelijke verbanden eraan bijdragen dat hun leden minder respect voor gezag en dus minder vertrouwen krijgen. Aan de ene kant

zijn er dus maatschappelijke verbanden die de bestaande maatschappelijke en politieke orde en zijn gezagsdragers ondersteunen. Aan de andere kant zorgen sommige andere maatschappelijke verbanden er juist voor dat het respect voor gezag en daarmee het vertrouwen in politieke instellingen afneemt.

Tevredenheid over het leven

DE VARIABELE DIE IN dit tweede hoofdstuk over de cognitieve wereld centraal staat is tevredenheid over het leven. Deze variabele is van belang, omdat individualisme en maatschappelijke participatie van invloed zouden kunnen zijn op de tevredenheid over het leven. Als de tevredenheid over het leven daarnaast gevolgen heeft voor het vertrouwen in politieke instellingen, kan dit de resultaten van het vijfde hoofdstuk helpen verklaren. In dit hoofdstuk werd namelijk het door communitaristen verwachte verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen niet gevonden. Evenmin steunde het vijfde hoofdstuk de communitaristische theorie dat een positieve verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen bestaat. In het onderhavige hoofdstuk komen eerst theorieën aan de orde over de rol van tevredenheid over het leven. Na de operationalisering van tevredenheid over het leven, die hierop volgt, bespreek ik in de laatste paragraaf de resultaten van de analyses.

8.1 Theorie

De gevolgen van individualisme en maatschappelijke participatie voor de tevredenheid over het leven zijn het onderwerp van menig onderzoek. Hetzelfde geldt voor het verband tussen tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen. Een aantal voorbeelden van deze onderzoeken komen hier aan de orde. Tabel 1 vat de conclusies van de verschillende theorieën samen.

Tabel 1 *Samenvatting van de theorie*

	<i>Theorie</i>	<i>Verwacht verband</i>
Individualisme en tevredenheid over het leven	Optimistische visie (Veenhoven, Diener et al.)	+
	Pessimistische visie	-
Maatschappelijke participatie en tevredenheid over het leven	Putnam, Veenhoven	+
Tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen	Veenhoven, Brehm en Rahn	+

Individualisme en tevredenheid over het leven

Er bestaat een optimistische en een pessimistische visie op de gevolgen van individualisme voor tevredenheid over het leven. De optimistische visie stelt dat mensen in een individualistische cultuur meer mogelijkheden hebben om

hun leven zelf vorm te geven. De keuzevrijheid is groot en wordt niet beperkt door de sociale controle van hechte collectieve verbanden. Hierdoor is de kans kleiner dat mensen leven op een manier waar ze eigenlijk niet tevreden over zijn (Veenhoven 1999: 158). Diener et al. beargumenteren bovendien dat in individualistische culturen het persoonlijk welzijn belangrijk wordt gevonden, waardoor mensen meer naar geluk zullen streven. Hoewel niet iedereen succesvol zal zijn in het realiseren van dit streven, zullen mensen meer moeite doen om gelukkig te worden, waardoor de gemiddelde tevredenheid over het leven zal toenemen: '[I]ndividualists are likely to place more value on personal well-being and thus seek SWB [subjective well-being] to a greater extent' (Diener et al 1995: 853).

De pessimistische visie stelt dat men in een individualistische cultuur niet meer, maar minder tevreden over zijn leven is. Deze visie benadrukt de eenzaamheid en anomie die zich voordoen in dergelijke culturen. De gevolgen van individualisme zijn volgens deze visie 'unscrupulous competition and atomistic self-containment' (Veenhoven 1999: 158). Communitaristen voegen hier aan toe dat mensen de sociale verbanden van collectivistische samenlevingen nodig hebben om zin en inhoud te geven aan hun leven. De individualistische nadruk op keuzevrijheid geeft te weinig aandacht aan de achtergrond en inhoud van de keuzes die mensen maken. In de woorden van Walzer: 'We liberals are free to choose, and we have a right to choose, but we have no criteria to govern our choices except our own wayward understanding of our wayward interests and desires' (Walzer 1995: 55).

Onderzoek naar het verband tussen individualisme en tevredenheid over het leven steunt de eerste, optimistische visie. Volgens landenvergelijkende onderzoek van Veenhoven (1999) en Diener et al. (1995) is de tevredenheid over het leven namelijk groter in individualistische landen. Daarnaast tonen Elchardus en Lauwers (2000) aan dat de negatieve gevolgen van individuele onafhankelijkheid beperkter zijn dan vaak wordt gedacht. Volgens dit onderzoek hebben mensen die meer nadruk leggen op onafhankelijkheid meer vertrouwen in andere mensen. Bovendien, en in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, wordt het ongehinderd nastreven van eigenbelang en materieel succes door deze onafhankelijke mensen juist minder belangrijk gevonden. Ook de stelling dat iedereen uit eigenbelang handelt onderschrijven mensen die veel nadruk leggen op onafhankelijkheid minder vaak (Elchardus & Lauwers 2000).

Maatschappelijke participatie en tevredenheid over het leven

Niet alleen individualisme, maar ook maatschappelijke participatie zou van invloed kunnen zijn op de tevredenheid over het leven. Het bestaande onderzoek wijst met name op de positieve gevolgen van maatschappelijke participatie.

Veenhoven geeft een aantal redenen waarom dankzij maatschappelijke participatie de tevredenheid over het leven zal toenemen. Ten eerste worden mensen die deel uitmaken van maatschappelijke verbanden deel van een netwerk

van sociale contacten. Deze sociale contacten zijn van belang, omdat bekenden elkaar steun geven en bovendien betekenis en zin geven aan het leven (Veenhoven 1984: 257). Ten tweede is het vrijwilligerswerk dat in maatschappelijke verbanden wordt gedaan relevant. Volgens Veenhoven kan vrijwilligerswerk, evenals betaald werk, zorgen dat mensen meer zelfrespect krijgen en meer uitdagingen aangaan. Hij verwijst naar empirisch onderzoek dat deze theorie steunt. Dit onderzoek concludeert dat het hebben van veel sociale contacten samenhangt met tevredenheid over het leven (Veenhoven 1984: 254-5). Ook Putnam wijst op dit onderzoek. Hij concludeert: 'The single most common finding from half a century's research on the correlates of life satisfaction, not only in the United State but around the world, is that happiness is best predicted by the breadth and depth of one's social connections' (Putnam 2000: 332).

Veenhoven benadrukt echter ook dat het verband tussen maatschappelijke participatie en tevredenheid over het leven mogelijk niet causaal is. Achterliggende factoren zouden van invloed kunnen zijn op maatschappelijke participatie en op de tevredenheid over het leven. Het is bijvoorbeeld waarschijnlijk dat leden van maatschappelijke verbanden een groter zelfvertrouwen hebben en minder onzeker zijn. Deze twee eigenschappen worden ook onder gelukkige mensen vaker gevonden. Hierdoor zouden leden van maatschappelijke verbanden meer tevreden over hun leven zijn, zonder dat de maatschappelijke participatie hier een oorzaak van is (Veenhoven 1984). Daarnaast zou het verband tussen maatschappelijke participatie en tevredenheid over het leven kunnen worden veroorzaakt doordat de tevredenheid over het leven van invloed is op de maatschappelijke participatie in plaats van andersom. Veenhoven verwijst om dit duidelijk te maken naar onderzoek waaruit naar voren komt dat mensen die meer tevreden zijn over hun leven ook populairder zijn bij andere mensen. Hierdoor zullen deze mensen waarschijnlijk eerder worden gevraagd om lid te worden van maatschappelijke organisaties. Al met al blijkt dat in onderzoek naar het verband tussen maatschappelijke participatie en tevredenheid het gevaar bestaat dat verbanden worden geïnterpreteerd als bewijs voor het bestaan van een socialisatie-effect, terwijl eigenlijk sprake is van zelfselectie. Mogelijk zorgen maatschappelijke organisaties er niet voor dat mensen meer tevreden worden over hun leven, maar zullen tevreden mensen eerder lid worden van maatschappelijke verbanden.

Tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen

De volgende stap is om na te gaan of en waarom tevredenheid over het leven kan samenhangen met vertrouwen in politieke instellingen. Veenhoven geeft aan dat mensen die tevreden zijn over hun leven 'uiteraard' ook positiever oordelen over hun politieke instellingen. De tevredenheid over het politieke leven moet volgens hem worden gezien als een aspect van de tevredenheid over het totale leven: 'Validly measured happiness is quite likely to be related to satisfac-

tion with political institutions: political life being part of life-as-a-whole' (Veenhoven 1984: 43).

Brehm en Rahn (1997) geven een complexere verklaring voor het verband tussen tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen. Niet alleen concrete gebeurtenissen, maar vooral de manier waarop mensen deze gebeurtenissen interpreteren bepaalt volgens hen de tevredenheid over het leven: 'Chronic individual differences in life satisfaction appear to rest on not only the actual frequency of positieve and negative events in one's life, but even more so on fundamental differences in internal affective state, or mood, which affects how events are interpreted' (Brehm & Rahn 1997: 1009-1010, cf. Uslaner, in voorbereiding). Deze manier van kijken zou vervolgens van invloed kunnen zijn op het oordeel over politieke instellingen.

8.2 Operationalisering

Om de theorieën uit de voorgaande paragraaf te kunnen onderzoeken moet ik de tevredenheid over het leven meten. De eerst vraag is dan ook: Wat is tevredenheid over het leven eigenlijk? Veenhoven (1984) gebruikt niet de term tevredenheid over het leven, maar de term geluk. Dit definieert hij als: 'The degree to which an individual judges the overall quality of his life-as-a-whole favorably' (Veenhoven 1984: 22). Ten eerste is geluk volgens Veenhoven subjectief. Het komt tot stand door het oordeel van mensen over hun eigen leven. Ten tweede bestaat geluk in verschillende gradaties. Zoals mensen van elkaar verschillen in lengte of gewicht, zo zijn ze ook meer of minder gelukkig. Ik gebruik niet de term geluk, maar de term 'tevredenheid over het leven'. Hiermee bedoel ik hetzelfde als Veenhoven. Door het gebruik van deze term wordt benadrukt dat de evaluaties van het eigen leven centraal staan.

Vervolgens is de vraag welke methode het oordeel van mensen over de kwaliteit van hun leven betrouwbaar en valide vaststelt. Er is volgens Veenhoven weinig reden om te twijfelen aan de validiteit van survey-vragen waarin mensen wordt gevraagd hoe tevreden ze zijn over hun leven. Ten eerste blijkt dat de meeste mensen een antwoord weten op deze vraag. Slechts een klein deel van de respondenten kiest antwoordmogelijkheden als 'weet niet' of 'nog nooit over nagedacht'. Ten tweede zijn de antwoorden op vragen over tevredenheid over het leven consistent. Ten derde kunnen deze oordelen in statistische analyses worden onderscheiden van aan geluk verwante eigenschappen (Veenhoven 1984: 41-54). Veenhoven concludeert daarom dat mensen weten wat geluk is en bereid zijn om hierover vragen te beantwoorden.

Wel blijkt dat mensen sociaal wenselijke antwoorden geven op de vraag hoe tevreden ze zijn over hun leven. Het is namelijk sociaal gewenst om gelukkig te zijn. Het blijkt dat de tevredenheid over het leven kleiner is wanneer deze wordt gemeten met behulp van een anonieme schriftelijke enquête dan wanneer persoonlijke interviews worden gebruikt. Dit zorgt er volgens Veenhoven voor dat survey-onderzoek de tevredenheid over het leven overschat (Veenhoven

1984: 48-50). Zolang deze meetfout systematisch is wordt de tevredenheid over het leven voor iedereen overschat, waardoor de vertekening niet van invloed is op analyses waarin verbanden worden onderzocht. Het blijkt volgens Veenhoven echter ook dat de sociale druk om tevreden te zijn niet in alle culturen even groot is. In Westerse landen en Latijns Amerika is de sociale wenselijkheid van geluk volgens Veenhoven groter dan in Oost-Azië en Afrika (Veenhoven 1984: 48-50). In mijn onderzoek bevindt één van de onderzoekseenheden zich in Oost-Azië: Japan. Doordat het in de cultuur van dat land volgens Veenhoven sociaal minder wenselijk is om te zeggen dat je gelukkig bent dan in de andere landen uit mijn studie, zal de tevredenheid over het leven in Japan structureel lager zijn, zonder dat dit iets zegt over de daadwerkelijke tevredenheid over het leven van Japanners. Om deze reden kan de tevredenheid over het leven in dat land niet worden vergeleken met de tevredenheid over het leven in Westerse landen. Japan zal daarom in de analyses buiten beschouwing worden gelaten.*

Naar aanleiding van de definitie van tevredenheid over het leven en de genoemde meetproblemen beargumenteert Veenhoven dat moet worden gevraagd naar de totale tevredenheid over alle aspecten van het eigen leven. Hier wordt aan voldaan door de vraag te gebruiken hoe tevreden mensen al met al zijn over hun leven. Mensen kunnen deze vraag ook beantwoorden met 'weet niet', waardoor ze niet worden gedwongen een mening te geven als ze die niet daadwerkelijk hebben.† De letterlijke vraag is weergegeven in tabel 2.

Tabel 2 *Vraag van tevredenheid over het leven*

<i>Variabele</i>	<i>Letterlijke vraag</i>
Tevredenheid over het leven	All things considered, how satisfied are you with your life as a whole these days? Please use this card to help with your answer. 1. Dissatisfied 10. Satisfied 99. Don't know

8.3 Analyse

Met deze operationalisering van tevredenheid over het leven zal ik de analyses uitvoeren. Hiervoor is een bestand van respondenten uit moderne democratieën en een bestand van respondenten uit Europese regio's beschikbaar. De eerste vraag is of individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie samenhangen met de tevredenheid over het leven. Daarnaast laten de analyses zien of een verband bestaat tussen tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen.

* Overigens blijkt dat de inhoudelijke conclusies van de analyses met en zonder Japan hetzelfde zijn.

† Op het macroniveau wordt de tevredenheid over het leven geaggregeerd. Hiervoor wordt de tevredenheid over het leven gemeten als het deel van de bevolking dat waarde 8, 9 of 10 kiest op een tienpuntsschaal die loopt van 1 (ontevreden) tot 10 (tevreden).

Individualisme en maatschappelijke participatie

De analyses van tevredenheid over het leven worden gepresenteerd in tabel 3. Het valt op dat een relatief groot deel van de variantie in tevredenheid over het leven kan worden verklaard door de onafhankelijke variabelen. Onder de landen en regio's verklaren de onafhankelijke variabelen respectievelijk 24 en 38 procent van de variantie. Dit is veel meer dan in de analyses uit voorgaande hoofdstukken. De oorzaak hiervan is dat de tevredenheid over de financiële situatie deel uitmaakt van de analyses.

Tabel 3 Resultaten van multilevelanalyses van tevredenheid over het leven in landen in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Keuzevrijheid	11.50*** (.24)	11.49*** (.24)	11.49*** (.24)	11.49*** (.24)	11.23*** (.34)	11.24*** (.34)	11.22*** (.34)	11.20*** (.34)
Onafhanke- lijkheid aanle- ren	-.32 (.25)	-.33 (.25)	-.33 (.25)	-.32 (.25)	-.06 (.36)	-.06 (.36)	-.06 (.36)	-.05 (.36)
Nieuwe poli- tieke bewegin- gen	-.11 (.40)	-.10 (.40)	-.10 (.40)	-.10 (.40)	.02 (.59)	.03 (.59)	.08 (.59)	.12 (.59)
Welzijnsorgani- saties	1.93*** (.30)	1.92*** (.30)	1.93*** (.30)	1.93*** (.30)	2.41*** (.44)	2.36*** (.44)	2.43*** (.44)	2.47*** (.44)
Belangenor- ganisaties	.10 (.36)	.10 (.36)	.10 (.36)	.10 (.36)	.13 (.57)	.11 (.57)	.11 (.57)	.16 (.57)
Leeftijd	-.05*** (.01)	-.05*** (.01)	-.05*** (.01)	-.05*** (.01)	-.06*** (.01)	-.06*** (.01)	-.06*** (.01)	-.06*** (.01)
Sekse	-.17 (.24)	-.17 (.24)	-.17 (.24)	-.17 (.24)	.37 (.33)	.37 (.33)	.37 (.33)	.37 (.33)
Opleiding	-.20*** (.05)	-.20*** (.05)	-.20*** (.05)	-.20*** (.05)	-.28*** (.07)	-.28*** (.07)	-.28*** (.07)	-.28*** (.07)
Sociale klasse	-1.81*** (.61)	-1.81*** (.61)	-1.81*** (.61)	-1.81*** (.61)	-.57 (.79)	-.60 (.79)	-.60 (.80)	-.60 (.79)
Tevredenheid over de eigen financiële situ- atie	28.74*** (.47)	28.75*** (.47)	28.74*** (.47)	28.74*** (.47)	31.25*** (.71)	31.20*** (.71)	31.27*** (.71)	31.31*** (.70)

Tabel 3 Vervolg

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Individualisme	1.36 (.90)	1.35 (1.03)	.66 (1.54)		-.11 (.54)	-.43 (.52)	-.26 (.54)	
Individualisme onder collec- tivistische culturen				2.59 (1.75)				.11 (.87)
Individualisme onder individu- alistische cul- turen				.53 (2.20)				-.61 (.96)
Nieuwe poli- tieke bewegin- gen	15.06 (11.56)				7.01 (4.09)			
Welzijnsorgani- saties		4.70 (7.02)				6.90** (2.84)		
Belangenor- ganisaties			17.84 (21.44)				7.57 (5.83)	
Ople- dingsniveau					.95*** (.29)	.90*** (.27)	1.15*** (.25)	1.16*** (.29)
Inkomen					-.13 (.09)	-.09 (.08)	-.11 (.09)	-.07 (.08)
Katholieke cultuur					.38 (.91)	.36 (.86)	.48 (.94)	.02 (1.00)
Federalisme					-3.17** (1.33)	-2.54* (1.32)	-3.37** (1.34)	-3.05* (1.73)
Constante	53.37*** (1.90)	53.86*** (2.26)	52.22*** (3.65)	55.87*** (2.06)	39.84*** (4.71)	39.20*** (4.05)	36.28*** (4.06)	36.77*** (5.03)
R ² (microniveau)	.22	.22	.22	.22	.36	.36	.36	.36
R ² (macroniveau)	.62	.59	.60	.59	.88	.90	.87	.86
R ² (totaal)	.24	.24	.24	.24	.38	.38	.38	.38
N	28015	28015	28015	28015	12976	12976	12976	12976

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

Naast de verklaarde variantie zijn voor mijn vraagstelling vooral de theoretische variabelen belangrijk. Op het macroniveau blijkt individualisme niet samen te hangen met tevredenheid over het leven. Deze conclusie verschilt van de conclusies van Veenhoven en Diener et al. Deze onderzoekers vinden wel een positief verband tussen individualisme en tevredenheid over het leven.

De eerste mogelijke verklaring voor dit verschil is dat ik een kleinere groep landen heb onderzocht. Veenhoven en Diener et al. hebben namelijk ook niet-

democratische landen in hun steekproef opgenomen. Hierdoor zijn de verschillen in mijn bestanden minder groot. Het tweede verschil is dat ik een multilevelanalyse heb uitgevoerd, terwijl zij met behulp van geaggregeerde data correlaties en partiële correlaties hebben berekend. Zij houden dan ook geen rekening met het feit dat het oordeel over de tevredenheid over het leven mede wordt bepaald door individuele factoren. Ook dit zou een verklaring kunnen zijn voor het door mij gevonden zwakkere verband. Ondanks het feit dat ik geen verband heb kunnen vinden tussen individualisme en tevredenheid over het leven maakt het onderzoek van Veenhoven en Diener et al. wel duidelijk dat in de literatuur enige steun bestaat voor de optimistische visie over het verband tussen individualisme en tevredenheid over het leven. Voor de pessimistische communitaristische visie wordt in ieder geval door mijn onderzoek en door het bestaande onderzoek geen steun gevonden.

Op het microniveau blijkt dat mensen die veel keuzevrijheid en controle hebben over het algemeen ook meer tevreden zijn over hun leven. Dit verband is relatief sterk en is een verklaring voor de grote toename van de verklaarde variantie als deze theoretische variabele in de analyse wordt opgenomen.* De andere indicator van individualisme, het belangrijk vinden dat men zijn kinderen tot onafhankelijke individuen opvoedt, hangt niet samen met de tevredenheid over het leven. Om deze reden kan niet worden geconcludeerd dat op het microniveau een eenduidig positief verband bestaat tussen individualisme en tevredenheid over het leven.

Uit de analyses blijkt ook het verband tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en tevredenheid over het leven. Op het microniveau zijn alleen de leden van welzijnsorganisaties meer tevreden over hun leven. Er kan niet worden geconcludeerd dat een verband bestaat tussen participatie in nieuwe politieke bewegingen of belangenorganisaties en tevredenheid over het leven.

Tenslotte is de vraag of participatie in maatschappelijke verbanden op het macroniveau samenhangt met tevredenheid over het leven. Dit is niet het geval. Het blijkt weliswaar dat onder de Europese regio's de participatie in welzijnsorganisaties groter is in regio's waar de tevredenheid over het leven gemiddeld ook groter is. Onder de landen wordt dit verband echter niet gevonden. Het verband is dus onvoldoende robuust.

Tabel 4 Resultaten van multilevelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Tevredenheid over het leven	4.09*** (.63)	4.10*** (.63)	4.10*** (.63)	3.91*** (.96)	3.91*** (.96)	3.92*** (.96)
Keuzevrijheid	.12 (.27)	.11 (.27)	.11 (.27)	-.56 (.39)	-.56 (.39)	-.57 (.39)

* Onder de landen neemt de verklaarde variantie toe van .17 tot .24. Onder de Europese regio's van .32 tot .38.

Tabel 4 Vervolg

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Onafhankelijkheid aanleren	-2.21*** (.27)	-2.22*** (.27)	-2.22*** (.27)	-2.71*** (.39)	-2.71*** (.39)	-2.70*** (.39)
Nieuwe politieke bewegingen	-1.76*** (.43)	-1.75*** (.43)	-1.75*** (.43)	-2.66*** (.65)	-2.67*** (.64)	-2.64*** (.64)
Welzijnsorganisaties	.70** (.32)	.70** (.32)	.70** (.32)	1.14** (.48)	1.12** (.49)	1.15** (.48)
Belangenorganisaties	.55 (.39)	.55 (.39)	.55 (.39)	.35 (.62)	.34 (.62)	.35 (.62)
Leeftijd	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.12*** (.01)	.11*** (.01)	.12*** (.01)
Sekse	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)	-1.66*** (.37)	-1.66*** (.37)	-1.66*** (.37)
Opleiding	-.09 (.05)	-.09 (.05)	-.09 (.05)	-.02 (.08)	-.02 (.08)	-.02 (.08)
Sociale klasse	2.27*** (.64)	2.27*** (.64)	2.27*** (.64)	1.24 (.88)	1.23 (.88)	1.24 (.88)
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	5.61*** (.54)	5.62*** (.54)	5.62*** (.54)	8.01*** (.83)	7.99*** (.83)	8.03*** (.83)
Links-rechts zelfplaatsing	6.07*** (.63)	6.06*** (.63)	6.06*** (.63)	8.51*** (.92)	8.49*** (.92)	8.52*** (.92)
Politieke interesse	-5.28*** (.44)	-5.28*** (.44)	-5.28*** (.44)	-5.16*** (.63)	-5.14*** (.63)	-5.17*** (.63)
Politiek zelfvertrouwen	3.86*** (.40)	3.86*** (.40)	3.86*** (.40)	4.46*** (.59)	4.46*** (.59)	4.47*** (.59)
<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Individualisme	2.42** (.86)	2.45** (.96)	2.43 (1.44)	3.02*** (.94)	2.84*** (.93)	2.96*** (.94)
Nieuwe politieke bewegingen	6.85 (11.01)			3.40 (7.16)		
Welzijnsorganisaties	1.69 (6.59)			5.14 (5.06)		
Belangenorganisaties	2.40 (20.24)			-.47 (9.59)		
Opleidingsniveau				1.27** (.53)	1.15** (.49)	1.44*** (.44)
Inkomen				-.73*** (.16)	-.72*** (.15)	-.70*** (.16)
Katholieke cultuur				-1.89 (1.63)	-1.82 (1.61)	-2.01 (1.66)
Federalisme				3.40 (2.48)	4.00 (2.54)	3.12 (2.44)
Constante	37.83*** (1.98)	38.16*** (2.29)	38.21*** (3.51)	20.75** (8.65)	21.53*** (7.64)	18.29** (7.20)
R ² (microniveau)	.04	.04	.04	.05	.05	.05
R ² (macroniveau)	.43	.42	.42	.71	.72	.71
R ² (totaal)	.06	.06	.06	.11	.11	.11
N	25750	25750	25750	12704	12704	12704

*: p<.10, **: p<.05, ***: p<.01

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

Tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen

Voor de vraag of de tevredenheid over het leven een interveniërende variabele is moet vervolgens aandacht worden besteed aan het verband tussen tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen. Dit verband blijkt uit tabel 4. De tabel laat zien dat in alle analyses een duidelijk en statistisch significant verband bestaat tussen tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen. Mensen die meer tevreden zijn over hun leven hebben meer vertrouwen in politieke instellingen.

Tabel 5 *Samenvatting van de conclusies van hoofdstuk 8*

Onafhankelijke variabelen	<i>Verwacht</i>	<i>Interveniërende variabele:</i>	
		Tevredenheid over het leven	
<i>Microniveau</i>		Landen	Europese regio's
Keuzevrijheid (X1a)	Veenhoven, Diener et al.: +	+	+
Onafhankelijkheid aanleren (X1b)	Pessimistische visie: -	Ns	Ns
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)		Ns	Ns
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)	Putnam, Veenhoven: +	+	+
Participatie in belangenorganisaties (X2c)		Ns	Ns
<i>Macroniveau</i>			
Individualisme (X1)		Ns	Ns
Individualisme in collectivistische culturen (X1')	Veenhoven, Diener et al.: +	Ns	Ns
Individualisme in individualistische culturen (X1'')	Pessimistische visie: -	Ns	Ns
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)		Ns	Ns
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)	Putnam, Veenhoven: +	Ns	+
Participatie in belangenorganisaties (X2c)		Ns	Ns
Afhankelijke variabele			
Vertrouwen in politieke instellingen (Y)	Veenhoven, Brehm en Rahn: +	+	+

+: Positief verband, -: Negatief verband; Ns: Niet significant

8.4 Besluit

De centrale vraag van dit hoofdstuk is of de tevredenheid over het leven een interveniërende variabele is voor het verband tussen individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie enerzijds en vertrouwen in politieke instellingen anderzijds. De resultaten van de analyses waarin dit is onderzocht zijn samen met de verwachtingen uit de verschillende, in de eerste paragraaf besproken theorieën samengevat in tabel 5.

De analyses lieten zien dat geen verband bestaat tussen individualisme en tevredenheid over het leven. Op het macroniveau bestaat evenmin een verband tussen maatschappelijke participatie en deze potentiële interveniërende variabele. Op het microniveau blijken de participatie in nieuwe politieke bewegingen en belangengroepen ook niet samen te hangen met tevredenheid over het leven. Wel zijn leden van welzijnsorganisaties meer tevreden over hun leven. Toch blijft de richting van de causaliteit onduidelijk. Het is onduidelijk of mensen die meer tevreden zijn over hun leven eerder lid worden van welzijnsorganisaties of dat mensen doordat ze lid zijn van welzijnsorganisaties meer tevreden worden over hun leven.

Al met al zou de tevredenheid over het leven alleen een interveniërende variabele kunnen zijn voor het verband tussen participatie in nieuwe politieke bewegingen en vertrouwen in politieke instellingen. Hiervoor is wel de voorwaarde dat een verband bestaat tussen de tevredenheid over het leven en vertrouwen in politieke instellingen. En aan deze voorwaarde blijkt te zijn voldaan. Er kon worden geconcludeerd dat tevredenheid over het leven samenhangt met vertrouwen in politieke instellingen. Dit steunt de theorie van Veenhoven dat tevredenheid over het politieke systeem, en daarmee ook het vertrouwen in politieke instellingen, een aspect is van de meer alomvattende tevredenheid over het eigen leven. Ook bevestigt het de theorie van Brehm en Rahn dat zowel de tevredenheid over het leven als het vertrouwen in politieke instellingen laten zien op welke manier mensen gebeurtenissen interpreteren.

Conclusie

IN HET VIJFDE HOOFDSTUK vond ik op het macroniveau een positief verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen. Op het microniveau bleek dat leden van welzijnsorganisaties meer vertrouwen hebben in politieke instellingen, terwijl leden van nieuwe politieke bewegingen minder vertrouwen hebben in deze instellingen. Zijn veranderingen in de cognitieve wereld een verklaring voor deze onverwachte conclusies?

Eerst, in hoofdstuk zeven, is aandacht besteed aan respect voor gezag. Ik kon concluderen dat het respect voor gezag helpt verklaren waarom maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen met elkaar samenhangen. Wel worden verschillende mechanismen gevonden voor verschillende organisaties. Leden van nieuwe politieke bewegingen blijken minder respect voor gezag en minder vertrouwen in politieke instellingen te hebben, terwijl leden van welzijnsorganisaties juist meer respect voor gezag en meer vertrouwen hebben in hun politieke instellingen.

In het achtste hoofdstuk stond de tevredenheid over het leven centraal. Het bleek dat de tevredenheid over het leven mogelijk een interveniërende variabele is voor het verband tussen participatie in welzijnsorganisaties en vertrouwen in politieke instellingen. De tevredenheid over het leven is namelijk groter onder leden van welzijnsorganisaties en mensen die meer tevreden zijn over hun leven hebben ook meer vertrouwen in politieke instellingen.

Concluderend blijkt dat de cognitieve wereld van burgers een aantal aanknopingspunten biedt om de conclusies uit het vijfde hoofdstuk te verklaren. Leden van nieuwe politieke bewegingen hebben minder respect voor hun gezagsdragers en hebben daarom minder vertrouwen in politieke instellingen. Leden van welzijnsorganisaties blijken juist minder kritisch te zijn ten opzichte van hun gezagsdragers en hun politieke instellingen. Bovendien zijn zij meer tevreden over hun leven en hebben zij om deze reden ook meer vertrouwen in hun politieke instellingen. Toch is de uiteindelijke verklarende kracht van dit perspectief beperkt. Als er al significante verbanden werden gevonden is het moeilijk om de richting van de causaliteit aan te tonen. Bovendien is er alleen steun gevonden voor de theorie dat maatschappelijke participatie via de cognitieve wereld van invloed is op het vertrouwen in politieke instellingen. De variabelen bleken niet te kunnen verklaren waarom in het vijfde hoofdstuk een positief verband bestond tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen.

DEEL III

Het functioneren van het politieke systeem

Inleiding

HET UITGEBREIDE communitaristische model van vertrouwen in politieke instellingen neemt aan dat niet alleen de manier waarop mensen hun politieke systeem beoordelen, maar ook het functioneren van dat systeem bepalend is voor het vertrouwen dat mensen hebben in hun politieke instellingen (cf. Mansbridge 1997: 133). Om deze reden zou ook het functioneren van het politieke systeem een verklaring kunnen bieden voor de conclusies uit het vijfde hoofdstuk. In dat hoofdstuk werd op het macroniveau een positief verband gevonden tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen. Ook bleek op het microniveau dat leden van welzijnsorganisaties meer vertrouwen hebben in hun politieke instellingen, terwijl leden van nieuwe politieke bewegingen ze juist minder vertrouwen. Deze conclusies zijn in strijd met het rudimentaire communitaristische model en vragen om een nadere verklaring.

Hiervoor analyseer ik in dit deel de beschikbare gegevens over verschillende aspecten van het functioneren van het politieke systeem. In het negende hoofdstuk staat de integriteit van het bestuur centraal. De organisatie Transparency International verzamelt namelijk jaarlijks gegevens over de corruptie in de verschillende landen van de wereld. Transparency International werd in het begin van de jaren negentig opgericht door een medewerker van de Wereldbank. Haar doel is om corruptie wereldwijd tegen te gaan.

Daarnaast zijn gegevens gevonden over de overheidsuitgaven. Deze informatie is van belang voor de output van het politieke systeem. Deze output is volgens Easton het gevolg van een transformatieproces van eisen en steun binnen het politieke systeem: '[T]he political system looks like a vast and perpetual conversion process. It takes in demands and support as they are shaped in the environment and produces something out of them called outputs' (Easton 1965: 29). De overheid probeert namelijk om door middel van beleidsinstrumenten 'effecten in de samenleving te bereiken' (Rosenthal, Van Schendelen en Ringeling 1987: 334, Ringeling 1983, cf. Easton 1965).

De overheid kan verschillende beleidsinstrumenten gebruiken. Overheidsvoorzieningen kunnen worden ingesteld, er kan informatie worden gegeven, er kan door economische prikkels worden gestuurd of er kunnen door wetten en regels maatschappelijke veranderingen worden bewerkstelligd (Van der Doelen 1989). Voor het bestuur van de regio's heb ik hierover geen vergelijkbare gegevens gevonden. Voor de landen zijn echter uitgebreide en relatief goed vergelijkbare gegevens over de overheidsuitgaven beschikbaar. Toch zijn overheidsuitgaven geen ondubbelzinnige maat van de output van het politieke systeem. Verschillende soorten beleidsinstrumenten zijn immers niet even kostbaar en bovendien zet men kostbare en minder kostbare beleidsinstrumenten niet in

alle politieke systemen op dezelfde manier in. Hierdoor zou een politiek systeem een grote output kunnen hebben zonder dat de overheidsuitgaven hoog zijn of zouden hoge overheidsuitgaven samen kunnen gaan met een beperkte output. Desalniettemin stellen de theorieën die in dit deel worden onderzocht dat moderne democratieën worden gekenmerkt door hoge overheidsuitgaven en dat dit problematisch is. Om deze reden worden de totale overheidsuitgaven onderzocht. Behalve de totale overheidsuitgaven, zijn ook de inkomensoverdrachten door sociale voorzieningen van belang. De reden hiervoor is dat de uitbreiding van de overheid die de verschillende theorieën bekritisieren vooral plaats zou vinden door het uitbreiden van de sociale voorzieningen van de verzorgingsstaat.

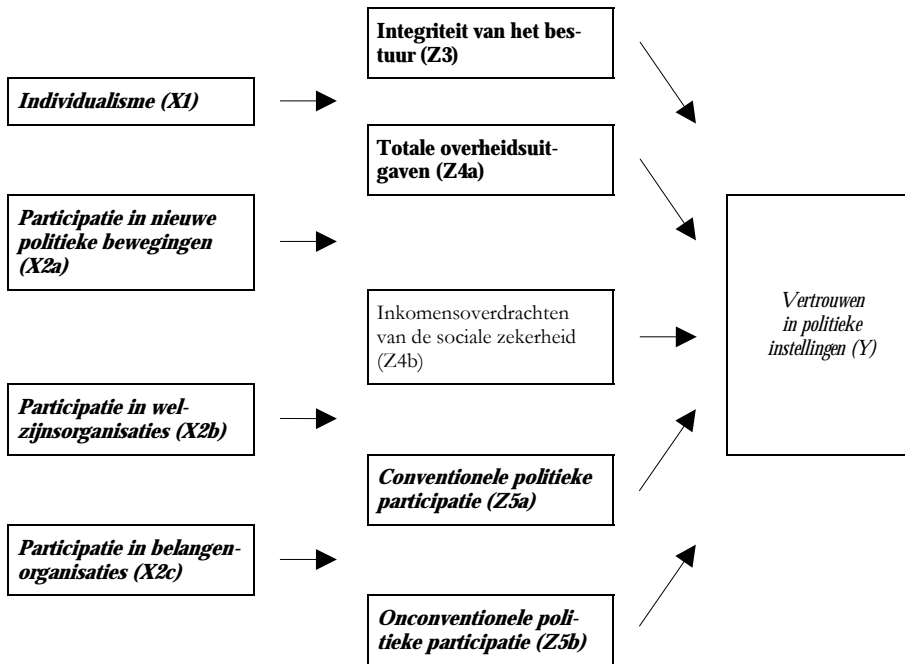
Ten derde onderzoek ik gegevens over politieke participatie. Deze zijn beschikbaar, omdat er in de *World Values Survey* ook naar politieke participatie wordt gevraagd. Politieke participatie is een bron van input voor het politieke systeem. Dankzij politieke participatie worden de eisen uit de samenleving geaggregeerd en gearticuleerd: 'Political participation provides the mechanism by which citizens can communicate information about their interests, preferences, and needs and generate pressure to respond' (Verba, Scholzman & Brady 1995: 1). Ook is politieke participatie een uiting van steun aan het politieke systeem. Dit geldt met name voor de participatie bij nationale verkiezingen. Deze zijn, volgens Topf 'powerful symbols of the democratic legitimacy of a nation-state' (Topf 1995a: 27). Er komen conventionele en onconventionele vormen van politieke participatie aan de orde.

In figuur 1 is het causale model weergegeven dat de basis vormt van het onderzoek in dit deel. Het model laat zien dat de analyses op meerdere analyseniveaus plaatsvinden. Individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie worden op het micro- en op het macroniveau onderzocht. Van de interveniërende variabelen zijn de overheidsuitgaven en de integriteit van het bestuur alleen macrovariabelen. Deze variabelen kunnen namelijk niet worden gereduceerd tot kenmerken van individuen. Politieke participatie wordt wel op het micro- en macroniveau onderzocht.

Regressie- en multilevelanalyses maken het mogelijk om deze interveniërende variabelen te onderzoeken. In het zesde hoofdstuk is uiteengezet dat door het uitvoeren van verschillende analyses kan worden vastgesteld of de potentiële interveniërende variabelen daadwerkelijk interveniërende variabelen zijn. Doordat in een aantal gevallen niet alleen gegevens over 1990, maar ook over 1981 beschikbaar zijn wordt het bovendien mogelijk om een aantal panelanalyses uit te voeren (Finkel 1995). Deze techniek maakt het mogelijk om uitspraken te doen over causaliteit in het verband tussen twee variabelen (X_1 en Y_1). Hiervoor zijn twee afzonderlijke regressieanalyses nodig. De vraag is of de beide variabelen zoals gemeten in 1981 samenhangen met dezelfde variabelen, maar dan in 1990 gemeten. Dit is schematisch weergegeven in figuur 2. Er zijn drie mogelijke uitkomsten. X_1 is een oorzaak van Y_1 , als X_1 in 1981 samen-

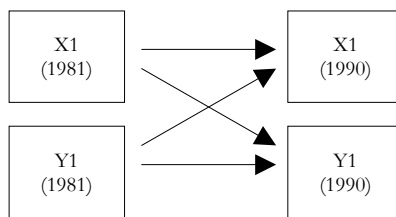
hangt met Y1 in 1990 en als in deze regressieanalyse ook Y1 in 1981 is opgenomen. Aan de andere kant zou uit deze analyses ook kunnen blijken dat X1 niet van invloed is op Y1, maar dat Y1 van invloed is op X1. Dit is het geval als blijkt dat Y1 in 1981 samenhangt met X1 in 1990. Ten derde en tenslotte zou uit deze analyses kunnen blijken dat een reciproke relatie bestaat, waarbij X1 niet alleen van invloed is op Y1, maar waarbij Y1 ook van invloed is op X1.

Figuur 1 *Integriteit van het bestuur, totale overheidsuitgaven, inkomensoverdrachten van de sociale zekerheid, conventionele politieke participatie en onconventionele politieke participatie als interveniërende variabelen*

Noot: *Cursief*: alleen microniveau. **Vet**: alleen macroniveau. **Vet gedrukt en cursief**: zowel micro- als macroniveau.

Figuur 2 *Panelanalyses*

De integriteit van het bestuur

HET EERSTE ASPECT van het politieke systeem dat in dit deel aan de orde komt is de integriteit van het bestuur. Mogelijk zijn individualisme en maatschappelijke participatie van invloed op de integriteit van het bestuur en mogelijk zorgt de integriteit van het bestuur dat het vertrouwen in politieke instellingen toeneemt. De vraag van dit hoofdstuk is of ik de toevoeging ‘mogelijk’ kan weglaten, omdat de integriteit van het bestuur ‘daadwerkelijk’ een interveniërende variabele is. Om deze vraag te beantwoorden worden eerst theorieën besproken waaruit blijkt waarom de integriteit van het bestuur een interveniërende variabele zou kunnen zijn. Vervolgens operationaliseer ik de integriteit van het bestuur en tenslotte tonen de resultaten van de analyses of en zo ja in hoeverre de theoretische verwachtingen empirisch kloppen.

9.1 Theorie

In deze theoretische paragraaf komen eerst theorieën aan de orde, waaruit blijkt wat de integriteit te maken heeft met individualisme en maatschappelijke participatie aan de ene kant en vertrouwen in politieke instellingen aan de andere kant. De verwachtingen uit deze theorieën vat ik samen in tabel 1.

Tabel 1: *Samenvatting van de theorie*

	<i>Theorie</i>	<i>Verwacht verband</i>
Individualisme en integriteit van het bestuur	Rose-Ackerman, Bunker en Cohen, Norris	+
Maatschappelijke participatie en integriteit van het bestuur	Rose-Ackerman, Boix en Posner	+
	Rose-Ackerman	-
Integriteit van het bestuur en vertrouwen in politieke instellingen	Rose-Ackerman	+

Individualisme en de integriteit van het bestuur

De mate waarin het handelen van het bestuur is gevrijwaard van corruptie bepaalt de integriteit van het bestuur. Later in het hoofdstuk zal worden toegelicht dat bij een corrupte transactie een overheidsdienaar door een buitenstaander wordt betaald en dat deze buitenstaander in ruil voor zijn betaling een tegenprestatie verwacht.

Er bestaan verschillende visies op het verband tussen individualisme en de integriteit van het bestuur. Deze visies leid ik af uit theorieën van Rose-

Ackerman (1999). Zij stelt dat de interne structuur van het politieke systeem en maatschappelijke factoren van invloed zijn op de integriteit.

Ten eerste wijst ze, naar aanleiding van een studie van Bunker en Cohen (1983), op de rol van hechte banden tussen ambtenaren en de bevolking. Bunker en Cohen hebben de herverdeling van land in twee Braziliaanse steden onderzocht. Ze menen dat de herverdeling van land minder corruptie met zich meebracht in de stad waar de ambtenaren minder intensieve relaties met elkaar en de lokale gemeenschap onderhielden dan in de stad waar deze relaties hecht waren. De verklaring hiervoor zoekt Rose-Ackerman in de aard van corruptie. Corruptie bestaat namelijk uit giften in ruil voor tegenprestaties van een overheidsdienaar. Doordat de gift voorafgaat aan de tegenprestatie, is het voor de persoon die een ambtenaar omkoopt onmogelijk om de tegenprestatie af te dwingen. De ambtenaar kan namelijk altijd beweren dat hij slechts een gift heeft ontvangen. Bovendien loopt de ambtenaar bij het aannemen van steekpenningen een risico. Om deze reden is corruptie volgens Rose-Ackerman eerder mogelijk tussen bekenden die elkaar vertrouwen.

Dit kan in verband worden gebracht met de gevolgen van individualisme en collectivisme. In collectivistische culturen zijn de banden tussen mensen namelijk hechter. Dit blijkt uit Hofstedes definitie van individualisme die in het tweede hoofdstuk is toegelicht:

Individualism pertains to societies in which the ties between individuals are loose: everyone is expected to look after himself or herself and his or her immediate family. Collectivism as its opposite pertains to societies in which people from birth onwards are integrated into strong, cohesive ingroups, which throughout people's lifetime continue to protect them in exchange for unquestioning loyalty' (Hofstede 1980: 51, cf. Kim 1994).

De hechte banden van collectivistische culturen zorgen er mogelijk voor dat ook tussen ambtenaren en de bevolking meer en hechtere banden bestaan, waardoor eenvoudiger corruptie kan ontstaan dan in individualistische culturen.

Daarnaast stelt Rose-Ackerman dat in democratische politieke systemen de wens van politici om her- of verkozen te worden kan zorgen dat ze zich inzetten om de integriteit van het bestuur te vergroten. Om deze reden is in de landen van deze studie, die allemaal democratisch zijn, de druk van de publieke opinie op het politieke systeem van belang. Onderzoek van Norris naar politieke attitudes laat zien dat burgers in hedendaagse individualistische culturen kritisch zijn over hun politici en politieke instellingen: 'citizens have often become more critical of the workings of the core institutions of representative democracy' (Norris 1999a: 21).

Maatschappelijke participatie en de integriteit van het bestuur

Niet alleen individualisme, maar ook maatschappelijke participatie kan van invloed zijn op de integriteit van het bestuur. Naar aanleiding van het werk van Rose-Ackerman onderscheid ik hierover twee verschillende visies.

Volgens de eerste visie zorgt maatschappelijke participatie ervoor dat het bestuur meer integer is. Rose-Ackerman wijst erop dat het voor een individuele burger moeilijk is om op te treden tegen corruptie. De persoon die een klacht indient vanwege corruptie loopt namelijk het risico om zelf nog meer het slachtoffer te worden van de corrupte ambtenaar of politicus waar zijn klacht tegen is gericht: 'Citizens may be afraid that complaining may only make things worse for them personally' (Rose-Ackerman 1999: 171). Maatschappelijke verbanden zijn volgens Rose-Ackerman beter in staat om actie te ondernemen. Boix en Posner stellen dan ook dat een vitale civil society, waarin veel organisaties actief zijn, kan zorgen dat politici meer en beter worden gecontroleerd: 'A civic community (...) will be better positioned to hold its government accountable for its actions. Knowing that their constituents are monitoring and discussing their behavior, elected political elites will work harder to govern effectively...' (Boix & Posner 1996: 16, Boix & Posner 1998).

Aan de andere kant bleek in de voorgaande paragraaf dat banden tussen ambtenaren en de bevolking er volgens Rose-Ackerman voor kunnen zorgen dat corruptie mogelijk wordt. Om deze reden zouden maatschappelijke verbanden ook een rol kunnen spelen bij het ontstaan van corruptie. Maatschappelijke verbanden zijn namelijk een netwerk, waarbinnen hechte banden ontstaan tussen ambtenaren en de bevolking. Het vertrouwen dat door deze contacten ontstaat zorgt er volgens deze redenering voor dat de risico's van corruptie voor de ambtenaar en de persoon die een ambtenaar omkoopt afnemen.

De integriteit van het bestuur en vertrouwen in politieke instellingen

Er kan vervolgens worden aangenomen dat de integriteit van het bestuur van invloed is op het vertrouwen in politieke instellingen. Deze aanname past bij het soort verklaringen van vertrouwen in politieke instellingen die Newton en Norris het 'institutional performance model' noemen. Dit model benadrukt dat '[T]he general public (...) recognizes whether government or political institutions are performing well or poorly and reacts accordingly' (Newton & Norris 2000: 61).

Rose-Ackerman wijst erop dat de gevolgen van corruptie verregaand zijn en van invloed zijn op het functioneren van politiek, economie en maatschappij. In een corrupt politiek systeem worden volgens Rose-Ackerman namelijk inefficiënte investeringen gedaan: 'Corrupt high-level officials support too much unproductive public investment and under-maintain past investments' (Rose-Ackerman 1999: 3). Daarnaast concludeert Della Porta dat door corruptie het algemeen belang minder en specifieke belangen meer worden nagestreefd: 'Corruption, and complicity among those who are corrupt, weakens the institutional

restraints designed to protect the general interest, so public demands come to be decided by those people who participate in corrupt exchanges' (Della Porta 2000: 218).

Deze politieke gevolgen zijn ook nadelig voor de economie. Landenvergelijkend onderzoek laat zien dat corruptie samenhangt met een afname van de economische groei en productiviteit (Mauro 1995). De gevolgen blijven echter niet beperkt tot het economische domein. In een corrupte samenleving worden corrupte bedrijven bevoordeeld en eerlijke mensen benadeeld. Rose-Ackerman wijst dan ook op het gevaar van een 'corruptie val', waarin 'corruption breeds more corruption and discourages legitimate business investment' (Rose-Ackerman 1999: 3). Deze verregerende gevolgen van corruptie kunnen ervoor zorgen dat het vertrouwen in politieke instellingen afneemt. Uit onderzoek van Della Porta blijkt dan ook dat corruptie van invloed is op het vertrouwen in het parlement en in politici: 'Corruption seems to reduce trust in representative institutions and political parties...' (Della Porta 2000: 213).

Della Porta wijst er echter ook op dat het vertrouwen in politieke instellingen zelf weer van invloed kan zijn op de integriteit van het bestuur. Als mensen weinig vertrouwen hebben in politieke instellingen zullen ze volgens haar eerder ambtenaren omkopen. Om dit te verklaren citeert ze een politicus uit Sicilië die in de Italiaanse krant *La Repubblica* zegt: 'Administrative paralysis transforms any right into a favor. If you need a certificate or a building permit and have to wait about two years to receive it, then you end up asking and paying for it as a favor' (*La Repubblica*, geciteerd in Della Porta 2000: 222). Volgens Della Porta is de integriteit van het bestuur daarom niet alleen van invloed op het vertrouwen in politieke instellingen, maar zal door corruptie ook een vicieuze cirkel ontstaan waarin de integriteit van het bestuur en het vertrouwen in politieke instellingen steeds verder afnemen.

9.2 Operationalisering

Om onderzoek te doen naar deze theorieën moet de integriteit van het bestuur worden gemeten. Rose-Ackerman definieert corruptie als 'the misuse of public power for private gain' (Rose-Ackerman 1999: 91). Ze stelt echter ook dat corruptie in verschillende culturen een verschillende betekenis heeft. Wat in de ene cultuur corruptie wordt genoemd, is in de andere cultuur een gift. Om deze reden geeft Rose-Ackerman een nadere definitie van corruptie. Twee dimensies van transacties spelen in deze definitie een rol. Deze dimensies zijn weergegeven in tabel 2.

Het onderscheidende criterium van de eerste dimensie is de vraag of voor betalingen wel of niet een tegenprestatie wordt verwacht. De aanname dat 'voor-wat-hoort-wat' vormt de basis van markttransacties. Giften of fooien daarentegen, geeft men niet vanwege de tegenprestatie. Overigens is het onderscheid tussen deze beide vormen van transacties niet altijd scherp. Soms worden bij het geven van giften of fooien wel degelijk tegenprestaties verwacht. Dit

geldt met name voor grote giften (Rose-Ackerman 1991: 93). De tweede dimensie van transacties wijst op de institutionele positie van de actoren die bij de transactie zijn betrokken. Hiervoor maakt Rose-Ackerman een onderscheid tussen principalen en agenten. Agenten worden betaald door hun principalen. Werkgevers zijn in veel transacties een voorbeeld van principalen die hun werknemers betalen. Werknemers zijn in dit voorbeeld de agenten. De restauranteigenaar betaalt bijvoorbeeld de ober. In transacties wordt doorgaans aan de principaal betaald. De betaling is in dit geval de prijs die voor het product of de dienst wordt betaald. In een restaurant wordt dan ook voor het eten betaald aan de restauranteigenaar. Bij corruptie is het niet de principaal, maar een buitenstaander die de agent betaalt. Deze buitenstaander verwacht in ruil voor zijn betaling wel een tegenprestatie.

In landenvergelijkend onderzoek naar corruptie worden twee soorten gegevens over corruptie gebruikt (Elliot 1996, Mauro 1995, Keefer & Knack 1995). Voor de eerste databron vraagt men experts op het gebied van corruptie om een oordeel te geven over corruptie in de verschillende landen van de wereld. De tweede databron zijn surveys onder waarnemers binnen de landen. Meestal zijn dit zakenmensen. De organisatie Transparency International heeft vier van deze onderzoeken gebruikt om een nieuwe index te maken. Twee databronnen zijn expert oordelen van respectievelijk journalisten en consultants. Ook worden gegevens gebruikt van surveys onder respectievelijk managers uit de zakenwereld en het bankwezen. Elliot wijst erop dat tussen deze verschillende metingen van corruptie hoge correlaties bestaan. Bovendien blijkt volgens hem dat een sterk verband bestaat tussen de scores op de index van Transparency International en factoren die oorzaken of gevolgen van corruptie zijn (Elliot 1996: 242-243, cf. Johnston 1996). Dit zijn aanwijzingen dat de index van Transparency International een valide en betrouwbare meting van de integriteit van het bestuur is.

Tabel 2 *Twee dimensies van transacties*

	<i>Wel een tegenprestatie</i>	<i>Geen tegenprestatie</i>
Betaling aan de principaal	Prijs	Gift
Betaling aan de agent	Corruptie	Fooi

Bron: Rose-Ackerman 1999: 93

9.3 Analyse

Deze operationalisering maakt het mogelijk om een antwoord te geven op de vraag of de integriteit van het bestuur een interveniërende variabele is. Hiertoe komen in deze paragraaf de resultaten van verschillende analyses aan de orde. Deze analyses worden onder de landen uitgevoerd, omdat alleen gegevens zijn gevonden over de integriteit van het bestuur op het nationale niveau. Doordat ook gegevens zijn gevonden over de integriteit van het bestuur aan het begin

van de jaren tachtig kunnen daarnaast panelanalyses worden uitgevoerd. Deze analyses leveren informatie op over de vraag of de integriteit een oorzaak of gevolg is.

Individualisme en maatschappelijke participatie

De eerste vraag is of individualisme en participatie in nieuwe politieke bewegingen, welzijnsorganisaties en belangenorganisaties samenhangen met de integriteit van het bestuur. Hiervoor heb ik geen multilevelanalyses, maar normale regressieanalyses met geaggregeerde gegevens uitgevoerd. De afhankelijke variabele is namelijk een variabele op het macroniveau.

De resultaten van de relevante analyses worden gepresenteerd in tabel 3. Het blijkt dat een verband bestaat tussen individualisme en de integriteit van het bestuur. In de meeste analyses is de coëfficiënt van individualisme statistisch significant. Alleen in de analyse waarin ook de participatie in belangengroepen is opgenomen is dit niet het geval. Wel is de coëfficiënt in deze analyse groter dan nul en groter dan de standaardfout. Zoals bij de operationalisering van individualisme in het vierde hoofdstuk is toegelicht, wordt in nadere analyses ook een onderscheid gemaakt tussen een groep individualistische en een groep collectivistische landen. Collectivistische landen zijn de landen met een lage score op de schaal van individualisme, individualistische landen hebben een hoge score op deze schaal. Het is namelijk relevant of een toename van individualisme binnen beide groepen landen samenhangt met een toename van de integriteit. Het blijkt dat een afname van collectivisme vooral onder collectivistische landen samenhangt met een toename van de integriteit van het bestuur. Dit betekent dat de overgang van een zeer collectivistische naar een minder collectivistische cultuur samenhangt met een grotere integriteit van het bestuur. Een nog grotere individualisering hangt niet samen met een verdere toename van de integriteit.

Vervolgens is van belang dat een aantal achtergrondvariabelen de analyses zouden kunnen verstoren. Dit is in het vierde hoofdstuk toegelicht. Er werd gewezen op de invloed van het opleidingsniveau, het bruto nationaal product per hoofd van de bevolking, een katholieke cultuur en federalisme. Om te onderzoeken of deze variabelen van invloed zijn op het verband tussen individualisme en de integriteit van het bestuur worden regressieanalyses uitgevoerd waarin naast het individualisme steeds één van deze achtergrondvariabelen is opgenomen. Uit deze analyses, die hier niet zijn gepresenteerd, blijkt dat het gevonden verband tussen individualisme en de integriteit van het bestuur blijft bestaan als in afzonderlijke analyses deze achtergrondvariabelen worden opgenomen.

Tabel 3: Resultaten van regressieanalyses van de integriteit van het bestuur in landen in 1990

<i>Model</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Individualisme	.86*** (.21)	.95*** (.28)	.56 (.41)	
	.62	.68	.40	
Individualisme onder collectivistische culturen				1.71*** (.44)
				.76
Individualisme onder individualistische culturen				.13 (.54)
				.05
Nieuwe politieke bewegingen	7.11** (2.70)			
	.40			
Welzijnsorganisaties		1.22 (2.32)		
		.11		
Belangenorganisaties			8.32 (6.00)	
Constante	.02 (.20)	.05 (.24)	.07 (.23)	.70 (.42)
Adjusted R ²	.65	.49	.54	.58
N	18	18	18	18

*: p<.10, **: p<.05, ***: p<.01

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Transparency International

Noot: Variabelen zijn gecentreerd rond hun gemiddelden

Noot 2: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes en gestandaardiseerde coëfficiënten cursief

Tabel 4 Resultaten van panelanalyses van individualisme en de integriteit van het bestuur in landen in 1981 en 1990

	<i>Individualisme 1990</i>	<i>Integriteit 1990</i>
Individualisme 1981	.71*** (.15)	.14 (.21)
	.77	.11
Integriteit 1981	.19 (.18)	1.20*** (.26)
	.17	.80
Constante	.01 (.15)	-.16 (.21)
Adjusted R ²	.72	.69
N	15	15

*: p<.10, **: p<.05, ***: p<.01

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Transparency International

Noot: Variabelen zijn gecentreerd rond hun gemiddelden

Daarnaast bieden de resultaten van panelanalyses inzicht in de richting van de causaliteit. In dit geval bestaat de panelanalyse uit twee regressieanalyses waarin respectievelijk de corruptie en het individualisme in 1990 de afhankelijke variabelen zijn. De onafhankelijke variabelen van beide analyses zijn het individualisme en de corruptie in 1981. Deze panelanalyses, gepresenteerd in tabel 4,

leveren weinig nieuwe inzichten op. De integriteit van het bestuur in 1990 hangt vooral samen met de integriteit van het bestuur in 1981, het individualisme in 1990 vooral met het individualisme in 1981. Wellicht wordt dit veroorzaakt doordat de gevolgen van individualisme voor de integriteit van het bestuur pas op de zeer lange termijn meetbaar zijn. Vooralsnog kan daarom alleen worden geconcludeerd dat, ook als wordt gecontroleerd voor een aantal achtergrondvariabelen, een duidelijk verband bestaat tussen individualisme en de integriteit van het bestuur.

Vervolgens is de vraag of een verband bestaat tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en de integriteit van het bestuur. Hiervoor zijn de gegevens van tabel 3 ook relevant. Het blijkt dat in landen waar meer mensen participeren in nieuwe politieke bewegingen de integriteit van het bestuur groter is. Voor welzijnsorganisaties of belangenorganisaties wordt een dergelijk verband niet gevonden.

Er is ook nader onderzoek gedaan naar het verband tussen de participatie in nieuwe politieke bewegingen en de integriteit van het bestuur. Hieruit blijkt dat het opleidingsniveau, het bruto nationaal product per hoofd van de bevolking, een katholieke cultuur en federalisme niet van invloed zijn op het verband tussen de participatie in nieuwe politieke bewegingen en de integriteit van het bestuur. Ook in analyses waarin deze variabelen zijn opgenomen, maar die hier niet worden gepresenteerd, blijft het verband statistisch significant.

Tabel 5 Resultaten van panelanalyses van participatie in nieuwe politieke bewegingen en de integriteit van het bestuur in landen in 1981 en 1990

	<i>Nieuwe politieke bewegingen in 1990</i>	<i>Integriteit 1990</i>
Nieuwe politieke bewegingen in 1981	1.97*** (.40) <i>.84</i>	10.99* (5.98) <i>.27</i>
Integriteit 1981	.00 (.02) <i>.05</i>	1.13*** (.22) <i>.75</i>
Constante	.01 (.01)	-.11 (.19)
Adjusted R ²	.69	.76
N	14	14

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Transparency International

Noot: Variabelen zijn gecentreerd rond hun gemiddelden

Panelanalyses kunnen een antwoord geven op de vraag of nieuwe politieke bewegingen een oorzaak zijn van de integriteit van het bestuur. In deze analyses zijn de integriteit van het bestuur en de participatie in nieuwe politieke bewegingen in 1990 de respectievelijke afhankelijke variabelen. De integriteit van het bestuur en de participatie in 1981 zijn de onafhankelijke variabelen. De resultaten van deze analyses worden weergegeven in tabel 5. Uit deze analyses blijkt

dat de participatie in nieuwe politieke bewegingen in 1981 wel samenhangt met de integriteit van het bestuur in 1990, terwijl de integriteit van het bestuur in 1981 niet samenhangt met de participatie in nieuwe politieke bewegingen in 1990. Dit is een aanwijzing dat participatie in nieuwe politieke bewegingen van invloed is op de integriteit van het bestuur en niet andersom. Waarschijnlijk bestaat dus een causaal verband tussen participatie in nieuwe politieke bewegingen en de integriteit van het bestuur.

De integriteit van het bestuur en vertrouwen in politieke instellingen

Vervolgens is de vraag of de integriteit van het bestuur samenhangt met het vertrouwen in politieke instellingen. Hiertoe zijn de resultaten van een aantal multilevelanalyses van belang. Deze resultaten zijn weergegeven in tabel 6. De corruptie is in deze analyses één van de onafhankelijke variabelen op het macro-niveau. Tabel 6 laat zien dat in landen met een meer integer bestuur het vertrouwen in politieke instellingen groter is. Dit verband is in alle analyses en op hoge betrouwbaarheidsniveaus statistisch significant.

Tabel 6 Resultaten van multilevelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen in landen in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>		
Keuzevrijheid	.56** (.26)	.56** (.26)	.56** (.26)
Onafhankelijkheid aanleren	-2.24*** (.27)	-2.24*** (.27)	-2.23*** (.27)
Nieuwe politieke bewegingen	-1.83*** (.44)	-1.85*** (.44)	-1.84*** (.44)
Welzijnsorganisaties	.83** (.33)	.84** (.33)	.83** (.33)
Belangenorganisaties	.58 (.40)	.58 (.40)	.58 (.40)
Leeftijd	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)
Sekse	-1.61*** (.26)	-1.61*** (.26)	-1.61*** (.26)
Opleiding	-.09 (.06)	-.09 (.06)	-.09 (.06)
Sociale klasse	2.23*** (.64)	2.22*** (.64)	2.23*** (.64)
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	6.87*** (.51)	6.86*** (.51)	6.86*** (.51)
Links-rechts zelfplaatsing	6.36*** (.64)	6.36*** (.64)	6.36*** (.64)
Politieke interesse	-5.22*** (.45)	-5.23*** (.45)	-5.24*** (.45)
Politiek zelfvertrouwen	3.90*** (.40)	3.91*** (.40)	3.90*** (.40)

Tabel 6 Vervolg

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>		
Integriteit van het bestuur	2.75** (.92)	2.32*** (.75)	2.47*** (.76)
Individualisme	-.01 (1.05)	.57 (1.05)	1.32 (1.26)
Nieuwe politieke bewegingen	-11.49 (11.17)		
Welzijnsorganisaties		-6.38 (6.60)	
Belangenorganisaties			-23.47 (18.17)
Constante	20.46*** (6.48)	23.96*** (5.80)	24.86*** (5.75)
R ² (microniveau)	.04	.04	.04
R ² (macroniveau)	.64	.63	.65
R ² (totaal)	.07	.07	.07
N	25157	25157	25157

*: p<.10, **: p<.05, ***: p<.01

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

De resultaten van panelanalyses tonen vervolgens de causaliteit aan in het verband tussen de integriteit van het bestuur en het vertrouwen in politieke instellingen. Deze resultaten worden weergegeven in tabel 7. Het blijkt dat de integriteit van het bestuur in 1981 wel samenhangt met het vertrouwen in politieke instellingen in 1990, terwijl het vertrouwen in politieke instellingen in 1981 niet samenhangt met de integriteit van het bestuur in 1990. Dit is een sterke aanwijzing dat een causaal verband bestaat tussen de integriteit van het bestuur en het vertrouwen in politieke instellingen.

Tabel 7 Resultaten van panelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen en de integriteit van het bestuur in landen in 1981 en 1990

	Vertrouwen in politieke instellingen 1990	Integriteit 1990
Vertrouwen in politieke instellingen in 1981	.35* (.17)	.08 (.07)
	<i>.42</i>	<i>.25</i>
Integriteit 1981	1.97** (.75)	1.01*** (.30)
	<i>.53</i>	<i>.67</i>
Constante	-.58 (.50)	-.17 (.20)
Adjusted R ²	.71	.72
N	15	15

*: p<.10, **: p<.05, ***: p<.01

Bronnen: World Values Survey, Transparency International

Noot: Variabelen zijn gecentreerd rond hun gemiddelden

Noot 2: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes en gestandaardiseerde coëfficiënten cursief

Er kan daarom worden geconcludeerd dat mensen in corrupte politieke systemen minder vertrouwen hebben in hun politieke instellingen. Bovendien blijkt uit tabel 6 dat als de corruptie in de regressievergelijking wordt opgenomen niet langer een positief verband wordt gevonden tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen. Dit zou betekenen dat de integriteit van het bestuur volledig kan verklaren waarom een positief verband bestaat tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen.

9.4 Besluit

De centrale vraag van dit hoofdstuk was of individualisme en maatschappelijke participatie van invloed zijn op het vertrouwen in politieke instellingen, doordat ze van invloed zijn op de integriteit van het bestuur. De verwachtingen uit de theorieën die zijn besproken en de conclusies van de analyses worden samengevat in tabel 8.

Tabel 8 Samenvatting van de conclusies van hoofdstuk 9

	<i>Verwacht</i>	<i>Interveniërende variabele</i>
Onafhankelijke variabelen		Integriteit van het bestuur
Individualisme (X1)		+
Individualisme onder collectivistische culturen (X1')	Rose Ackerman, Bunker en Cohen, Norris: +	+
Individualisme onder individualistische culturen (X1'')	Etzioni, Sandel: -	Ns
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)	Rose-Ackerman, Boix en Posner: +	+
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)		Ns
Participatie in belangenorganisaties (X2c)	Rose-Ackerman: -	Ns
Afhankelijke variabele		
Vertrouwen in politieke instellingen (Y1)	Rose-Ackerman: +	+

+: Positief verband, -: Negatief verband, Ns: Geen significant verband

Om te beginnen bleek dat in individualistische landen de integriteit van het bestuur groter is. Een mogelijke verklaring hiervoor wordt gegeven door Rose-Ackerman. Volgens haar theorie komt in individualistische landen minder corruptie voor, omdat in deze landen minder hechte relaties bestaan tussen ambtenaren en de bevolking. Rose-Ackerman stelt dat de persoon die een ambtenaar omkoopt nooit de tegenprestatie van de ambtenaar kan afdwingen. De ambtenaar kan altijd beweren dat hij slechts een gift heeft ontvangen. Ook loopt de ambtenaar een risico als hij zich laat omkopen. Dit zorgt er volgens haar voor dat corruptie eerder mogelijk is tussen bekenden die elkaar vertrouwen. Aange-

zien hechte verbanden in individualistische culturen minder belangrijk zijn, zou dit een verklaring kunnen zijn voor het gevonden verband tussen individualisme en integriteit. Daarnaast wijst Norris erop dat burgers in moderne, individualistische culturen kritischer zijn over hun politici en politieke instellingen. Hierdoor is de druk om integer te handelen groter.

Daarnaast bleek dat participatie in nieuwe politieke bewegingen leidt tot een meer integer bestuur. Er wordt namelijk een verband gevonden tussen de participatie in nieuwe politieke bewegingen en de integriteit van het bestuur. Bovendien blijkt uit de panelanalyses dat in dit verband de participatie in nieuwe politieke bewegingen een oorzaak is van de integriteit van het bestuur. Ook dit kan worden verklaard met behulp van de theorie van Rose-Ackerman. Zij stelt namelijk dat klachten over corruptie beter naar voren worden gebracht door maatschappelijke verbanden dan door individuele burgers. Terwijl het individu vaak machteloos staat tegenover corruptie, zijn maatschappelijke verbanden in staat om een effectieve vuist te maken. Ook Boix en Posner benadrukken dat maatschappelijke verbanden de overheid zullen controleren en druk zullen uitoefenen om de integriteit van het bestuur te behouden of te vergroten.

Tenslotte bleek dat een duidelijk verband bestaat tussen de integriteit van het politieke systeem en vertrouwen in politieke instellingen. De panelanalyses tonen bovendien aan dat de integriteit van het bestuur een oorzaak is van vertrouwen in politieke instellingen. De verklaring hiervoor is dat corruptie het functioneren van bestuur, economie en samenleving ondermijnt. Hierdoor is de integriteit van het bestuur een interveniërende variabele. Door individualisme en participatie in nieuwe politieke bewegingen wordt de integriteit groter, waardoor ook het vertrouwen in politieke instellingen toeneemt.

Totale overheidsuitgaven en inkomensoverdrachten

DE TOTALE OVERHEIDSUITGAVEN en de inkomensoverdrachten door sociale voorzieningen zijn het onderwerp van het tweede hoofdstuk van dit deel. De vraag is of deze indicatoren van de overheidsuitgaven kunnen verklaren welke verbanden in het vijfde hoofdstuk werden gevonden tussen aan de ene kant individualisme en maatschappelijke participatie en aan de andere kant vertrouwen in politieke instellingen. Na een eerste theoretische paragraaf worden de twee indicatoren van het overheidshandelen geoperationaliseerd. De resultaten van statistische analyses laten vervolgens zien of empirische steun bestaat voor de verschillende theorieën.

10.1 Theorie

In deze paragraaf bespreek ik eerst theorieën over de verbanden tussen aan de ene kant individualisme en maatschappelijke participatie en aan de andere kant de overheidsuitgaven. Vervolgens wordt aandacht besteed aan theorieën over het verband tussen de overheidsuitgaven en het vertrouwen in politieke instellingen. De richting van de door deze theorieën verwachte verbanden is weergegeven in tabel 1.

Tabel 1: *Samenvatting van de theorie*

	<i>Theorie</i>	<i>Verwacht verband</i>
Individualisme en de overheidsuitgaven	Crozier et al.	+
	Etzioni en Sandel	-
Maatschappelijke participatie en overheidsuitgaven	Boix en Posner	+
	Dekker en Hoogerwerf	-
Overheidsuitgaven en vertrouwen in politieke instellingen	Crozier et al.	-
	Etzioni en Sandel	+

Individualisme en de overheidsuitgaven

Er bestaan twee verschillende opvattingen over het verband tussen individualisme en overheidsuitgaven. Enerzijds stellen Crozier, Huntington en Watanuki in *The Crisis of Democracy* (1975) dat moderne democratieën in een crisis terecht zijn gekomen doordat de eisen aan het politieke systeem steeds hoger zijn geworden. De overheid neemt door deze eisen steeds meer nieuwe taken op zich en probeert ook op complexe beleidsterreinen invloed uit te oefenen. Sturing

op deze terreinen is echter vaak weinig effectief. Bovendien roept dit handelen nieuwe eisen op, waardoor de overheid verder expandeert en daardoor nog minder effectief is (Kaase & Newton 1995: 25, Crozier, Huntington en Watanuki 1975). Crozier et al. menen dat democratieën hierdoor in een vicieuze cirkel terecht komen, waardoor de overheidsuitgaven en belastingen stijgen. Crozier et al. brengen de toename van eisen aan het politieke systeem, wat het begin is van de vicieuze cirkel, in verband met individualisme. Mensen die 'zelf' vorm willen geven aan hun leven doen volgens deze theoretici namelijk steeds meer een beroep op de overheid om hiervoor de middelen te leveren: 'People whose range of opportunities is greater and whose freedom of choice also is greater can be much more demanding...'. (Crozier et al. 1975: 25).

Anderzijds is er niet alleen reden om aan te nemen dat in individualistische culturen de overheidsuitgaven zullen toenemen. Volgens de liberale communitaristen van wie het werk in het eerste hoofdstuk werd besproken is in individualistische culturen het draagvlak voor sociale voorzieningen minder groot. Volgens de liberale communitarist Etzioni pleiten Amerikaanse verdedigers van individualistische politieke theorieën er zelfs voor om alle sociale voorzieningen af te schaffen: 'In the United States, individualists (including laissez-faire conservatives and libertarians) have sought to roll up the social safety nets altogether...' (Etzioni 1996: 83). Conservatieve communitaristen, van wie het werk in het eerste hoofdstuk ook werd besproken, stellen dat burgers zich in de hedendaagse individualistische cultuur steeds meer terugtrekken uit het publieke leven. Om deze redenen zal in dergelijke culturen niet een meer uitgebreide, maar een beperktere rol van de overheid worden geëist.

Maatschappelijke participatie en overheidsuitgaven

Ook over het verband tussen maatschappelijke participatie en overheidsuitgaven lopen de meningen uiteen. Aan de ene kant zouden de eisen die door maatschappelijke verbanden naar voren worden gebracht ervoor kunnen zorgen dat de overheidsuitgaven toenemen. Boix en Posner zijn vertegenwoordigers van deze eerste visie. Ze wijzen erop dat het sociaal kapitaal van maatschappelijke verbanden ervoor zorgt dat eisen aan het politieke systeem worden geaggregeerd en gearticuleerd: 'An additional way in which social capital contributes to effective governance in this model is by facilitating the articulation of societal demands' (Boix & Posner 1996: 16). Boix en Posner zien dit als een positief gevolg van maatschappelijke participatie, omdat zij menen dat hierdoor de democratie beter kan functioneren.

Anderzijds zijn er ook theorieën waarin wordt gesteld dat door maatschappelijke participatie de eisen aan het politieke systeem niet toe, maar afnemen. Boix en Posner wijzen er namelijk ook op dat het sociaal kapitaal van maatschappelijke verbanden van invloed is op de aard van de eisen aan het politieke systeem. Ten eerste ontstaat door maatschappelijke verbanden een gemeenschappelijke politieke identiteit. Hierdoor zullen minder individuele eisen en

meer gemeenschapseisen naar voren worden gebracht. In de woorden van Boix en Posner: '[S]ocial capital encourages the articulation of demands on government which are to everyone's benefit rather than helping some members of society at the expense of others' (Boix & Posner 1996: 18). Ten tweede zouden maatschappelijke verbanden de aard van de eisen aan het politieke systeem beïnvloeden. Deze eisen zouden hierdoor minder zijn gericht op 'short-term consumption oriented expenditures' en meer op uitgaven die op de lange termijn de kwaliteit van de gemeenschap verbeteren (Boix & Posner 1996: 18).

In de literatuur bestaat bovendien een stroming die aanneemt dat maatschappelijke verbanden overheidstaken kunnen overnemen. Dekker (1999) meent bijvoorbeeld dat de maatschappelijke ordening niet alleen tot stand komt door het handelen van de overheid, maar ook door het handelen van gemeenschappen, de markt en maatschappelijke verbanden uit de *civil society* (Dekker 1999: 18). Hoogerwerf poneert de stelling dat de 'grote drie' van overheid, markt en particulier initiatief zich elk bezighouden met het oplossen van maatschappelijke problemen en het voorzien in menselijke behoeften (Hoogerwerf 1995: 206). Doordat taken van de overheid worden overgenomen door maatschappelijke verbanden zouden de overheidsuitgaven kunnen afnemen.

Overheidsuitgaven en vertrouwen in politieke instellingen

Over de invloed die overheidsuitgaven hebben op het vertrouwen in politieke instellingen bestaat evenmin overeenstemming. Volgens de theorie van Crozier et al. zijn hoge overheidsuitgaven een indicator dat een politiek systeem in de vicieuze cirkel van meer eisen en meer overheidsuitgaven terecht is gekomen. Het probleem is dat de extra overheidsuitgaven steeds minder effectief zullen zijn. Hierdoor ontstaat volgens Crozier et al. een 'crisis van de democratie'. Er kan worden verwacht dat door deze crisis het vertrouwen in politieke instellingen afneemt. Aan de andere kant kunnen, volgens de theorie van communitaristen, de hoge overheidsuitgaven worden gezien als een teken dat mensen betrokken zijn bij hun politieke gemeenschap en hun belastinggeld toevertrouwen aan hun politieke instellingen. Deze betrokkenheid zien zij niet alleen al een uiting van vertrouwen, maar ook als een teken van vitaliteit van de democratie, wat zich eveneens kan vertalen in meer vertrouwen in politieke instellingen.

10.2 Operationalisering

Om deze theorieën te onderzoeken is een meting nodig van de totale uitgaven van de overheid en de inkomensoverdrachten van de sociale zekerheid. Hiervoor worden gegevens gebruikt van het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Deze organisatie verzamelt ieder jaar gegevens over de overheidsuitgaven van de verschillende landen van de wereld. Hiertoe houdt zij enquêtes onder nationale overheden. Deze enquêtes worden ingevuld door ambtenaren van het ministerie van financiën of van de centrale bank. Op basis van deze gegevens berekenen het IMF en de Wereldbank de totale overheidsuitgaven en de

inkomensoverdrachten van de sociale zekerheid. Onder overheidsuitgaven vallen alle uitgaven van de overheid die niet worden gedaan om kapitaalgoederen te verwerven. Deze uitgaven worden berekend als percentage van het bruto nationaal product (BNP). Hiermee is de meting niet absoluut maar relatief. De grootte van de overheidsuitgaven is afhankelijk van het BNP. Als in twee landen de absolute overheidsuitgaven even groot zijn, krijgt het land met een hoger BNP een kleinere waarde voor de overheidsuitgaven. Naast de totale overheidsuitgaven wordt ook berekend hoe groot de inkomensoverdrachten zijn die in het kader van de sociale zekerheid plaatsvinden. Het gaat steeds om gegevens over de uitgaven van de centrale overheid. De gegevens zijn daarom niet beschikbaar voor de Europese regio's.

10.3 Analyse

Met deze operationalisering kan ik de analyses uitvoeren. In het eerste deel van de paragraaf zal blijken of verbanden bestaan tussen aan de ene kant individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en aan de andere kant de totale overheidsuitgaven en de inkomensoverdrachten. In het tweede deel van de paragraaf wordt duidelijk of een verband bestaat tussen deze twee aspecten van het overheidshandelen en vertrouwen in politieke instellingen. Deze uitkomsten zijn gebaseerd op analyses in het bestand van landen, omdat er alleen gegevens zijn gevonden over de nationale overheidsuitgaven en niet over regionale overheidsuitgaven. Regionale analyses zijn daarom niet mogelijk.

Individualisme en maatschappelijke participatie

De eerste vraag is of individualisme en maatschappelijke participatie samenhangen met de overheidsuitgaven. Het antwoord op deze vraag is te vinden in tabel 2, waarin de resultaten van regressieanalyses worden weergegeven. Dit zijn gewone regressieanalyses en geen multilevelanalyses, omdat de afhankelijke variabele een macrovariabele is.

Tabel 2 laat zien dat individualisme niet samenhangt met de hoogte van de totale overheidsuitgaven of de inkomensoverdrachten. Ook als een onderscheid wordt gemaakt tussen collectivistische en individualistische landen is in beide groepen landen het verband tussen individualisme en de twee indicatoren van de output van het politieke systeem niet significant.

Er zijn wel aanwijzingen dat de participatie in nieuwe politieke bewegingen samenhangt met de totale overheidsuitgaven en de inkomensoverdrachten door sociale voorzieningen. In landen waar meer mensen lid zijn van nieuwe politieke bewegingen zijn ook de totale overheidsuitgaven en de inkomensoverdrachten voor de sociale zekerheid hoger. Het verband tussen de andere vormen van maatschappelijke participatie (in welzijnsorganisaties of belangenorganisaties) en de totale overheidsuitgaven of de inkomensoverdrachten door sociale voorzieningen is niet aantoonbaar.

Tabel 2 Resultaten van regressieanalyses van de totale overheidsuitgaven in landen in 1990

	<i>Totale overheidsuitgaven</i>			<i>Inkomenoverdrachten door sociale zekerheid</i>				
Individualisme	-3.26 (2.03)	-2.10 (2.56)	-3.38 (3.83)		-2.11** (.91)	-.69 (1.35)	-1.76 (2.05)	
	-.36	-.23	-.37		-.43	-.14	-.36	
Individualisme onder collectivistische culturen				.81 (4.29)				.62 (2.28)
				.06				.08
Individualisme onder individualistische cultu- ren				-5.64 (5.38)				-3.43 (2.86)
				-.31				-.35
Nieuwe politieke bewe- gingen	57.16** (26.12)				43.20** *			
	.49				(11.67)			
					.69			
Welzijnsorganisaties		1.90 (17.41)				-5.82 (9.19)		
		.03				-.18		
Belangenorganisaties			24.23 (53.30)				10.89 (28.52)	
			.19				.16	
Constante	-.00 (1.89)	.00 (2.15)	-.00 (2.14)	2.68 (4.15)	-.00 (.85)	-.00 (1.14)	-.00 (1.15)	1.68 (2.20)
Adjusted R ²	.17	.00	.00	.00	.43	.00	.00	.00
N	19	19	19	19	19	19	19	19

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, United Nations, Lijphart 1999

Noot: Variabelen zijn gecentreerd rond hun gemiddelden

Noot 2: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes en gestandaardiseerde coëfficiënten cursief

Vervolgens zijn nadere analyses nodig om het verband tussen nieuwe politieke bewegingen en de twee indicatoren van de overheidsuitgaven te onderzoeken. De vraag is of de in het vijfde hoofdstuk genoemde achtergrondvariabelen (opleidingsniveau, het bruto nationaal product per hoofd van de bevolking, een katholieke cultuur en federalisme) de analyses verstoren. Hiervoor worden, evenals in het voorgaande hoofdstuk, afzonderlijke regressieanalyses uitgevoerd waarin steeds één van deze achtergrondvariabelen ook is opgenomen. Uit deze analyses blijkt dat de gevonden verbanden blijven bestaan als de achtergrondvariabelen deel uitmaken van de analyses.

Ook zijn de resultaten van panelanalyses van belang. Deze geven namelijk informatie over de causaliteit in het verband tussen de participatie in nieuwe politieke bewegingen en de overheidsuitgaven. Deze resultaten, weergegeven in tabel 3, zijn verassend. Het blijkt dat de overheidsuitgaven en inkomensoverdrachten uit 1981 wel samenhangen met de participatie in nieuwe politieke bewegingen in 1990, maar dat de participatie in 1981 niet samenhangt met deze twee aspecten van de overheidsuitgaven in 1990. Dit is een aanwijzing dat de participatie in nieuwe politieke bewegingen niet van invloed is op de overheids-

uitgaven, maar dat de overheidsuitgaven van invloed zijn op nieuwe politieke bewegingen.

Een mogelijke verklaring hiervoor is dat een uitgebreide overheid meer kansen geeft aan nieuwe politieke bewegingen. Wellicht geeft zij meer subsidies of zien organisaties meer mogelijkheden om zich in te zetten voor meer politieke issues. Een uitgebreide overheid zal immers op meer terreinen sturen en dus zijn er meer terreinen die beïnvloed kunnen worden. Deze verklaring sluit ook aan bij literatuur over het ontstaan van maatschappelijke verbanden. Kriesi (1995) benadrukt namelijk dat de institutionele structuur van het politieke systeem hiervoor een belangrijke oorzaak is. Hij noemt de relevante kenmerken van de institutionele structuur de ‘political opportunity structure’ (Kriesi 1995: xiii-xiv). De uitkomsten van de analyses van deze paragraaf tonen dat de hoogte van de overheidsuitgaven hoort bij deze structuur van kansen.

Tabel 3: Resultaten van panelanalyses van de participatie in nieuwe politieke bewegingen, totale overheidsuitgaven en inkomensoverdrachten voor de sociale zekerheid in landen in 1981 en 1990

	<i>Nieuwe politieke bewegingen 1990</i>	<i>Overheidsuitgaven 1990</i>	<i>Nieuwe politieke bewegingen 1990</i>	<i>Inkomensoverdrachten door de sociale zekerheid 1981</i>
Nieuwe politieke bewegingen 1981	1.79*** (.31) .75	-.25 (33.87) -.00	1.84*** (.29) .78	.73 (15.88) .01
Overheidsuitgaven 1981	.002** (.001) .35	.80*** (.11) .92		
Inkomensoverdrachten door de sociale zekerheid 1981			.004** (.002) .34	.79*** (.09) .93
Constante	.01 (.01)	.64 (1.13)	.01 (.01)	.10 (.52)
Adjusted R ²	.80	.82	.80	.85
N	14	14	15	15

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Transparency International

Noot: Variabelen zijn gecentreerd rond hun gemiddelden

Noot 2: ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes en gestandaardiseerde coëfficiënten cursief

Overheidsuitgaven en vertrouwen in politieke instellingen

Vervolgens is de vraag of de totale overheidsuitgaven en de inkomensoverdrachten samenhangen met vertrouwen in politieke instellingen. Voor deze vraag is tabel 4 relevant. In deze tabel worden de resultaten van multilevelanalyses weergegeven. De totale overheidsuitgaven en de inkomensoverdrachten zijn in deze analyses een onafhankelijke variabele op het macroniveau. De invloed van deze twee variabelen wordt in afzonderlijke analyses onderzocht. Hieruit blijkt dat geen verband bestaat tussen de totale overheidsuitgaven en het vertrouwen in politieke instellingen of tussen de inkomensoverdrachten en het

vertrouwen in politieke instellingen. De gevonden coëfficiënten zijn namelijk klein en zeker niet statistisch significant.

Tabel 4: Resultaten van multilevelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen in landen in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>					
Keuzevrijheid	.56** (.26)	.56** (.26)	.56** (.26)	.56** (.26)	.56** (.26)	.56** (.26)
Onafhankelijkheid aanleren	-2.21*** (.27)	-2.21*** (.27)	-2.21*** (.27)	-2.21*** (.27)	-2.21*** (.27)	-2.21*** (.27)
Nieuwe politieke bewegingen	-1.77*** (.43)	-1.76*** (.43)	-1.76*** (.43)	-1.77*** (.43)	-1.77*** (.43)	-1.77*** (.43)
Welzijnsorganisaties	.80** (.32)	.80** (.32)	.80** (.32)	.79** (.32)	.80** (.32)	.80** (.32)
Belangenorganisaties	.57 (.39)	.57 (.39)	.57 (.39)	.57 (.39)	.57 (.39)	.57 (.39)
Leeftijd	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)
Sekse	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)	-1.60*** (.25)
Opleiding	-.10* (.05)	-.10* (.05)	-.10* (.05)	-.10* (.05)	-.10* (.05)	-.10* (.05)
Sociale klasse	2.17*** (.64)	2.17*** (.64)	2.17*** (.64)	2.17*** (.64)	2.18*** (.64)	2.17*** (.64)
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	6.82*** (.50)	6.83*** (.50)	6.83*** (.50)	6.82*** (.50)	6.83*** (.50)	6.83*** (.50)
Links-rechts zelfplaatsing	6.11*** (.63)	6.11*** (.63)	6.11*** (.63)	6.12*** (.63)	6.11*** (.63)	6.11*** (.63)
Politieke interesse	-5.29*** (.44)	-5.29*** (.44)	-5.29*** (.44)	-5.29*** (.44)	-5.29*** (.44)	-5.29*** (.44)
Politiek zelfvertrouwen	3.89*** (.40)	3.89*** (.40)	3.89*** (.40)	3.89*** (.40)	3.89*** (.40)	3.89*** (.40)
<i>Macroniveau</i>						
Totale overheidsuitgaven	-.06 (.12)	-.01 (.10)	-.01 (.10)			
Inkomensoverdrachten van de sociale zekerheid				-.10 (.25)	.04 (.19)	.03 (.18)
Individualisme	2.29** (.96)	2.49** (1.02)	2.43 (1.56)	2.27** (1.03)	2.53** (1.01)	2.53 (1.55)
Nieuwe politieke bewegingen	10.79 (13.08)			11.79 (15.57)		
Welzijnsorganisaties		1.91 (6.89)			2.19 (6.98)	
Belangenorganisaties			3.29 (21.47)			2.51 (21.29)
Constante	41.69*** (3.98)	40.68*** (4.40)	40.77*** (4.83)	41.07*** (3.36)	39.67*** (3.97)	40.03*** (4.43)
R ² (microniveau)	.04	.04	.04	.04	.04	.04
R ² (macroniveau)	.39	.37	.36	.39	.37	.36
R ² (totaal)	.06	.06	.06	.06	.06	.06
N	25828	25828	25828	25828	25828	25828

*: p<.10, **: p<.05, ***: p<.01

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

10.4 Besluit

Het doel van dit hoofdstuk was om vast te stellen of individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie samenhangen met vertrouwen in politieke instellingen, doordat ze samenhangen met de totale overheidsuitgaven en de inkomensoverdrachten. Ook nu weer vat ik de verwachtingen uit de verschillende theorieën en de conclusies van de analyses samen in een tabel, tabel 5.

Er blijkt geen verband te bestaan tussen de totale overheidsuitgaven of de inkomensoverdrachten van de sociale zekerheid en het vertrouwen in politieke instellingen. Om deze reden zijn de onderzochte indicatoren geen interveniërende variabelen. Ze helpen niet om te verklaren welke verbanden in het vijfde hoofdstuk werden gevonden.

Desalniettemin hebben de analyses van dit hoofdstuk wel een nieuw inzicht opgeleverd. Het blijkt namelijk dat de participatie in nieuwe politieke bewegingen samenhangt met de totale overheidsuitgaven en de inkomensoverdrachten voor de sociale zekerheid. Uit de panelanalyses blijkt echter niet dat nieuwe politieke bewegingen van invloed zijn op de uitgaven van de overheid, maar dat de uitgaven van de overheid ervoor zorgen dat meer mensen participeren in nieuwe politieke bewegingen komen. Een politiek systeem met hoge overheidsuitgaven biedt kennelijk meer kansen aan nieuwe politieke bewegingen en zorgt ervoor dat mensen zich hierin organiseren.

Tabel 5: *Samenvatting van de conclusies van hoofdstuk 10*

	<i>Verwacht</i>	<i>Interveniërende variabelen</i>	
		Totale overheidsuitgaven (Z4a)	Inkomensoverdrachten van de sociale zekerheid (Z4b)
Onafhankelijke variabelen			
Individualisme (X1)		Ns	Ns
Individualisme onder collectivistische samenlevingen (X1')	Crozier et al.: +	Ns	Ns
Individualisme onder individualistische samenlevingen (X1'')	Etzioni en Sandel: -	Ns	Ns
Nieuwe politieke bewegingen (X2a)	Boix en Posner: +	+	+
Welzijnsorganisaties (X2b)	Dekker en Hoogewerf: -	Ns	Ns
Belangenorganisaties (X2c)		Ns	Ns
Afhankelijke variabele			
Vertrouwen in politieke instellingen (Y1)	Crozier et al.: - Etzioni en Sandel: +	Ns	Ns

+: Positief verband, -: Negatief verband, Ns: Niet significant

Politieke participatie

HET LAATSTE HOOFDSTUK van dit deel gaat over politieke participatie. De vraag is of individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie van invloed zijn op vertrouwen in politieke instellingen doordat ze van invloed zijn op politieke participatie. Twee vormen van participatie worden onderscheiden: conventionele en onconventionele politieke participatie. In de eerste paragraaf bespreek ik theorieën die aangeven waarom de politieke participatie een interveniërende variabele kan zijn. Naar aanleiding hiervan worden voorbeelden van conventionele en onconventionele politieke participatie geoperationaliseerd. In de laatste paragraaf zal blijken of empirische steun bestaat voor de theorieën uit de eerste paragraaf.

11.1 Theorie

Deze theoretische paragraaf gaat over de verbanden tussen respectievelijk (1) individualisme en politieke participatie, (2) maatschappelijke en politieke participatie en (3) politieke participatie en vertrouwen in politieke instellingen. De verschillende theorieën en de verbanden die zij voorspellen worden samengevat in tabel 1.

Tabel 1: *Samenvatting van de theorie*

	<i>Theorie</i>	<i>Verwacht verband</i>
Individualisme en politieke participatie	Fuchs en Klingemann	+ (onconventionele politieke participatie), - (conventionele politieke participatie)
Maatschappelijke participatie en politieke participatie	Verba, Schlozman en Brady, Putnam	+
	Newton	0
Politieke participatie en vertrouwen in politieke instellingen	Downs	+

Individualisme en politieke participatie

Fuchs en Klingemann formuleren in *Citizens and the State* (1995) een theorie over de invloed van individualisme op conventionele en onconventionele politieke participatie. Hiervoor nemen ze aan dat mensen in moderne individualistische samenlevingen een meer instrumentele oriëntatie volgen, wat gevolgen heeft voor de manier waarop zij participeren.

Fuchs en Klingemann menen dat in individualistische culturen een instrumentele oriëntatie wijd is verbreid. Mensen met een dergelijke oriëntatie maken vooral utilitaristische afwegingen, waarin de kosten en baten van handelen voorop staan, terwijl met het handelen de eigen, concrete doelen worden nagestreefd. Ze onderscheiden vervolgens de gevolgen van individualisme voor conventionele en voor onconventionele politieke participatie. Fuchs en Klingemann beargumenteren dat stemmen bij verkiezingen, volgens hen het belangrijkste voorbeeld van conventionele politieke participatie, minder goed bij de instrumentele oriëntatie past dan onconventionele politieke participatie. De reden hiervoor is dat burgers moeilijk een verband kunnen leggen tussen stemmen en het bereiken van concrete doeleinden. Hierdoor lijkt het alsof het stemmen nauwelijks van invloed heeft op concrete veranderingen: 'Voting is a highly routine political act, which takes place relatively seldom, and relates only indirectly to envisaged goals' (Fuchs & Klingemann 1995: 18).

Onconventionele politieke participatie past volgens Fuchs en Klingemann beter bij de instrumentele oriëntatie. Deze vorm van politieke participatie kan namelijk wel op ieder moment van het besluitvormingsproces worden ingezet en beïnvloedt concrete politieke beslissingen. Fuchs en Klingemann stellen daarom dat 'non-institutionalised forms of participation are more appropriate for the expression of self-actualisation values in the political arena, and more effective for attaining specific political goals, than institutionalized involvement' (Fuchs & Klingemann 1995: 18).

Topf heeft in *Citizens and the State* enkele hypotheses uit deze theorie onderzocht. Ten eerste onderwerpt hij de opkomst bij verkiezingen aan een nadere analyse. Deze analyse leert ons dat twijfel bestaat over de hypothese dat mensen in hedendaagse individualistische culturen minder vaak gaan stemmen. De afgelopen decennia is de opkomst bij landelijke verkiezingen in de meeste landen namelijk niet afgenomen: '[T]here is no evidence of a general trend towards lower levels of electoral turnout' (Topf 1995a: 50). Veranderingen in de deelname aan onconventionele politieke participatie bevestigen wel de theorie van Fuchs en Klingemann. Het blijkt namelijk dat de onconventionele politieke participatie in West-Europa de afgelopen decennia explosief is gestegen. Hierdoor is momenteel in sommige landen tweederde van het electoraat actief: '[N]on-participants now comprise a minority of national electorates' (Topf 1995b: 78).

Maatschappelijke en politieke participatie

Er is ook reden om te verwachten dat maatschappelijke participatie van invloed is op politieke participatie. Dit blijkt uit de theorie van Verba, Schlozman en Brady (1995). Zij geven drie verklaringen voor politieke participatie. Ten eerste wijzen ze op de motivatie van burgers. Politieke participatie is namelijk een vrijwillige activiteit. Naast de motivatie zijn er volgens Verba et al. ook andere factoren die bepalen of iemand politiek zal participeren. Ten tweede zijn de

hulpbronnen (*resources*) van burgers van belang. Politieke participatie vereist dat burgers hiervoor tijd en geld hebben en bovendien beschikken over de benodigde kennis en vaardigheden. Ten derde verwachten Verba et al. dat mensen die willen en kunnen participeren, eerder daadwerkelijk zullen participeren als ze hiervoor worden gevraagd. Om deze reden zijn recruteringsnetwerken van invloed op de politieke participatie (Verba et al. 1995: 3). Samen zorgen de hulpbronnen en recruteringsnetwerken van mensen ervoor dat iemand die *wil* participeren ook daadwerkelijk *gaat* participeren.

Verba et al. noemen drie hulpbronnen die van invloed zijn op politieke participatie: tijd, geld en burgerlijke vaardigheden (*civic skills*). Hierbij helpen burgerlijke vaardigheden mensen om hun tijd en geld effectief en efficiënt te gebruiken. Voorbeelden van relevante vaardigheden zijn taalvaardigheid, de vaardigheid om een toespraak te houden of om deel te nemen aan een vergadering. De school is de plaats waar kinderen deze vaardigheden aanleren. Dit onderwijs gaat volgens Verba et al. echter door op volwassen leeftijd. De drie instituties die hiervoor zorgen zijn het werk en de kerk, maar ook maatschappelijke verbanden: 'These non-political institutions offer many opportunities to acquire, or improve, organizational or communications skills in the context of activities that have nothing to do with politics' (Verba et al. 1995: 310). Het onderzoek van Verba et al. laat zien dat mensen op hun werk, in maatschappelijke verbanden en in de kerk inderdaad activiteiten ondernemen, waarbij ze vaardigheden oefenen die kunnen worden gebruikt om politiek te participeren. Bijna de helft van de leden van maatschappelijke verbanden neemt wel eens deel aan vergaderingen. Ongeveer een vijfde heeft wel eens zelf een vergadering georganiseerd. Hetzelfde deel heeft wel eens een brief geschreven voor zijn organisatie of heeft namens de organisatie een presentatie gehouden.

Daarnaast zijn maatschappelijke verbanden volgens Verba et al. de plaats waar mensen worden gerekruteerd om politiek te participeren. Survey-gegevens laten zien dat mensen in maatschappelijke verbanden verzoeken krijgen om politiek actief te zijn (Verba et al. 1995: 146). Iets meer dan tien procent van de leden van maatschappelijke verbanden is door hun organisatie wel eens gevraagd om op een bepaalde kandidaat te stemmen. Een twee maal zo grote groep, ongeveer twintig procent, werd op een andere manier politiek actief via zijn of haar organisatie. Deze mensen is bijvoorbeeld verzocht om een petitie te tekenen, een brief te schrijven of contact te zoeken met een ambtenaar of politicus. Daarnaast zorgen maatschappelijke verbanden er volgens Verba et al. voor dat mensen te maken krijgen met politieke kwesties: 'These institutions bring citizens into politics (...) by exposing them to political cues, even in the context of endeavors having no connection to politics' (Verba et al. 1995: 370). Een voorbeeld hiervan is het lid van een voetbalvereniging die te maken krijgt met de gemeentelijke politiek, als de gemeente de subsidie van de club wil stopzetten of een weg over het sportterrein wil aanleggen. Dergelijke politieke kwesties zouden een aanleiding kunnen zijn om politiek te participeren.

Verba et al. ondersteunen hun theorie met gegevens over Amerikaanse respondenten. Onder Zweedse respondenten vindt Teorell eveneens steun voor de theorie (Teorell 2000). Toch wordt er in de literatuur ook getwijfeld aan de invloed van maatschappelijke verbanden op hun leden. Volgens Newton (1999) brengen mensen relatief weinig tijd door in deze organisaties. De invloed die verbanden op hun leden hebben zal volgens hem daarom niet erg groot zijn: 'For the great majority who participate in associational life, other institutions are likely to have a much more important role in generating sociability: for the young it is schools and the family; for adults, work and neighbourhood' (Newton 1999: 172).

Toch is ook van belang dat maatschappelijke verbanden, onafhankelijk van de hiervoor beschreven socialiserende rol, van invloed kunnen zijn op de politieke participatie. Dit is het macro-effect van maatschappelijke participatie. Hierop wordt gewezen door Putnam. Volgens hem is een cultuur waarin veel wordt geparticipeerd meer burgerlijk (*civic*) (Putnam 1993). Maatschappelijke en politieke participatie zouden volgens hem twee zijden van dezelfde culturele medaille zijn. Hieruit volgt zijn stelling dat maatschappelijke participatie ook op het macroniveau samenhangt met politieke participatie. Niet alleen zullen individuen die veel participeren in maatschappelijke verbanden vaker politiek participeren. In culturen waarin de maatschappelijke participatie groot is zullen ook de mensen die niet maatschappelijk participeren vaker politiek participeren dan in culturen waar de maatschappelijke participatie beperkt is.

Politieke participatie en vertrouwen in politieke instellingen

Vervolgens is de vraag of en waarom politieke participatie van invloed is op het vertrouwen in politieke instellingen. Om deze vraag te beantwoorden worden theorieën besproken over het micro- en het macroniveau.

Voor het microniveau verwachten Anderson en Guillory (1992) dat mensen die politiek participeren positiever oordelen over hun politieke systeem. Politieke participatie laat volgens hen namelijk zien dat participanten meer kennis over en vertrouwen in het politieke systeem hebben: 'citizens who understand the political process and believe that their participation can influence policymaking are likely to take a more optimistic view of democratic governance' (Anderson & Guillory 1997: 72). Aan de andere kant zijn geïnformeerde burgers niet altijd burgers met vertrouwen. Zij zullen namelijk ook beter op de hoogte zijn van misstanden, wat het vertrouwen in politieke instellingen onder deze mensen zou kunnen ondermijnen.

Voor het macroniveau wijzen Boix en Posner (1996) erop dat de politiek-economische benadering van Downs kan verklaren waarom politieke participatie van invloed is op vertrouwen in politieke instellingen. Niet alleen Downs, maar ook andere theoretici hebben de economische benadering gebruikt. Buchanan en Tullock (1962) hebben bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar besluitvormingsmechanismen en constitutionele arrangementen. Hier wordt in

navolging van Boix en Posner het model van Downs gevolgd, omdat dit model de basis vormt van de economische benadering en bovendien aansluit bij theorieën over de werking en effectiviteit van het politieke systeem.

Downs' model beschrijft de democratie als de markt waar politieke partijen en kiezers elkaar vinden. Politieke partijen streven ernaar om door het maximaliseren van hun stemmen regeringsmacht te verwerven. Kiezers vergelijken bij hun stemkeuze het nut van de huidige regering met het nut dat zij verwachten van andere mogelijke regeringen. In dit model wordt dus aangenomen dat 'voters are well informed, prompt to mobilize, and eager to punish underperforming elected representatives at the ballot box' (Boix & Posner 1996: 16). Dit zorgt ervoor dat, in een politiek stelsel met regeringen die bestaan uit één politieke partij, de verkiezingen worden gewonnen door de politieke partij die de kiezers kan overtuigen dat zij de meeste eisen van kiezers zal realiseren en dit bovendien zo effectief en efficiënt mogelijk zal doen. In stelsels met coalitie regeringen zou volgens deze theorie de coalitie aan de macht komen die de meeste wensen van kiezers op een effectieve manier weet te realiseren. Om deze reden verwacht het model van Downs dat als de preferenties van burgers veranderen de regering haar beleid zal aanpassen om ook de volgende verkiezing te kunnen winnen. Als zij dit niet doet zal een andere partij of coalitie bij de volgende verkiezingen aan de macht komen (cf. Barry 1970, Downs 1957).

De basisveronderstelling van Downs' model is dat kiezers en politieke partijen hun handelen laten bepalen door respectievelijk hun preferenties en de wens om zo veel mogelijk stemmen te krijgen bij verkiezingen. Dit is alleen mogelijk als het model is gesitueerd in een wereld waarin informatie kosteloos en volledig is (Downs 1957: 49). In praktijk bestaat de ideaaltypische situatie van Downs echter niet, omdat informatie kostbaar en onvolledig is. Wel voorspelt het model dat het politieke systeem beter functioneert als meer informatie bestaat van kiezers over gekozenen en omgekeerd. Als bij kiezers meer bekend is over het handelen van politieke partijen en politici zullen deze kiezers bij het bepalen van hun stem een zuiverder oordeel kunnen vellen over de vraag of een bepaalde politicus of politieke partij zijn wensen zal realiseren. Politici en politieke partijen zullen volgens Downs in dit geval eerder stemmen verliezen als ze hun beloftes niet nakomen of beloftes doen waar kiezers weinig belangstelling voor hebben. Daarnaast voorspelt het model dat het politieke systeem beter zal functioneren als de eisen van kiezers meer bekend zijn bij politici en politieke partijen. Alleen als precies bekend is wat de preferenties van kiezers zijn, weet een stemmenmaximaliserende politicus of hij zijn totale aanhang kan vergroten door een bepaald beleid te voeren.

De politieke participatie is onderdeel van de communicatie tussen kiezers en gekozenen. Deze communicatie zorgt er volgens het model van Downs voor dat de democratie beter functioneert. Ten eerste krijgen kiezers als ze politiek participeren informatie over het handelen van hun politici en politieke partijen. Deze informatie kan worden gebruikt bij de stemkeuze. Daarnaast zorgt poli-

tieke participatie ervoor dat de eisen van kiezers worden gearticuleerd en geaggregeerd. Hiermee wordt de kennis van politici over de eisen en wensen van hun kiezers vergroot. Deze twee processen kunnen ervoor zorgen dat politici en politieke partijen, die immers zo veel mogelijk stemmen willen halen, de eisen van kiezers meer zullen realiseren. Wright (1976) concludeert daarom dat 'where the population is more active and informed, it becomes more costly for elites to ignore those preferences' (Wright 1976: 290). Om deze reden verwacht het Downsiaanse perspectief dat de politieke participatie van invloed is op het functioneren van het politieke systeem en daarmee op het vertrouwen in politieke instellingen.

11.2 Operationalisering

Om vervolgens de politieke participatie meetbaar te maken wordt eerst het begrip politieke participatie gedefinieerd. Kaase en Marsh verstaan onder politieke participatie de vrijwillige activiteiten die tot doel hebben om politieke keuzes op alle niveaus van het politieke systeem direct of indirect te beïnvloeden (Kaase & Marsh 1979: 42). In deze definitie van politieke participatie gaat het om *activiteiten*. Het is niet voldoende als mensen aandacht hebben voor de politiek door bijvoorbeeld de krant te lezen. Daarnaast is participatie een vrijwillige activiteit. De invloed die door politieke participatie wordt uitgeoefend is *direct* als men probeert om invloed uit te oefenen op het beleid. De invloed kan echter ook *indirect* zijn. In dit geval worden mensen geselecteerd voor het vervullen van politieke ambten (Verba et al. 1995: 38).

Er bestaat een onderscheid tussen conventionele en onconventionele politieke participatie. Conventionele politieke participatie is geïnstitutionaliseerd en heeft betrekking op het electorale proces. Het belangrijkste voorbeeld is volgens Kaase en Marsh het stemmen bij verkiezingen (Kaase & Marsh 1979). Andere voorbeelden van conventionele politieke participatie zijn de deelname aan campagne activiteiten en het contact zoeken met politici (Verba, Nie & Kim 1978: 55-56). Ook de deelname aan inspraakrondes zou kunnen worden gezien als een voorbeeld van conventionele politieke participatie. Deze andere vormen van politieke participatie worden niet geanalyseerd, omdat er geen geschikte gegevens over beschikbaar zijn. Alleen het deelnemen aan verkiezingen wordt onderzocht. Dit wordt gemeten als het deel van de kiesgerechtigden dat heeft gestemd bij parlementsverkiezingen.

Conventionele politieke participatie geeft echter volgens Kaase en Marsh een onvolledig beeld van de totale politieke participatie. Zij stellen dat andere vormen van politieke participatie op een fundamenteel andere manier het politieke systeem beïnvloeden. Deze invloedspogingen vinden plaats buiten het politieke systeem. Dit bleek met name in de jaren zestig en zeventig toen naast de conventionele politieke participatie met onconventionele middelen werd geprobeerd de politiek te beïnvloeden. Demonstraties, stakingen en boycotts

zijn voorbeelden van onconventionele politieke participatie (Kaase & Marsh 1979: 40).

Voor de operationalisering van onconventionele politieke participatie wordt gebruik gemaakt van gegevens over de deelname aan meerdere vormen van onconventionele politieke participatie. De voorbeelden van onconventionele politieke participatie die worden onderzocht zijn het tekenen van een petitie, het meedoen aan een boycot, het bijwonen van wettige demonstraties, het meedoen aan onofficiële stakingen en het bezetten van gebouwen en fabrieken. De vragen die zijn gebruikt om dit te meten zijn weergegeven in tabel 2. Van deze vormen van onconventionele politieke participatie kan op het microniveau een betrouwbare schaal worden gemaakt.* De maat van onconventionele politieke participatie die wordt gebruikt is een dichotome variabele die een onderscheid maakt tussen mensen die wel en niet hebben deelgenomen aan één of meerdere vormen van onconventionele politieke participatie.

Tabel 2 *Vraag van onconventionele politieke participatie*

<i>Variabele</i>	<i>Letterlijke vraag</i>
Onconventionele politieke participatie	Now I'd like you to look at this card. I'm going to read out some different forms of political action that people can take, and I'd like you to tell me, for each one, whether you have actually done any of these things, whether you might do it or would never, under any circumstances, do it. <ul style="list-style-type: none"> - Signing a petition - Joining in boycotts - Attending lawful demonstrations - Joining unofficial strikes - Occupying buildings or factories

11.3 Uitbijters in analyses van de opkomst bij verkiezingen

Voordat de analyses worden uitgevoerd is van belang dat rekening moet worden gehouden met een aantal uitbijters in analyses van de opkomst bij verkiezingen. Volgens Jackman (1987) zijn er twee uitbijters: de Verenigde Staten en Zwitserland. De Verenigde Staten neemt een unieke positie in, omdat dit land andere kieswetten heeft dan de andere landen in het onderzoek. Burgers moeten zich eerst registreren voordat ze kunnen stemmen en moeten hiervoor bovendien minstens 30 dagen op dezelfde plaats hebben gewoond. Dit zorgt ervoor dat stemmen in de Verenigde Staten een grotere inspanning kost dan in andere landen, waardoor de opkomst er lager is (Jackman 1987: 407-408). Zwitserland neemt volgens Jackman eveneens een uitzonderingspositie in. Vrouwen kregen in dit land namelijk relatief laat kiesrecht. Daarnaast is het federale niveau in Zwitserland minder belangrijk. Participatie in de kantons is voor veel burgers belangrijker. Hierdoor is ook in dit land de opkomst bij nationale ver-

* Zowel onder de respondenten uit de regio's als uit de landen is Cronbach's alpha is .77.

kiezingen lager dan in andere landen (Jackman 1987: 407-408). Deze twee landen worden daarom niet in de analyses opgenomen.

Ook is van belang dat in België en Italië een opkomstplicht bestaat, wat de opkomst bij verkiezingen vertekent. Hoewel de opkomst ook in deze landen niet in de buurt van de 100 procent komt, laten vergelijkende analyses zien dat de opkomst er duidelijk hoger is (Jackman 1987, Blais en Carty 1990). Om rekening te houden met het feit dat het stemmen in landen met een opkomstplicht in mindere mate een vrijwillige activiteit is dan in andere landen en om rekening te houden met de hogere opkomst in landen met een opkomstplicht wordt een variabele in de analyses opgenomen die een onderscheid maakt tussen landen met en zonder opkomstplicht.

Tabel 3 Resultaten van regressieanalyses van de opkomst bij verkiezingen in landen rond 1990

	1	2	3	4
Individualisme	1.96 (1.79) .26	1.92 (1.93) .26	.56 (2.86) .08	
Individualisme onder collectivistische culturen				5.98** (2.30) .58
Individualisme onder individualistische culturen				-3.14 (3.38) -.20
Nieuwe politieke bewegingen	29.91 (20.46) .33			
Welzijnsorganisaties		14.34 (13.62) .26		
Belangenorganisaties			45.67 (37.99) .44	
Opkomstplicht	11.63** (5.14) .52	12.22** (5.30) .54	12.21** (5.24) .54	12.38** (4.85) .55
Constante	.20 (1.57)	.36 (1.63)	.32 (1.60)	.15 (1.48)
Adjusted R ²	.26	.21	.22	.34
N	17	17	17	17

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, The International Almanac of Electoral History en UN Demographic Yearbook

Noot: Variabelen zijn gecentreerd rond hun gemiddelden

Noot 2: Ongestandaardiseerde OLS coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes en gestandaardiseerde coëfficiënten cursief

Tabel 4 Resultaten van multilevelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen in landen in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>		
Keuzevrijheid	.48*	.48*	.48*
	(.27)	(.27)	(.27)
Onafhankelijkheid aanle-	-2.28***	-2.28***	-2.28***
ren	(.28)	(.28)	(.28)
Nieuwe politieke bewe-	-1.76***	-1.75***	-1.75***
gingen	(.45)	(.45)	(.45)
Welzijnsorganisaties	.70**	.70**	.71**
	(.34)	(.34)	(.34)
Belangenorganisaties	.93**	.93**	.93**
	(.41)	(.41)	(.41)
Leeftijd	.09***	.09***	.09***
	(.01)	(.01)	(.01)
Sekse	-1.57***	-1.57***	-1.57***
	(.26)	(.26)	(.26)
Opleiding	-.09	-.09	-.09
	(.06)	(.06)	(.06)
Sociale klasse	2.17***	2.17***	2.17***
	(.66)	(.66)	(.66)
Tevredenheid over de	6.99***	6.99***	6.99***
eigen financiële situatie	(.52)	(.52)	(.52)
Links-rechts zelfplaat-	6.13***	6.13***	6.13***
sing	(.65)	(.65)	(.65)
Politieke interesse	-5.27***	-5.27***	-5.27***
	(.46)	(.46)	(.46)
Politiek zelfvertrouwen	4.31***	4.30***	4.31***
	(.41)	(.41)	(.41)
<i>Macroniveau</i>			
<i>Landen</i>			
Opkomst bij	-.06	-.04	-.03
verkiezingen	(.14)	(.13)	(.13)
Individualisme	2.64**	2.59**	2.57
	(.97)	(1.04)	(1.59)
Nieuwe	9.08		
politieke bewegingen	(12.61)		
Welzijnsorganisaties		4.31	
		(7.89)	
Belangenorganisaties			4.11
			(22.64)
Constante	43.67***	42.26***	41.85***
	(10.02)	(9.84)	(9.96)
R ² (microniveau)	.03	.03	.03
R ² (macroniveau)	.35	.34	.32
R ² (totaal)	.05	.05	.05
N	24149	24149	24149

*: p<.10, **: p<.05, ***: p<.01

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

11.4 Analyse I: Stemmen bij verkiezingen

Rekening houdend met deze uitbijters kunnen nu de uitkomsten van de analyses worden bestudeerd. Dit is opgesplitst in twee paragrafen. In deze eerste paragraaf staat de opkomst bij verkiezingen centraal. Ik bespreek de verbanden tussen individualisme en de opkomst bij verkiezingen, tussen maatschappelijke participatie en de opkomst bij verkiezingen en tussen de opkomst bij verkiezingen en het vertrouwen in politieke instellingen. De resultaten zijn gebaseerd op analyses onder de landen, omdat geen betrouwbare gegevens zijn gevonden over de opkomst in Europese regio's.

Hangen individualisme en maatschappelijke participatie samen met de opkomst bij verkiezingen? Het antwoord op deze vraag is gebaseerd op gewone regressieanalyses van nationale gegevens over de opkomst bij verkiezingen. De resultaten van deze analyses worden weergegeven in tabel 3.

Het blijkt dat geen verband bestaat tussen individualisme en de opkomst bij verkiezingen. Vervolgens wordt in tabel 3 een onderscheid gemaakt tussen een groep individualistische en een groep collectivistische Europese regio's. Individualistische regio's hebben een hoge score op de schaal van individualisme, collectivistische regio's een lage score. Het blijkt dat onder de groep collectivistische landen een afname van het collectivisme samenhangt met een hogere opkomst bij verkiezingen. Onder de groep individualistische landen hangt een verdere individualisering echter niet samen met een nog hogere opkomst bij verkiezingen.

Daarnaast laat tabel 3 zien dat geen verband bestaat tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en de opkomst bij verkiezingen.

Voorts is de vraag of de opkomst bij verkiezingen samenhangt met het vertrouwen in politieke instellingen. Hiervoor moet worden gekeken naar de resultaten van multilevelanalyses, waarin de opkomst bij verkiezingen één van de onafhankelijke variabelen is. Deze resultaten worden gepresenteerd in tabel 4. Het blijkt dat evenmin een verband kan worden aangetoond tussen de opkomst bij verkiezingen en vertrouwen in politieke instellingen.

11.5 Analyse II: Onconventionele politieke participatie

Onconventionele politieke participatie is het onderwerp van deze tweede paragraaf met analyses. Het eerste deel van de paragraaf gaat over het verband tussen individualisme en participatie in nieuwe politieke bewegingen, welzijnsorganisaties en belangenorganisaties enerzijds en onconventionele politieke participatie anderzijds. In het tweede deel wordt het verband tussen onconventionele politieke participatie en vertrouwen in politieke instellingen beschreven. Voor deze analyses is gebruikt gemaakt van het bestand van landen en het bestand van Europese regio's.

Individualisme en maatschappelijke participatie

De eerste vraag is of individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie samenhangen met onconventionele politieke participatie. Dit is onderzocht met behulp van logistische multilevelanalyses. De resultaten van de analyses zijn weergegeven in tabel 5.

Tabel 5 Resultaten van logistische multilevelanalyses van de deelname aan onconventionele politieke participatie in landen en Europese regio's in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese Regio's</i>			
Keuzevrijheid	.03 (.03)	.03 (.03)	.03 (.03)	.03 (.03)	.01 (.05)	.02 (.05)	.02 (.05)	.02 (.05)
Onafhankelijkheid aanleren	.18*** (.03)	.18*** (.03)	.18*** (.03)	.18*** (.03)	.18*** (.05)	.18*** (.05)	.18*** (.05)	.18*** (.05)
Nieuwe politieke bewegingen	.63*** (.06)	.63*** (.06)	.63*** (.06)	.63*** (.06)	.61*** (.08)	.60*** (.08)	.60*** (.08)	.60*** (.08)
Welzijnsorganisaties	.28*** (.04)	.28*** (.04)	.28*** (.04)	.28*** (.04)	.36*** (.06)	.36*** (.06)	.35*** (.06)	.35*** (.06)
Belangenorganisaties	.42*** (.05)	.42*** (.05)	.42*** (.05)	.42*** (.05)	.35*** (.08)	.35*** (.08)	.35*** (.08)	.35*** (.08)
Leeftijd	-.01*** (.00)	-.01*** (.00)	-.01*** (.00)	-.01*** (.00)	-.01*** (.00)	-.01*** (.00)	-.01*** (.00)	-.01*** (.00)
Sekse	.12*** (.03)	.12*** (.03)	.12*** (.03)	.12*** (.03)	.29*** (.04)	.29*** (.04)	.29*** (.04)	.29*** (.04)
Opleiding	.08*** (.01)	.08*** (.01)	.08*** (.01)	.08*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)
Sociale klasse	-.39*** (.07)	-.39*** (.07)	-.39*** (.07)	-.39*** (.07)	-.24*** (.10)	-.24*** (.10)	-.24*** (.10)	-.24*** (.10)
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	-.27*** (.06)	-.27*** (.06)	-.27*** (.06)	-.27*** (.06)	-.38*** (.09)	-.39*** (.09)	-.39*** (.09)	-.39*** (.09)
Links-rechts zelfplaatsing	-1.27*** (.08)	-1.27*** (.08)	-1.27*** (.08)	-1.27*** (.08)	-1.28*** (.11)	-1.28*** (.11)	-1.29*** (.11)	-1.29*** (.11)
Politieke interesse	-1.52*** (.05)	-1.52*** (.05)	-1.52*** (.05)	-1.52*** (.05)	-1.49*** (.08)	-1.49*** (.08)	-1.49*** (.08)	-1.48*** (.08)
Politiek zelfvertrouwen	.43*** (.05)	.43*** (.05)	.43*** (.05)	.43*** (.05)	.31*** (.07)	.31*** (.07)	.31*** (.07)	.31*** (.07)
<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese Regio's</i>			
Individualisme	.16 (.34)	.33 (.37)	.07 (.57)		.15 (.12)	.31 (.07)	.19 (.12)	
Individualisme onder collectivistische culturen				1.00 (.62)				-.13 (.19)
Individualisme onder individualistische culturen				-1.02 (.77)				.61*** (.22)
Nieuwe politieke bewegingen	-1.42 (4.42)				-2.33** (.88)			
Welzijnsorganisaties		-2.66 (2.51)				-.74 (.66)		

Tabel 5 Vervolg

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese Regio's</i>			
Belangenorganisaties	.99 (8.01)				-.94 (1.24)			
Opleidingsniveau	.01 (.07)				-.06 (.07)			
Inkomen	.10*** (.02)				.07*** (.02)			
Katholieke cultuur	-.36* (.20)				-.31 (.21)			
Federalisme	-1.61*** (.31)				-1.55*** (.34)			
Constante	1.37** (.61)	1.87** (.71)	1.06 (1.31)	2.05*** (.62)	.60 (1.07)	1.82 (1.01)	2.13** (.94)	.70 (1.13)
N	24864	24864	24864	24864	11423	11423	11423	11423

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

Op het macroniveau bestaat geen duidelijk verband tussen individualisme en onconventionele politieke participatie. Wel tonen de analyses aan dat individualisme onder de groep individualistische Europese regio's samenhangt met meer onconventionele participatie. Onder de landen is dit verband echter niet statistisch significant. Het verband is daarom onvoldoende robuust. De conclusie moet zijn dat op het macroniveau geen verband bestaat tussen individualisme en onconventionele politieke participatie.

Op het microniveau is er evenmin reden om te concluderen dat een verband bestaat tussen individualisme en onconventionele politieke participatie. Het blijkt weliswaar dat mensen die het belangrijk vinden om hun kinderen onafhankelijkheid aan te leren vaker deelnemen aan onconventionele politieke participatie. De resultaten laten echter ook zien dat de andere indicator van individualisme, de keuzevrijheid en controle over het leven, niet samenhangt met onconventionele politieke participatie.

Uit de analyses van tabel 5 blijkt ook het verband tussen maatschappelijke participatie en onconventionele politieke participatie. Op het microniveau wordt een positief verband gevonden tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en onconventionele politieke participatie. Het lidmaatschap van nieuwe politieke bewegingen, welzijnsorganisaties en belangenorganisaties hangt namelijk samen met onconventionele politieke participatie. Wel is, evenals bij veel analyses uit het tweede deel, onduidelijk of dit verband causaal is. Het verband zou ook kunnen zijn ontstaan doordat mensen die geneigd zijn om te participeren zowel lid worden van maatschappelijke verbanden en onconventioneel participeren.

Op het macroniveau is het verband tussen maatschappelijke participatie en onconventionele politieke participatie niet statistisch significant. Het verband

tussen de participatie in nieuwe politieke bewegingen en onconventionele politieke participatie is onder de Europese regio's zelfs negatief. In het bestand van landen wordt dit verband echter niet gevonden. Het verband is op het macro-niveau daarom niet robuust.

Tabel 6 Resultaten van multilevelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen onder landen en Europese regio's in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>	<i>Europese regio's</i>					
Onconventionele politieke participatie	-2.56*** (.29)	-2.56*** (.29)	-2.56*** (.29)	-1.63*** (.43)	-1.62*** (.43)	-1.63*** (.43)	
Keuzevrijheid	.63** (.27)	.63** (.27)	.63** (.27)	-.11 (.40)	-.10 (.40)	-.11 (.40)	
Onafhankelijkheid aanleren	-2.17*** (.28)	-2.18*** (.28)	-2.18*** (.28)	-2.52*** (.41)	-2.53*** (.41)	-2.52*** (.41)	
Nieuwe politieke bewegingen	-1.58*** (.44)	-1.57*** (.44)	-1.57*** (.44)	-2.55*** (.66)	-2.57*** (.66)	-2.54*** (.66)	
Welzijnsorganisaties	.80** (.33)	.80** (.33)	.80** (.33)	1.15** (.50)	1.11** (.51)	1.15** (.50)	
Belangenorganisaties	.70* (.39)	.70* (.39)	.70* (.39)	.47 (.64)	.46 (.64)	.47 (.64)	
Leeftijd	.08*** (.01)	.08*** (.01)	.08*** (.01)	.10*** (.01)	.10*** (.01)	.10*** (.01)	
Sekse	-1.46*** (.27)	-1.46*** (.27)	-1.46*** (.27)	-1.46*** (.39)	-1.46*** (.39)	-1.46*** (.39)	
Opleiding	-.05 (.06)	-.05 (.06)	-.05 (.06)	-.01 (.08)	-.01 (.08)	-.01 (.08)	
Sociale klasse	2.17*** (.67)	2.17*** (.67)	2.17*** (.67)	1.14 (.92)	1.13 (.92)	1.14 (.92)	
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	6.96*** (.52)	6.97*** (.52)	6.97*** (.52)	9.48*** (.82)	9.44*** (.82)	9.48*** (.82)	
Links-rechts zelfplaat-sing	5.69*** (.66)	5.69*** (.66)	5.69*** (.66)	9.07*** (.97)	9.04*** (.97)	9.07*** (.97)	
Politieke interesse	-6.11*** (.47)	-6.11*** (.47)	-6.10*** (.47)	-5.87*** (.67)	-5.85*** (.67)	-5.87*** (.67)	
Politiek zelfvertrouwen	4.04*** (.41)	4.03*** (.41)	4.04*** (.41)	4.26*** (.62)	4.25*** (.62)	4.26*** (.62)	
<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>	<i>Europese regio's</i>					
Onconventionele politieke participatie	-1.43 (8.51)	-.69 (8.61)	-.96 (8.62)	-10.99** (5.29)	-11.91** (5.23)	-11.59** (5.36)	
Individualisme	2.68** (1.03)	2.69** (1.17)	2.59 (1.58)	4.22*** (1.03)	4.06*** (1.01)	4.19*** (1.02)	
Nieuwe politieke bewegingen	7.88 (11.52)			3.44 (7.37)			
Welzijnsorganisaties		1.65 (6.91)			7.17 (5.20)		
Belangenorganisaties			4.13 (21.23)			5.13 (9.98)	
Opleidingsniveau				1.38** (.55)	1.15** (.51)	1.46*** (.45)	
Inkomen				-.51** (.20)	-.49*** (.18)	-.50** (.19)	
Katholieke cultuur				-2.60 (1.74)	-2.54 (1.70)	-2.56 (1.75)	

Tabel 6 Vervolg

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Federalisme				-1.01 (2.90)	-.32 (2.87)	-1.27 (2.83)
Constante	42.19*** (5.50)	42.18*** (5.90)	42.09*** (6.23)	27.62*** (9.18)	30.06*** (8.30)	26.30*** (7.91)
R ² (microniveau)	.05	.05	.05	.05	.05	.05
R ² (macroniveau)	.38	.36	.36	.70	.71	.70
R ² (totaal)	.07	.07	.07	.11	.11	.11
N	23278	23278	23278	11205	11205	11205

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

Onconventionele politieke participatie en vertrouwen in politieke instellingen

Tenslotte is de vraag of onconventionele politieke participatie samenhangt met vertrouwen in politieke instellingen. Hiervoor zijn de resultaten van multilevel-analyses van belang. Deze resultaten worden gepresenteerd in tabel 6. Op het microniveau blijkt uit deze tabel dat mensen die onconventioneel politiek participeren gemiddeld minder vertrouwen hebben in politieke instellingen. Opnieuw is echter onduidelijk of dit verband causaal is. Het verband zou namelijk ook kunnen zijn ontstaan doordat mensen die geen vertrouwen hebben in hun politieke instellingen eerder onconventioneel participeren. Daarnaast blijkt uit tabel 6 dat onder de Europese regio's op het macroniveau een negatief verband bestaat tussen onconventionele politieke participatie en vertrouwen in politieke instellingen. Onder de landen wordt dit negatieve verband ook gevonden, maar is het niet significant. Het verband is daarom niet robuust.

11.6 Besluit

Individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie bleken in het vijfde hoofdstuk op een onverwachte manier samen te hangen met vertrouwen in politieke instellingen. Kan de politieke participatie dit verklaren? De theoretische verwachtingen over de rol van politieke participatie worden samen met de resultaten van de analyses samengevat in tabel 7.

Om een interveniërende variabele te zijn moet ten eerste de opkomst bij verkiezingen en de onconventionele politieke participatie samenhangen met vertrouwen in politieke instellingen. Dit is echter slechts gedeeltelijk het geval. Uit de analyses blijkt alleen dat mensen die onconventioneel participeren minder vertrouwen hebben in politieke instellingen. De onderzochte vorm van conventionele politieke participatie, het stemmen bij verkiezingen, blijkt niet samen te hangen met het vertrouwen in politieke instellingen. Hierdoor kan alleen de onconventionele politieke participatie een interveniërende variabele zijn.

Tabel 7: Samenvatting van de conclusies van hoofdstuk 11

<i>Interveniërende variabelen</i>					
Onafhankelijke variabelen	Verwacht	Opkomst bij verkiezingen onder landen	Verwacht	Onconventionele politieke participatie	
				Landen	Regio's
<i>Microniveau</i>					
Keuzevrijheid (X1a)			Fuchs en Klingemann:	Ns	Ns
Onafhankelijkheid aanleren (X1b)			+	+	+
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)	Niet onderzocht op het microniveau			+	+
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)			Verba, Schlozman en Brady, Putnam: +	+	+
Participatie in belangenorganisaties (X2c)				+	+
<i>Macroniveau</i>					
Individualisme (X1)		Ns		Ns	Ns
Individualisme in collectivistische culturen (X1')	Fuchs en Klingemann: -	+	Fuchs en Klingemann: +	Ns	Ns
Individualisme in individualistische culturen (X1'')		Ns		Ns	+
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)	Verba, Schlozman en Brady: +	Ns	Verba, Schlozman en Brady, Putnam: +	Ns	-
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)	Newton: 0	Ns	Newton: 0	Ns	Ns
Participatie in belangenorganisaties (X2c)		Ns		Ns	Ns
Afhankelijke variabele					
Vertrouwen in politieke instellingen (Y)	Downs: +	Ns	Downs: +	- (micro) Ns (macro)	- (micro) - (macro)

+: Positief verband, -: Negatief verband, Ns: Niet significant

Dit maakt de vraag relevant of individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie samenhangen met onconventionele politieke participatie. Het individualisme blijkt op het micro- en macroniveau niet samen te hangen met onconventionele politieke participatie. Maatschappelijke participatie hangt op het microniveau wel samen met onconventionele politieke participatie. Leden van alle drie de maatschappelijke verbanden blijken vaker onconventioneel te participeren. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat, zoals Verba et al. stellen, mensen in maatschappelijke verbanden vaardigheden aanleren die ze kunnen gebruiken om politiek te participeren en in maatschappelijke verbanden eerder worden gerekruteerd om deel te nemen aan politieke participatie.

Onconventionele politieke participatie lijkt dus een interveniërende variabele te zijn voor het verband tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en het vertrouwen in politieke instellingen. Een probleem is echter dat de richting van de causaliteit niet duidelijk is. Dit geldt om te beginnen voor het verband tussen maatschappelijke en onconventionele politieke participatie. Hoewel maatschappelijke participatie volgens de theorie van Verba et al. leidt tot onconventionele politieke participatie, zou onconventionele politieke participatie evengoed een oorzaak kunnen zijn van maatschappelijke participatie. Hetzelfde geldt voor het verband tussen onconventionele politieke participatie en vertrouwen in politieke instellingen. Hoewel mensen door onconventioneel te participeren kunnen worden gesocialiseerd om minder vertrouwen te hebben in hun politieke instellingen, is het ook mogelijk dat vooral mensen met weinig vertrouwen in hun politieke instellingen onconventioneel participeren.

Conclusie

ZOALS AL MEERDERE MALEN is benadrukt werd in het vijfde hoofdstuk weinig steun gevonden voor het rudimentaire communitaristische model. Het bleek dat op het macroniveau een positief verband bestaat tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen. Over het microniveau werd geconcludeerd dat een negatief verband bestaat tussen het lidmaatschap van nieuwe politieke bewegingen en vertrouwen in politieke instellingen, terwijl een positief verband bestaat tussen het lidmaatschap van welzijnsorganisaties en vertrouwen in politieke instellingen. De analyses van het onderhavige derde deel laten zien dat het functioneren van het politieke systeem relevant is als verklaring voor deze waarnemingen.

De integriteit van het bestuur is een sleutelvariabele (hoofdstuk 9). Het blijkt dat in individualistische landen en in landen waar meer mensen actief zijn in nieuwe politieke bewegingen het bestuur gemiddeld meer integer is, terwijl de integriteit van het openbaar bestuur sterk samenhangt met het vertrouwen in politieke instellingen. In multilevelanalyses waarin de integriteit van het bestuur wordt opgenomen blijkt zelfs dat niet langer een positief verband bestaat tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen. Dit wijst erop dat een belangrijk deel van het verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen wordt veroorzaakt doordat in individualistische culturen het politieke systeem minder corrupt is.

Daarnaast steunen de analyses van dit deel de theorie dat onconventionele politieke participatie een interveniërende variabele is voor het verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen (hoofdstuk 11). Leden van de verschillende maatschappelijke verbanden participeren vaker onconventioneel en mensen die deelnemen aan onconventionele vormen van politieke participatie hebben minder vertrouwen in hun politieke instellingen. Problematisch is echter dat de richting van de causaliteit niet kon worden vastgesteld. Het werd niet duidelijk of maatschappelijke participatie een oorzaak is van onconventionele politieke participatie of andersom. Ook werd niet duidelijk of het verband tussen onconventionele politieke participatie en vertrouwen in politieke instellingen causaal is.

Concluderend helpt het functioneren van het politieke systeem verklaren welke gevolgen individualisme en maatschappelijke participatie hebben voor het vertrouwen in politieke instellingen. Hierbij is steun gevonden voor tegen-gestelde mechanismen. Dit geldt met name voor het verband tussen participatie in nieuwe politieke bewegingen en vertrouwen in politieke instellingen. Enerzijds blijkt dat door de invloed van nieuwe politieke bewegingen op de integriteit van het bestuur deze vorm van maatschappelijke participatie samenhangt

met meer vertrouwen in politieke instellingen. Anderzijds hangt participatie in nieuwe politieke bewegingen samen met onconventionele politieke participatie, terwijl onder mensen die onconventioneel politiek participeren het vertrouwen in politieke instellingen lager is. Hierdoor gaat participatie in nieuwe politieke bewegingen op hetzelfde moment ook samen met minder vertrouwen in politieke instellingen.

DEEL IV

Sociaal-culturele factoren

Inleiding

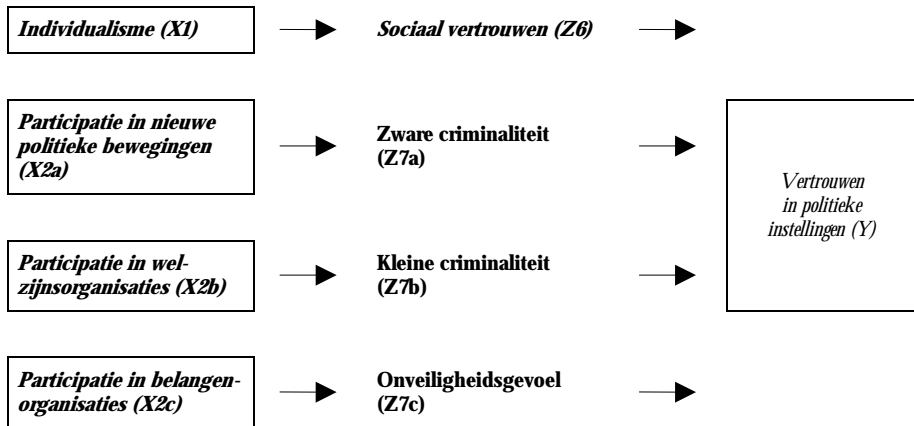
NA DELEN OVER DE cognitieve wereld en het functioneren van het politieke systeem komen in dit deel sociaal-culturele factoren aan de orde. Deze zouden eveneens van invloed kunnen zijn op beoordelingen van het politieke systeem en zouden daarom een verklaring kunnen zijn voor de onverwachte conclusies uit het vijfde hoofdstuk over het communitaristische model van vertrouwen in politieke instellingen.

De vraag is welke sociaal-culturele factoren moeten en kunnen worden onderzocht. Newton en Norris (2000) wijzen in hun verklaringsmodel op het belang van sociaal vertrouwen. Dit brengen zij in verband met culturele benaderingen van het probleem van collectieve actie. De basis voor deze culturele benadering is gelegd door Almond en Verba in *The Civic Culture* (Almond en Verba 1963, cf. Inglehart 1988, Fukuyama 1995, Fukuyama 1997, Rice & Sumberg 1997, Daemen 1983). In deze benadering onderzoekt men waarden binnen een samenleving, waarbij wordt verondersteld dat deze clusters van waarden stabiel zijn en de belangrijkste oorzaak zijn van verschillen in de kwaliteit van het bestuur en de economie (Jackman & Miller 1998: 6, Jackman & Miller 1996a, Jackman & Miller 1996b, cf. Granato, Inglehart & Leblang 1996). Er wordt veel nadruk gelegd op de rol van sociaal vertrouwen voor het mogelijk maken van samenwerking. Putnam schrijft bijvoorbeeld: 'Trust lubricates cooperation. The greater the level of trust within a community, the greater the likelihood of cooperation' (Putnam 1993: 171).

Behalve aan sociaal vertrouwen wordt in dit deel ook aandacht besteed aan maatschappelijke problemen. Onvrede hierover zou namelijk kunnen worden geprojecteerd op politieke instellingen en zou in dat geval van invloed zijn op het vertrouwen in deze instellingen. Vele sociale problemen kunnen worden onderzocht. Er zijn echter alleen goed vergelijkbare gegevens gevonden over criminaliteit. In deze gegevens wordt een onderscheid gemaakt tussen zware en kleine criminaliteit. Bovendien kunnen ook gegevens over onveiligheidsgevoelens worden onderzocht. Dit is het onderwerp van het dertiende hoofdstuk.

Het model dat illustreert welke vragen in dit deel aan de orde komen is weergegeven in figuur 1. De figuur laat zien dat het onderzoek op verschillende analyseniveaus plaatsvindt. Individualisme, maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen worden op het macro- en microniveau onderzocht. Over criminaliteit zijn echter alleen geaggregeerde gegevens gevonden, waardoor ik deze variabele alleen op het macroniveau kan meten. Om onderzoek te doen naar deze interveniërende variabelen worden, evenals in de eerdere delen, regressie-analyses en multilevelanalyses uitgevoerd.

Figuur 1 *Sociaal vertrouwen, zware criminaliteit, kleine criminaliteit en onveiligheidsgevoelens als intervenierende variabelen*

Noot: *Cursief*: alleen microniveau. **Vet**: alleen macroniveau. **Vet gedrukt en cursief**: zowel micro- als macroniveau

Sociaal vertrouwen

ALS INDIVIDUALISME EN maatschappelijke participatie het sociaal vertrouwen beïnvloeden en als sociaal vertrouwen zorgt voor vertrouwen in politieke instellingen, dan is sociaal vertrouwen een interveniërende variabele. Dit zou kunnen verklaren waarom in het vijfde hoofdstuk zulke onverwachte verbanden werden gevonden. Is dit het geval? Om dit vast te stellen begint ook dit hoofdstuk met een theoretische paragraaf, wordt vervolgens het sociaal vertrouwen geoperationaliseerd en eindigt het met statistische analyses.

12.1 Theorie

Voordat wordt nagegaan of sociaal vertrouwen een interveniërende variabele is, wordt beredeneerd waarom sociaal vertrouwen een interveniërende variabele zou kunnen zijn. Hiervoor zijn theorieën nodig over het verband tussen individualisme en maatschappelijke participatie enerzijds en sociaal vertrouwen anderzijds. Ook moet duidelijk worden of en waarom sociaal vertrouwen samenhangt met vertrouwen in politieke instellingen. Deze theorieën en de stellingen die ze poneren worden samengevat in tabel 1.

Tabel 1 *Samenvatting van de theorie*

	<i>Theorie</i>	<i>Verwacht verband</i>
Individualisme en sociaal vertrouwen	Fukuyama	-
Maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen	Putnam, Brehm en Rahn	+
	Levi, Newton, Stolle	0
Sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen	Brehm en Rahn	+
	Newton en Norris, Putnam, Pharr en Dalton	0 op het microniveau + op het macroniveau

Individualisme en sociaal vertrouwen

Vaak wordt aangenomen dat burgers in individualistische culturen minder vertrouwen hebben in andere mensen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het werk van Fukuyama (1995). Volgens hem is het individualisme de afgelopen vijftig jaar in Amerika steeds belangrijker geworden: ‘The balance between individualism and community has shifted dramatically in the United States over the past fifty years’ (Fukuyama 1995: 308). Het gevolg hiervan is volgens Fukuyama dat de ‘degree of general sociability’ minder groot is geworden. Hij wijst er bijvoorbeeld op dat gezinnen minder hecht worden en dat mensen minder actief zijn in de

civil society. Bovendien neemt als gevolg van deze individualisering het sociaal vertrouwen af. Dit zou blijken uit het feit dat de afgelopen decennia het sociaal vertrouwen in de Verenigde Staten sterk is afgenomen (Fukuyama 1995: 310).

Maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen

Naar aanleiding van Putnams onderzoek over het Italiaanse regionale bestuur is een debat ontstaan over de gevolgen van maatschappelijke participatie voor de mate waarin mensen elkaar vertrouwen.

Volgens Putnam zorgen netwerken van maatschappelijke betrokkenheid ervoor dat reputaties van mensen bekend en verspreid worden. Hierdoor krijgt men meer zekerheid over het gedrag van anderen. Dit is van belang voor sociaal vertrouwen, want ‘trust and cooperation depend on reliable information about the past behavior and present interests of potential partners, while uncertainty reinforces dilemmas of collective action’ (Putnam 1993: 174). Door het beschikbaar zijn van deze informatie zullen mensen zich, uit angst voor het krijgen van een slechte reputatie, minder als lifter (freerider) van collectieve voorzieningen opstellen. De verklaring hiervoor is dat mensen volgens Putnam bang zijn dat anderen in de toekomst niet meer met hun zullen willen samenwerken als hun reputatie slecht is. Doordat netwerken de reputaties van mensen verspreiden nemen de kosten van liftersgedrag dus toe: ‘Networks of civic engagement increase the potential costs to a defector in any individual transaction. Opportunism puts at risk the benefits he expects to receive from all the other transactions in which he is currently engaged...’ (Putnam 1993: 173). Als mensen zich minder opstellen als lifter van samenwerking, zal men minder reden hebben om elkaar te wantrouwen en zal het sociaal vertrouwen groter zijn.

Velen hebben Putnams theorie nader onderzocht. Brehm en Rahn (1997) analyseren gegevens van de *General Social Survey*. Ze stellen dat een duidelijk verband bestaat tussen maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen. Ook onderzoeken ze de causaliteit van dit verband. Het blijkt dat de invloed van maatschappelijke participatie op sociaal vertrouwen groter is dan van sociaal vertrouwen op maatschappelijke participatie, maar dat sociaal vertrouwen wel degelijk ook van invloed is op de maatschappelijke participatie. Hierdoor is het mogelijk dat, zoals Putnam stelt, maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen elkaar versterken of verzwakken (Brehm & Rahn 1997). Dit is, in de woorden van Brehm en Rahn dan ook ‘a modest confirmation of the idea of Putnam’s vicious-virtuous circle of civic engagement and positive predispositions towards others’ (Brehm & Rahn 1997: 1014).

Behalve volgelingen, heeft Putnam ook critici. Zoals in het hoofdstuk over respect voor gezag al bleek stelt Levi dat maatschappelijke verbanden niet alleen positieve, maar ook negatieve gevolgen hebben. Volgens Levi romantiseert Putnam maatschappelijke verbanden. Ze wijst erop dat maatschappelijke verbanden vaak gesloten zijn ten opzichte van buitenstaanders en daarom zorgen dat samenwerking en vertrouwen tussen onbekenden niet eenvoudiger, maar moeilij-

ker tot stand komt: '[T]here is reason to believe that maintenance of close networks blocks innovation and reinforces traditionalism, generally in the form of closed economies' (Levi 1996: 51-52).

Ook andere onderzoekers plaatsen vraagtekens bij Putnams theorie. Newton onderzoekt het verband tussen maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen voor zeven landen. Het blijkt dat slechts in drie van deze landen de leden van maatschappelijke verbanden meer sociaal vertrouwen hebben (Newton 1999: 173). Hij concludeert dan ook: 'There *is* an association between voluntary activity and social and political trust in some countries, but it is not consistent across nations, and not strong in any' (Newton 2001: 207).

Onderzoek van Stolle (2000a) roept bovendien twijfel op over de stelling dat maatschappelijke participatie een oorzaak is van sociaal vertrouwen. Het blijkt namelijk dat mensen die langer lid zijn van een vereniging of club ongeveer evenveel vertrouwen hebben in andere mensen als mensen die minder lang lid zijn. De 'toegevoegde waarde' van maatschappelijke participatie is volgens dit onderzoek beperkt. Stolle merkt op dat veel onderzoekers alleen een zwak verband vinden tussen maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen doordat sprake is van 'zelfselectie' (Stolle 1998). Het zijn namelijk vooral mensen met veel sociaal vertrouwen die participeren: 'The main reason then that we find voluntary associations indeed to accommodate more trusting, more open and more civically engaged people has to be attributed to self-selection' (Stolle 2000a: 16). Ook Uslaner (2002) betwist de stelling dat maatschappelijke participatie een oorzaak is van sociaal vertrouwen. Zijn causale analyses laten zien dat sociaal vertrouwen van invloed is op maatschappelijke participatie en niet andersom: 'the causal direction goes from trust to civic engagement rather than the other way around' (Uslaner 2002: 16).

Sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen

Vervolgens is de vraag of sociaal en politiek vertrouwen met elkaar samenhangen en zo ja waarom dit het geval is. Op het macroniveau bestaat volgens Newton en Norris (2000) een verband tussen sociaal en politiek vertrouwen. Zij menen dat sociaal vertrouwen ervoor zorgt dat dilemma's van collectieve actie worden overwonnen, waardoor samenwerking eenvoudiger ontstaat en mensen eenvoudiger hun gemeenschappelijke doelen kunnen bereiken. Als gevolg hiervan zullen ook politieke instellingen beter en effectiever kunnen werken, waardoor het vertrouwen in deze instellingen toeneemt: 'participation in a community with a cooperative culture, and involvement in voluntary activities – create social trust and cooperation, civic-mindedness, and reciprocity between individuals. This in turn helps create strong, effective, and successful social organizations and institutions, including political groups and governmental institutions in which people can invest their confidence' (Newton & Norris 2000: 60).

Hierdoor is er volgens Newton en Norris reden om te verwachten dat sociaal en politiek vertrouwen niet alleen op het macroniveau, maar ook op het microniveau met elkaar samenhangen: 'If this is true, we would expect to find that people who express attitudes of trust toward others are likely to express confidence in public institutions...'. (Newton & Norris 2000: 61). Brehm en Rahn (1997) geven hier een theoretische verklaring voor. Ze stellen dat mensen met sociaal vertrouwen verwachten dat andere mensen zich houden aan de regels van de overheid, waardoor ze zelf ook eerder de beslissingen van autoriteiten zullen accepteren. Hierdoor hebben deze mensen ook meer vertrouwen in politieke instellingen. Het onderzoek van Brehm en Rahn bevestigt deze theorie. Newton (1999) concludeert echter dat vooral politieke factoren, en niet sociaal vertrouwen, verklaren waarom mensen vertrouwen hebben in politieke instellingen. Volgens Newton moet vertrouwen in politieke instellingen dan ook niet worden gezien als een bijzonder geval van sociaal vertrouwen, maar als een op zichzelf staand fenomeen: 'the link between social and political trust (...) seems to be rather weak, and contingent upon a set of other factors...' (Newton 1999: 183).

Op het macroniveau vinden Newton en Norris (2000) echter wel een duidelijk verband tussen sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen. In hun analyses van de *World Values Survey* blijkt dat in landen waar het sociaal vertrouwen groter is ook het vertrouwen in het rechtsstelsel, het parlement en het ambtelijk apparaat groter is. Ze menen dan ook dat het verband tussen sociaal en politiek vertrouwen vooral op het macroniveau bestaat: '[T]he relationship between social trust and institutional confidence operates largely at the societal rather than at the individual level' (Newton & Norris 2000: 71).

12.2 Intermezzo: Putnam en zijn critici

Maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen zijn de centrale concepten van dit hoofdstuk. Aangezien deze concepten de kern vormen van Putnams begrip sociaal kapitaal moet hier nader aandacht worden besteed aan Putnams werk en de kritiek hierop. Putnam heeft zijn theorie ontwikkeld naar aanleiding van een vergelijking van Italiaanse regio's (Putnam 1993, Putnam, Leonardi, Nanetti en Pavoncello 1983) en Amerikaanse staten (Putnam 2000, zie ook: Putnam 1995a, Putnam 1995b, Putnam 2000).

In *Making Democracy Work* (1993) stelt Putnam dat in culturen met veel sociaal kapitaal mensen eenvoudiger met elkaar samenwerken en het politieke systeem beter functioneert: '[T]he performance of representative government is facilitated by the social infrastructure of civic communities and by the democratic values of both officials and citizens. Most fundamental to the civic community is the social ability to collaborate for shared interests' (Putnam 1993: 182). Volgens Putnam bestaat in Zuid-Italië een cultuur waarin collectieve actie moeilijk tot stand komt en waardoor ook het bestuur in dit deel van Italië minder goed functioneert. Aan de andere kant zorgt de burgerlijke cultuur van

Noord-Italië ervoor dat de democratie in dit deel beter werkt. In een vergelijking van Amerikaanse staten, gepresenteerd onder de titel *Bowling Alone*, vindt Putnam hetzelfde verband tussen sociaal kapitaal en de kwaliteit van bestuur en samenleving (Putnam 2000, cf. Rice & Sumberg 1997).

Het onderzoek van Putnam lijkt dan ook aan te tonen dat het bestuur beter presteert in een samenleving met meer sociaal kapitaal. Met sociaal kapitaal bedoelt Putnam de kenmerken van een organisatie die samenwerking mogelijk maken: 'Social capital here refers to features of social organization, such as trust, norms, and networks, that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated actions' (Putnam 1993: 167). Hoewel deze resultaten van Putnams onderzoek overtuigend lijken, is er ook veel kritiek gekomen. Deze kritiek betreft zowel de theorie als de methodologie van zijn onderzoek.

Theoretische kritiek: het begrip sociaal kapitaal

Jackman en Miller (1998) bekritiseren de manier waarop Putnam de term sociaal kapitaal gebruikt. Volgens deze critici bedoelt de grondlegger van het begrip, Coleman, er iets heel anders mee (Jackman & Miller 1998). Coleman onderscheidt namelijk fysiek, menselijk en sociaal kapitaal. Fysiek kapitaal zijn machines, gereedschappen en andere productiemiddelen. Het begrip menselijk kapitaal verwijst naar kennis en vaardigheden. Sociaal kapitaal tenslotte is een kenmerk van relaties tussen mensen en wordt gedefinieerd aan de hand van de functies die het vervult. Coleman noemt drie functies: (1) samenwerking en het bereiken van gemeenschappelijke doelen, (2) het uitwisselen van informatie en (3) het ontstaan en handhaven van normen. Sociaal kapitaal is daarom volgens Jackman en Miller niet een cultureel kenmerk, maar een kenmerk van de specifieke structuur van menselijke relaties.

Ter illustratie hiervan beschrijft Coleman de werking van de diamantmarkt. Bij de handel in diamanten worden waardevolle diamanten in goed vertrouwen meegegeven aan potentiële kopers, die de kwaliteit ervan in alle rust onderzoeken, voordat ze beslissen over de aankoop. Het vertrouwen van de diamanthandelaar is in dit voorbeeld een kenmerk van de relaties tussen diamanthandelaren. In een andere context hoeft dezelfde diamanthandelaar helemaal niet veel vertrouwen te hebben in andere mensen. Hij geeft de diamanten alleen mee, omdat hij weet dat de ander er niet met de diamanten vandoor kan gaan zonder dat dit rampzalig is voor zijn reputatie (Coleman 1988: S98). Het is in dit voorbeeld volgens Jackman en Miller onterecht om te concluderen dat een eeuwenoude cultuur bestaat waarin diamanthandelaren elkaar vertrouwen. Het vertrouwen ontstaat volgens hen alleen door de aard van de relaties: '[T]he structure of the situation (...) creates incentives for individuals to be trustworthy' (Jackman & Miller 1998: 6). Analoog hieraan moet volgens Jackman en Miller eveneens worden getwijfeld aan Putnams conclusie dat een eeuwenoude cultuur zorgt dat het Noord-Italiaanse bestuur beter functioneert dan het bestuur in het zuiden van Italië. Vertrouwen is volgens deze interpretatie van Co-

leman niet een kenmerk van een cultuur, maar van de specifieke relaties tussen mensen in een concrete situatie (Jackman & Miller 1998, cf. Foley en Edwards 1999).

Methodologische kritiek

Behalve theoretische kritiek is er ook methodologische kritiek gekomen op het werk van Putnam. Deze kritiek richt zich op de operationalisering. Putnam heeft namelijk met behulp van verschillende indicatoren gemeten hoe goed het bestuur in de verschillende regio's functioneert en hoe groot het sociaal kapitaal van een regio is. Als echter meerdere indicatoren worden gebruikt voor het meten van één verschijnsel moet worden aangenomen dat deze indicatoren een zelfde verschijnsel meten, en niet indicatoren zijn van meerdere verschillende verschijnselen.

Om deze veronderstelling te toetsen voert Putnam een factoranalyse uit onder de indicatoren van de kwaliteit van het bestuur. Hieruit blijkt volgens hem dat de verschillende indicatoren één concept meten: 'our technique for combining these diverse indicators into a single index reduces the idiosyncratic impact of any single measure' (Putnam 1993: 74). Jackman en Miller (1996b) hebben deze analyses van Putnam eveneens uitgevoerd. Zij vinden in de maat van goed bestuur niet één, maar vier verschillende dimensies. Dit betekent dat de verschillende indicatoren van Putnam vier verschillende verschijnselen meten. Hierdoor is geen grond voor het maken van één schaal: 'To force a *single* component solution, as does Putnam, is to generate an uninterpretable composite' (Jackman & Miller 1996b: 640).

Volgens Goldberg (1996) kennen Putnams conclusies nog een ander methodologisch probleem. Ze wijst erop dat ieder verschil tussen Noord- en Zuid-Italië in verband kan worden gebracht met ieder ander verschil tussen deze twee gebieden, omdat beide delen van Italië in bijna alle opzichten van elkaar verschillen. Om deze reden bestaat het gevaar dat het verband tussen sociaal kapitaal en goed bestuur een artefact van de data is. Dit kan worden onderzocht door na te gaan of de onafhankelijke variabelen ook verschillen binnen het Noorden en Zuiden van Italië kunnen verklaren. Putnam besteedt hier ook aandacht aan en meent dat aan de voorwaarde van Goldberg is voldaan. Hier toe maakt hij een onderscheid tussen de zuidelijke regio's (waar het sociaal kapitaal laag is en het regionaal bestuur slecht functioneert) en de noordelijke regio's (waar het sociaal kapitaal groot is en het regionaal bestuur goed functioneert). Als dit in een puntenwolk wordt weergegeven bevinden de zuidelijke regio's zich linksonder en de noordelijke regio's rechtsboven. Volgens Putnam blijkt uit deze figuur dat aan de voorwaarde van Goldberg is voldaan. Hij concludeert: 'Not only does 'civic-ness' distinguish the high performance regions in the upper right-hand quadrant from the laggards in the lower left-hand quadrant, but even the more subtle differences in performance *within* each quadrant are closely tied to our measure of community life' (Putnam 1993: 98).

Deze conclusie leverde Putnam een lovende recensie op van Laitin in de *American Political Science Review* (Laitin 1995: 172). Goldberg laat echter zien dat het materiaal van Putnam deze conclusie niet in alle gevallen steunt. Haar secundaire analyse roept met name twijfel op over correlaties, waarmee Putnam meent te hebben aangetoond dat het verband tussen sociaal kapitaal en goed bestuur causaal is en bovendien ook in de jaren twintig van de twintigste eeuw al bestond.

Dit alles ondermijnt de theorie dat maatschappelijke participatie zorgt voor een goed functionerend bestuur doordat het zorgt voor sociaal vertrouwen. Hierdoor is maakt de vraag of sociaal vertrouwen daadwerkelijk een interveniërende variabele is voor het verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen des te relevanter.

12.3 Operationalisering

Hoe kan sociaal vertrouwen worden gemeten? In de inleiding bleek dat vertrouwen volgens Levi (1996) betrekking heeft op situaties waarin redenen bestaan om te twijfelen aan de betrouwbaarheid van andere mensen of instellingen. In deze situatie zullen mensen met veel sociaal vertrouwen minder kosten maken om na te gaan of de persoon met wie men samenwerkt kan worden vertrouwd (Levi 1996: 47). Dit kan volgens Putnam twee oorzaken hebben. Het is gebaseerd op persoonlijke ervaringen met die andere persoon of op een breed gedeelde cultuur waarin het idee bestaat dat andere mensen kunnen worden vertrouwd. De tweede vorm van vertrouwen noemt hij *thin trust*. Dit heeft dus betrekking op het vertrouwen van mensen die men niet uit eigen ervaring kent (Putnam 2000: 136, cf. Yamagishi en Yamagishi 1994). Vooral deze vorm van sociaal vertrouwen is relevant voor de culturele benadering van het probleem van collectieve actie. Putnam schrijft er dan ook over: 'Thin trust is even more useful than thick trust, because it extends the radius of trust beyond the roster of people whom we can know personally' (Putnam 2000: 136). Putnams benadering neemt dus aan dat in bepaalde culturen eenvoudiger samenwerking ontstaat doordat de norm dat andere mensen kunnen worden vertrouwd er wijder is verbreid, hetgeen het duidelijkst blijkt uit *thin trust*.

Om *thin trust* te meten vragen onderzoekers in surveys of mensen van mening zijn dat over het algemeen de meeste mensen kunnen worden vertrouwd. De letterlijke vraag wordt weergegeven in tabel 2. Een factor analyse van Uslaner laat zien dat deze vraag daadwerkelijk het vertrouwen meet in mensen die men niet uit eigen ervaring kent, oftewel *thin trust*. Hiervoor voerde Uslaner een factoranalyse uit met vragen over acht groepen mensen. Het antwoord op de vraag of de meeste mensen kunnen worden vertrouwd blijkt in deze analyse wel samen te hangen met het vertrouwen in onbekenden (die je op straat of in de winkel ontmoet), maar niet met het vertrouwen in bekenden als vrienden en familieleden. Uslaner concludeert daarom dat '[g]eneralized trust is (...) distinct from strategic trust – from confidence in people we know' (Uslaner 2002: 12).

Er is vervolgens een onderscheid tussen de mate waarin mensen in een bepaalde cultuur feitelijk kunnen worden vertrouwd en de opvattingen die er bestaan over de betrouwbaarheid van andere mensen. Deze opvattingen over anderen worden namelijk ook bepaald door psychologische en sociale factoren die van invloed zijn op de manier waarop mensen elkaar beoordelen. Volgens Putnam meet de indicator vooral de daadwerkelijke ervaringen met andere mensen: 'It is reasonable to assume that in each case these patterns reflect actual experience rather than different psychic predispositions to distrust' (Putnam 2000: 138, cf. Newton 2001). Uslaner is het hier niet mee eens. Hij stelt dat optimisme over het gedrag van anderen ervoor zorgt dat mensen sociaal vertrouwen hebben. Hij concludeert zelfs: 'Experiences have little to do with trust' (Uslaner 2002: 13). Uit deze verschillende opvattingen over de betekenis van gegeneraliseerd vertrouwen blijkt dat deze indicator zowel een beeld geeft van het daadwerkelijke gedrag van anderen als van het beeld dat mensen van elkaar hebben. Het relatieve belang van deze twee aspecten is echter onbekend.

Tabel 2 *Vraag van sociaal vertrouwen*

<i>Variabele</i>	<i>Letterlijke vraag</i>
Sociaal vertrouwen	<p>Generally speaking, would you say that most people can be trusted or that you can't be too careful in dealing with people?</p> <p>Which, if any, are you currently doing unpaid voluntary work for?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Most people can be trusted - Can't be too careful

12.4 Analyse

De antwoorden op de vraag of over het algemeen de meeste mensen kunnen worden vertrouwd zijn geanalyseerd. In het eerste deel van de paragraaf wordt duidelijk of individualisme en maatschappelijke participatie samenhangen met sociaal vertrouwen. In het tweede deel komt het verband tussen sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen aan de orde.

Individualisme en maatschappelijke participatie

De eerste vraag is of individualisme en participatie in nieuwe politieke bewegingen, welzijnsorganisaties en belangenorganisaties samenhangen met sociaal vertrouwen. Dit onderzoek ik aan de hand van het bestand van landen en regio's.

De afhankelijke variabele van deze analyse, sociaal vertrouwen, heeft slechts twee antwoordcategorieën. Om deze reden zijn geen gewone, maar logistische multilevelanalyses uitgevoerd. De resultaten van deze analyses worden weergegeven in tabel 3.

Tabel 3 Resultaten van logistische multilevelanalyses van sociaal vertrouwen onder landen en Europese regio's in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Keuzevrijheid	.17*** (.03)	.17*** (.03)	.17*** (.03)	.17*** (.03)	.10** (.04)	.10** (.04)	.10** (.04)	.10** (.04)
Onafhankelijkheid aanleren	.15*** (.03)	.15*** (.03)	.15*** (.03)	.15*** (.03)	.11*** (.04)	.11*** (.04)	.11*** (.04)	.11*** (.04)
Nieuwe politieke bewegingen	.32*** (.05)	.32*** (.05)	.32*** (.05)	.32*** (.05)	.33*** (.07)	.33*** (.07)	.33*** (.07)	.34*** (.07)
Welzijnsorganisaties	.26*** (.03)	.26*** (.03)	.26*** (.03)	.26*** (.03)	.28*** (.05)	.28*** (.05)	.28*** (.05)	.29*** (.05)
Belangenorganisaties	.26*** (.04)	.26*** (.04)	.26*** (.04)	.26*** (.04)	.14** (.07)	.13** (.07)	.13** (.07)	.14** (.07)
Leeftijd	.002*** (.00)	.002*** (.00)	.002*** (.00)	.002*** (.00)	.001 (.00)	.001 (.00)	.001 (.00)	.001 (.00)
Sekse	-.01 (.03)	-.01 (.03)	-.01 (.03)	-.01 (.03)	.03 (.04)	.03 (.04)	.03 (.04)	.03 (.04)
Opleiding	.08*** (.01)	.08*** (.01)	.08*** (.01)	.08*** (.01)	.07*** (.01)	.07*** (.01)	.07*** (.01)	.06*** (.01)
Sociale klasse	-.46*** (.07)	-.46*** (.07)	-.46*** (.07)	-.45*** (.07)	-.39*** (.09)	-.39*** (.09)	-.39*** (.09)	-.39*** (.09)
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	.44*** (.05)	.44*** (.05)	.44*** (.05)	.44*** (.05)	.52*** (.09)	.52*** (.09)	.52*** (.09)	.53*** (.09)
<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Individualisme	.20* (.10)	.28** (.11)	.13 (.16)		-.10 (.10)	-.13 (.10)	-.12 (.10)	
Individualisme onder collectivistische culturen				.12 (.18)				-.25 (.16)
Individualisme onder individualistische culturen				.37 (.23)				.05 (.19)
Nieuwe politieke bewegingen	1.38 (1.23)				.92 (.77)			
Welzijnsorganisaties		-.66 (.73)				.58 (.55)		
Belangenorganisaties			1.70 (2.26)				1.17 (1.04)	
Opleidingsniveau					.02 (.06)	.03 (.05)	.05 (.05)	.10* (.06)
Inkomen					.01 (.02)	.02 (.02)	.01 (.02)	.02 (.02)
Katholieke cultuur					-.14 (.18)	-.15 (.18)	-.13 (.18)	-.09 (.19)
Federalisme					-.15 (.27)	-.12 (.28)	-.18 (.26)	-.46 (.34)

Tabel 3 Vervolg

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>				<i>Europese regio's</i>			
Constante	-2.31*** (.21)	-2.00*** (.24)	-2.43*** (.39)	-2.27*** (.22)	-2.36** (.94)	-2.66*** (.84)	-2.82*** (.78)	-3.64*** (.97)
N	25868	25868	25868	25868	12109	12109	12109	12109

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

Het is moeilijk om conclusies te trekken over het verband tussen individualisme en sociaal vertrouwen. In twee analyses van landen is het verband tussen beide variabelen positief en statistisch significant. Dit verband is echter niet op het hoogste betrouwbaarheidsniveau statistisch significant. Belangrijker is dat de andere analyses van landen en de analyses van regio's een dergelijk verband niet laten zien. Er is daarom onvoldoende reden om te concluderen dat op het macroniveau een verband bestaat tussen individualisme en sociaal vertrouwen.

Op het individuele niveau bestaat wel een duidelijk positief verband tussen de verschillende indicatoren van individualisme en sociaal vertrouwen. Mensen die meer keuzevrijheid en controle hebben over hun leven en mensen die het belangrijk vinden om hun kinderen op te voeden tot onafhankelijke individuen hebben vaker vertrouwen in anderen. Individualistische mensen blijken meer vertrouwen te hebben in hun politieke instellingen.

Daarnaast leveren de analyses informatie op over de gevolgen van de verschillende vormen van maatschappelijke participatie voor sociaal vertrouwen. Op het individuele niveau hangen alle drie de vormen van maatschappelijke participatie samen met sociaal vertrouwen. Leden van nieuwe politieke bewegingen, welzijnsorganisaties en belangenorganisaties hebben meer vertrouwen in anderen dan mensen die geen lid zijn van deze verbanden.

Tabel 4 Resultaten van multilevelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen onder landen en Europese regio's in 1990

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Sociaal vertrouwen	2.51*** (.27)	2.51*** (.27)	2.51*** (.27)	2.84*** (.39)	2.85*** (.39)	2.84*** (.39)
Keuzevrijheid	.42 (.27)	.42 (.27)	.42 (.27)	-.15 (.39)	-.14 (.39)	-.15 (.39)
Onafhankelijkheid aan- ren	-2.15*** (.28)	-2.15*** (.28)	-2.15*** (.28)	-2.56*** (.40)	-2.56*** (.40)	-2.56*** (.40)
Nieuwe politieke bewe- gingen	-1.75*** (.45)	-1.74*** (.45)	-1.74*** (.45)	-2.65*** (.67)	-2.66*** (.67)	-2.62*** (.67)
Welzijnsorganisaties	.67** (.33)	.66** (.33)	.67** (.33)	1.04** (.50)	1.01** (.50)	1.06** (.50)

Tabel 4 Vervolg

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Belangenorganisaties	.40 (.40)	.40 (.40)	.40 (.40)	.12 (.65)	.11 (.65)	.13 (.65)
Leeftijd	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.11*** (.01)	.11*** (.01)	.11*** (.01)
Sekse	-1.57*** (.26)	-1.57*** (.26)	-1.57*** (.26)	-1.64*** (.38)	-1.63*** (.38)	-1.64*** (.38)
Opleiding	-.15*** (.06)	-.15*** (.06)	-.15*** (.06)	-.08 (.08)	-.07 (.08)	-.08 (.08)
Sociale klasse	2.58*** (.66)	2.58*** (.66)	2.58*** (.66)	1.62* (.91)	1.61* (.91)	1.62* (.91)
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	6.67*** (.52)	6.67*** (.52)	6.67*** (.52)	8.85*** (.81)	8.83*** (.81)	8.87*** (.81)
Links-rechts zelfplaat-sing	6.11*** (.65)	6.11*** (.65)	6.11*** (.65)	8.76*** (.95)	8.74*** (.95)	8.78*** (.95)
Politieke interesse	-5.06*** (.46)	-5.06*** (.46)	-5.06*** (.46)	-4.92*** (.65)	-4.90*** (.65)	-4.94*** (.65)
Politiek zelfvertrouwen	3.56*** (.41)	3.55*** (.41)	3.56*** (.41)	4.31*** (.61)	4.30*** (.61)	4.31*** (.61)
<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Sociaal vertrouwen	-2.79 (10.42)	.23 (9.25)	-.24 (10.08)	-4.66 (6.03)	-5.88 (5.94)	-3.24 (6.00)
Individualisme	2.54* (1.22)	2.27 (1.34)	2.39 (1.57)	3.04*** (.97)	2.81*** (.97)	3.01*** (.97)
Nieuwe politieke bewe-gingen	7.64 (13.21)			3.93 (7.81)		
Welzijnsorganisaties		2.33 (6.97)			6.16 (5.48)	
Belangenorganisaties			1.61 (23.26)			-1.77 (10.40)
Opleidingsniveau				1.40** (.55)	1.29** (.52)	1.55*** (.48)
Inkomen				-.71*** (.17)	-.69*** (.15)	-.67*** (.17)
Katholieke cultuur				-2.10 (1.67)	-2.07 (1.65)	-2.22 (1.70)
Federalisme				3.05 (2.54)	3.69 (2.59)	2.80 (2.52)
Constante	41.13*** (4.44)	40.05*** (4.83)	40.59*** (4.78)	22.32** (8.83)	23.09*** (7.76)	19.59** (7.38)
R ² (microniveau)	.04	.04	.04	.05	.05	.05
R ² (macroniveau)	.36	.35	.34	.70	.71	.70
R ² (totaal)	.06	.06	.06	.10	.10	.10
N	24210	24210	24210	11862	11862	11862

*: p<.10, **: p<.05, ***: p<.01

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development re-port, Lijphart 1999

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

Ook nu laten de analyses het niet toe om uitspraken te doen over de causaliteit in deze verbanden. Mogelijk hebben mensen meer vertrouwen in anderen

doordat ze lid zijn van maatschappelijke verbanden. Aan de andere kant is het minstens zo waarschijnlijk dat mensen met vertrouwen in anderen eerder lid worden van maatschappelijke verbanden. Het in de theoretische paragraaf besproken onderzoek van Stolle steunt deze alternatieve hypothese. Uit haar onderzoek blijkt namelijk dat mensen die langer lid zijn van maatschappelijke verbanden niet meer vertrouwen hebben in anderen. Ook volgens Newton is er meer reden om aan te nemen dat sociaal vertrouwen leidt tot participatie in plaats van andersom. Hij stelt dat vooral de sociaal sterkeren met een hoog inkomen, een hoge opleiding en uit de gegoede sociale klassen veel sociaal vertrouwen hebben. Bovendien zijn deze 'sociale winnaars' vaker lid van maatschappelijke verbanden. Hij concludeert dan ook: 'It seems more likely that the background and experience of being a social winner encourages both joining and trusting' (Newton 2001: 207).

Tenslotte geven de resultaten van de multilevelanalyses ook een antwoord op de vraag of maatschappelijke participatie op het macroniveau samenhangt met sociaal vertrouwen. Dit blijkt niet het geval te zijn. Op het macroniveau zijn de verbanden tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen namelijk niet statistisch significant. Overigens valt op dat onder de regio's ook de andere macrovariabelen nauwelijks samenhangen met sociaal vertrouwen. Er lijkt daarom te moeten worden geconcludeerd dat macrovariabelen niet goed in staat zijn om variantie in sociaal vertrouwen te verklaren.

Sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen

Vervolgens is de vraag of sociaal vertrouwen samenhangt met vertrouwen in politieke instellingen. Hiervoor zijn de multilevelanalyses van tabel 4 van belang. Het blijkt dat mensen met meer vertrouwen in anderen ook meer vertrouwen hebben in politieke instellingen. Ook nu is niet aangetoond dat dit verband causaal is. Brehm en Rahn beargumenteren naar aanleiding van causale analyses dat het verband tussen sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen meer loopt van vertrouwen in politieke instellingen naar sociaal vertrouwen dan andersom. Ze concluderen: 'The effect of confidence upon trust, however, is enormous (at .63), and the single largest estimate of the entire model' (Brehm & Rahn 1997: 1014). Om dit te verklaren verwijzen ze naar de al meerdere keren genoemde recensie van Levi (1996). In deze recensie over Putnams *Making Democracy Work* wordt erop gewezen dat sociaal vertrouwen niet alleen van invloed is op het politieke systeem, maar dat het politieke systeem ook van invloed is op sociaal vertrouwen.

Daarnaast blijkt uit tabel 4 ook dat op het macroniveau geen verband bestaat tussen sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen. Dit is in strijd met de theorie dat sociaal vertrouwen vooral op het niveau van de samenleving van invloed is op het vertrouwen in politieke instellingen.

12.5 Besluit

Zorgt sociaal vertrouwen ervoor dat individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie van invloed zijn op het vertrouwen in politieke instellingen? De theorieën die naar aanleiding van deze vraag in dit hoofdstuk werden onderzocht zijn samen met de resultaten van de analyses samengevat in tabel 5.

Het verband tussen sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen is niet hetzelfde op het micro- en het macroniveau. Op het microniveau verwachten Newton en Norris (2000) en Putnam, Pharr en Dalton (2000) geen verband te vinden tussen vertrouwen in politieke instellingen en sociaal vertrouwen. De analyses steunen echter de theorie van Brehm en Rahn dat het vertrouwen in politieke instellingen groter is onder mensen met sociaal vertrouwen. Wel bestaat twijfel over de richting van de causaliteit. Mogelijk zorgt het vertrouwen in politieke instellingen voor sociaal vertrouwen in plaats van andersom. Op het macroniveau wordt geen verband gevonden tussen sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen. Dit ondermijnt de theorie van Newton en Norris en van Putnam, Pharr en Dalton dat op het macroniveau een verband bestaat tussen sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen. Sociaal vertrouwen kan daarom alleen op het microniveau een interveniërende variabele zijn. De vraag is vervolgens of individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie samenhangen met sociaal vertrouwen.

Individualisme hangt op het macroniveau niet samen met sociaal vertrouwen. Op het microniveau blijkt wel een positief verband te bestaan tussen de twee indicatoren van individualisme en sociaal vertrouwen. Dit is opmerkelijk, omdat het in strijd is met de verwachting van Fukuyama dat individualisme zorgt voor minder sociaal vertrouwen. Er kan daarom worden geconcludeerd dat sociaal vertrouwen op het microniveau een interveniërende variabele is voor het verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen, al is het op een onverwachte manier. Mensen met veel keuzevrijheid en controle over hun leven en mensen die het belangrijk vinden dat hun kinderen onafhankelijk worden hebben meer vertrouwen in politieke instellingen, omdat ze meer sociaal vertrouwen hebben. Wel zijn alleen verbanden onderzocht en is het vooralsnog onduidelijk hoe de causaliteit in deze verbanden loopt.

Daarnaast ging dit hoofdstuk over het verband tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en sociaal vertrouwen. Op het macroniveau moet worden geconcludeerd dat maatschappelijke participatie niet samenhangt met sociaal vertrouwen. Dit hoofdstuk ondermijnt dus de theorie dat maatschappelijke participatie op het niveau van de samenleving een effect heeft op sociaal vertrouwen. Op het microniveau blijkt dat leden van de verschillende maatschappelijke verbanden meer vertrouwen hebben in politieke instellingen. Dit zou de theorie van Brehm en Rahn steunen en ondersteunt de theorie dat maatschappelijke participatie tot vertrouwen in politieke instellingen leidt

doordat het samenhangt met sociaal vertrouwen. Aan de andere kant moet ook worden gewezen op de onzekerheid die bestaat over de richting van de causaliteit. Volgens Stolle zal het sociaal vertrouwen onder leden van maatschappelijke verbanden groter zijn door zelfselectie. Mensen met sociaal vertrouwen zullen volgens haar eerder lid worden van maatschappelijke verbanden in plaats van andersom.

Tabel 5: *Samenvatting van de conclusies van hoofdstuk 12*

		<i>Verwacht verband met sociaal vertrouwen</i>	<i>Waargenomen</i>
Onafhankelijke variabelen			Landen Regio's
<i>Microniveau</i>			
Keuzevrijheid (X1b)			+ +
Onafhankelijkheid aanleren (X1c)	Fukuyama: -		+ +
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)	Putnam, Brehm en Rahn: +,		+ +
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)	Levi, Newton en Stolle: 0		+ +
Participatie in belangenorganisaties (X2c)			+ +
<i>Macroniveau</i>			
Individualisme (X1)			+/Ns Ns
Individualisme in collectivistische culturen (X1')	Fukuyama, Rigter en Burger: -		Ns Ns
Individualisme in individualistische culturen (X1'')			Ns Ns
Participatie in nieuwe politieke bewegingen (X2a)	Putnam, Brehm en Rahn: +,		Ns Ns
Participatie in welzijnsorganisaties (X2b)	Levi, Newton en Stolle: 0		Ns Ns
Participatie in belangenorganisaties (X2c)			Ns Ns
Afhankelijke variabele			
Vertrouwen in politieke instellingen (Y, opvattingen over liftersgedrag en sociaal vertrouwen op het microniveau)	Newton en Norris, Putnam, Pharr en Dalton: 0, Brehm en Rahn: +		+ +
Vertrouwen in politieke instellingen (Y, opvattingen over liftersgedrag en sociaal vertrouwen op het macroniveau)	Newton en Norris, Putnam, Pharr en Dalton: +		Ns Ns

+: Positief verband, -: Negatief verband, Ns: Niet significant

Criminaliteit

DIT DEEL OVER SOCIAAL-CULTURELE factoren eindigt met een hoofdstuk over criminaliteit. Individualisme en maatschappelijke participatie zouden namelijk ook van invloed kunnen zijn op het vertrouwen in politieke instellingen, doordat ze van invloed zijn op de criminaliteit. Concreet doe ik onderzoek naar het slachtofferschap van zware en kleine criminaliteit en naar onveiligheidsgevoelens. Eerst worden theorieën besproken waaruit blijkt dat de criminaliteit mogelijk een interveniërende variabele is. Om deze theorieën empirisch te onderzoeken operationaliseer ik vervolgens de zware en kleine criminaliteit en onveiligheidsgevoelens, waarna analyses inzicht bieden in de houdbaarheid van de theorieën uit de eerste paragraaf.

13.1 Theorie

Deze theoretische paragraaf heeft als onderwerp de verbanden tussen aan de ene kant individualisme en maatschappelijke participatie en aan de andere kant criminaliteit. Vervolgens komt het verband tussen criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen aan de orde. De theorieën en de verbanden die zij voorstellen worden samengevat in tabel 1.

Tabel 1 *Samenvatting van de theorie*

	<i>Theorie</i>	<i>Verwacht verband</i>
Individualisme en criminaliteit	Mayhew en Van Dijk, Matza en Sykes, Hagan et al.	+
Maatschappelijke participatie en criminaliteit	Matza en Sykes, Hagan et al., Putnam, Sampson et al.	-
Criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen	Mayhew en Van Dijk	-

Individualisme en criminaliteit

Er zijn volgens Mayhew en Van Dijk (1997: 59) twee centrale clusters van verklaringen voor het ontstaan van criminaliteit. In het eerste cluster wordt de nadruk gelegd op factoren die de motivatie van criminelen beïnvloeden. Het tweede cluster zoekt naar factoren waardoor criminelen kansen (*opportunities*) krijgen.

Verklaringen waarin individualisme in verband wordt gebracht met het ontstaan van criminaliteit passen in het eerste cluster van verklaringen, waarin de motivatie van criminelen centraal staat. Matza en Sykes (1961) stellen dat de centrale waarden die ten grondslag liggen aan criminaliteit niet moeten worden

gezien als deviant, maar als een onderdeel van de dominante cultuur van moderne samenlevingen. Één van de waarden die volgens Matza en Sykes belangrijk wordt gevonden door criminelen is het leiden van een avontuurlijk leven. Activiteiten die gevaarlijk zijn en moed vereisen worden positiever gewaardeerd dan routinematige activiteiten: '[M]any observers have noted that delinquents are deeply immersed in a restless search for excitement, 'thrills,' or 'kicks' (Matza & Sykes 1961: 713). Andere criminele waarden zijn het 'afkerig zijn van normaal werk' en de mening dat 'in voorkomende gevallen geweld mag worden gebruikt'. Volgens Matza en Sykes zou het ontbreken van sociale controle ervoor kunnen zorgen dat deze wijdverbreide waarden niet op een normale, maar op een criminele manier worden geuit.

Er kan bovendien worden aangenomen dat sociale controle in individualistische culturen minder voorkomt. Mensen zijn in deze culturen namelijk onafhankelijker van de collectieve verbanden die deze sociale controle uitoefenen. Dit zou ervoor kunnen zorgen dat de criminele manier om waarden te uiten minder wordt onderdrukt, waardoor de criminaliteit toeneemt. Er is bovendien reden om aan te nemen dat de waarden die volgens Matza en Sykes de achtergrond vormen van criminaliteit in individualistische culturen breder worden gedeeld. In individualistische culturen zouden bijvoorbeeld meer mensen zich aangetrokken voelen tot een avontuurlijk leven met veel 'thrills or kicks'. Daarnaast wijzen Mayhew en Van Dijk erop dat consumentisme mogelijk van invloed is op het ontstaan van criminaliteit (Mayhew & Van Dijk 1997: 59). Dit consumentisme zou in individualistische culturen eveneens meer wijdverbreid zijn.

Maatschappelijke participatie en criminaliteit

In de literatuur wordt over het algemeen aangenomen dat door maatschappelijke verbanden de criminaliteit afneemt. Voor deze hypothese bestaan theoretische en empirische argumenten.

Theoretische argumenten worden gevonden in het onderzoek van Hagan, Merkens en Boehnke (Hagan, Merkens & Boehnke 1995). Volgens deze onderzoekers worden jongeren minder snel crimineel als ze zijn ingebed in maatschappelijke instituties. De achtergrond van deze veronderstelling is de theorie van Matza en Sykes (1961) dat de waarden uit de hedendaagse cultuur eerder op een criminele manier worden geuit als sociale controle ontbreekt. Het onderzoek van Hagan et al. onder Berlijnse jongeren steunt deze theorie. Het blijkt namelijk dat deze jongeren minder crimineel zijn en minder vaak extreemrechtse opvattingen aanhangen als ze zijn ingebed in maatschappelijke instituties als de school en het gezin (Hagan et al. 1995). Ook Putnam stelt dat inbedding in sociale structuren kan voorkomen dat jongeren crimineel worden. Putnam wijst op het belang van maatschappelijke participatie. Maatschappelijke verbanden bieden jongeren de mogelijkheid om zich te spiegelen aan rol modellen en om contacten op te doen die hun aan (beter) werk kunnen helpen. Het sociaal ka-

pitaal van maatschappelijke verbanden 'offers them access to mentors, role models, educational sponsors, and job contacts outside the neighbourhood' (Putnam 2000: 312).

Daarnaast zouden maatschappelijke verbanden kunnen helpen bij de preventie van criminaliteit, waardoor de kansen en mogelijkheden voor criminelen afnemen. Volgens Sampson en Groves (1989) maken maatschappelijke verbanden het mogelijk om buitenstaanders te herkennen. Hierdoor is het eenvoudiger om in actie te komen als blijkt dat deze buitenstaanders zich niet aan de regels houden. Bovendien kan volgens deze onderzoekers door maatschappelijke verbanden eenvoudiger collectieve actie worden gerealiseerd. Sampson, Raudenbush en Earls (1997) wijzen erop dat deze collectieve actie het eenvoudiger maakt om in te grijpen als jongeren op straat rondhangen of als de buurt wordt geplaagd door criminaliteit.

Er is op het niveau van buurten door Sampson et al. (1997) steun gevonden voor de theorie dat door maatschappelijke verbanden criminaliteit minder voorkomt. Het blijkt namelijk dat de criminaliteit in Britse buurten kleiner is als er meer maatschappelijke verbanden actief zijn. Als rekening wordt gehouden met deze invloed van de sociale structuur van buurten op de criminaliteit wordt zelfs niet langer een verband gevonden tussen criminaliteit en buurtkenmerken als de sociaal-economische status van een buurt, mobiliteit, etnische diversiteit en het aantal echtscheidingen. Ook in buurten uit Chicago worden door deze onderzoekers dergelijke verbanden gevonden (Sampson, Raudenbusch en Earls 1997). Tenslotte is van belang dat Putnam (2000) in Amerikaanse staten eveneens een negatief verband vindt tussen maatschappelijke participatie en criminaliteit.

Criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen

De criminaliteit zou vervolgens van invloed kunnen zijn op vertrouwen in politieke instellingen. Criminaliteit is volgens Mayhew en Van Dijk (1997: 49-57) één van de maatschappelijke problemen waar veel bezorgdheid over bestaat en die bovendien diep ingrijpt in het dagelijks leven. Als mensen hun onvrede over criminaliteit projecteren op hun politieke instellingen of van mening zijn dat deze instellingen onvoldoende doen aan criminaliteit zou criminaliteit het vertrouwen in politieke instellingen negatief kunnen beïnvloeden.

13.2 Operationalisering

Om onderzoek te kunnen doen naar de theorieën uit de voorgaande paragraaf moet de criminaliteit worden geoperationaliseerd. Criminaliteit kan worden gedefinieerd als 'menselijke gedragingen die door de wetgever strafbaar zijn gesteld' (Van Dijk, Sagel-Grande & Toornvliet 1996: 8). Een voor de hand liggende manier om dit te meten is door gebruik te maken van officiële statistieken. In bijna alle landen wordt voor een groot aantal categorieën van misdaad bijgehouden hoeveel aangiften, aanhoudingen en veroordelingen er per

jaar zijn. Hoewel deze statistieken een indruk geven over ontwikkelingen door de tijd, zijn ze voor vergelijkende analyses minder geschikt. De definities waar de cijfers op zijn gebaseerd verschillen namelijk per land (Mayhew & Van Dijk 1997: 7). Ook is het problematisch dat de statistieken zijn gebaseerd op officiële registraties. Doordat verschillen bestaan in de criteria voor registratie en de registratie afhankelijk is van de vraag of mensen aangifte doen zijn dergelijke cijfers slecht vergelijkbaar (Mayhew & Van Dijk 1997: 7).

Een alternatief voor misdaadstatistieken is het gebruik van survey-materiaal waarin mensen wordt gevraagd of ze het slachtoffer zijn geweest van een aantal duidelijk omschreven misdrijven. Hierin is de definitie van misdaad breder dan in officiële registraties. Niet de vraag of mensen aangifte doen van de misdaad, maar of ze het hebben ervaren als een misdaad staat voorop. Er wordt met andere woorden geen criminaliteit, maar slachtofferschap gemeten. Dergelijk onderzoek biedt volgens Mayhew en Van Dijk (1997) een betrouwbaardere meting van criminaliteit dan officiële statistieken. Daarnaast wordt in deze surveys ook gevraagd naar onveiligheidsgevoelens. Deze blijken uit de vraag hoe groot mensen de kans achten dat ze het slachtoffer worden van criminaliteit.

Om internationaal vergelijkend onderzoek te doen naar criminaliteit wordt sinds 1989 de *International Crime Victims Survey* (ICVS) gehouden. In 1989 werden in 15 geïndustrialiseerde landen enquêtes gehouden. In latere jaren is ook in andere geïndustrialiseerde landen en landen uit de derde wereld onderzoek gedaan. In het onderzoek worden telefonische enquêtes gehouden onder steekproeven van 1.000 tot 2.500 respondenten.

Het slachtofferschap wordt gemeten als het deel van de bevolking dat het slachtoffer is geweest van criminaliteit (*personal prevalence rate*). In een alternatieve operationalisering wordt niet het slachtofferschap, maar het aantal misdrijven berekend. Hiertoe wordt op basis van het aantal malen dat respondenten het slachtoffer zijn geweest van een misdrijf berekend hoe vaak dit misdrijf voorkomt. Dit is de *incidence rate* van criminaliteit. Door de kleine steekproef van de *International Crime Victims Survey* is de betrouwbaarheid van deze tweede maat echter onvoldoende (Van Dijk, Mayhew & Killias 1991: 13).

Om deze reden wordt alleen gemeten hoeveel mensen gedurende de vijf jaar voor het onderzoek het slachtoffer zijn geweest van criminaliteit. Door het gebruik van dit cijfer worden grotere percentages gevonden. Gedurende vijf jaar zijn immers meer mensen het slachtoffer van criminaliteit dan gedurende één jaar. Deze grotere percentages zijn nodig om ook voor de kleine steekproeven van Europese regio's bruikbare gegevens te krijgen. Kleine steekproeven zijn bij kleine percentages namelijk extra problematisch. Het nadeel van dit cijfer is dat herinneringen over de afgelopen vijf jaar minder nauwkeurig zijn dan herinneringen over het afgelopen jaar. Mensen kunnen bijvoorbeeld zijn vergeten dat ze het slachtoffer waren van criminaliteit (Mayhew & Van Dijk 1997: 19). Deze mindere nauwkeurigheid is echter voor een analyse waarin verbanden worden onderzocht minder problematisch. Er kan namelijk worden verwacht dat de

meetfout die hierdoor ontstaat systematisch is en daardoor de gevonden verbanden niet verstoord.

Tabel 2 *Vragen van het slachtofferschap van criminaliteit en onveiligheidsgevoelens*

<i>Indicator</i>	<i>Letterlijke vraag</i>
Autodiefstal	In the past five years have you or other members of your household had any of their cars/vans/trucks stolen?
Diefstal uit auto's	Apart from this, over the past five years have you or members of your household been the victim of a theft of a car radio or something else which was left in your car, or theft of a part of the car, such as a car mirror or wheel?
Motordiefstal	Over the past five years have you or other members of your household had any of their mopeds/scooters/motorcycles/(mofa's) stolen?
Fietsdiefstal	Over the past five years have you or other members of your household had any or their bicycles stolen?
Inbraak	Disregarding thefts from garages, sheds or lock-ups, over the past five years, did anyone actually get into your house or flat without permission, and steal or try to steal something?
Beroving	Over the past five years, has anyone taken something from you by using force or threatening you or did anyone try to do so?
Diefstal	Besides robberies there are many other types of theft of personal property, such as pickpocketing or the theft of a purse, wallet, clothing, jewellery, sports equipment at ones work, at school or pub or in the street. Over the past five years, have you personally been the victim of any of these thefts?
Zedenmisdrijven (alleen gevraagd aan vrouwen)	First, a rather personal question. People sometimes grab or touch others for sexual reasons in a really offensive way. This can happen either inside one's house or elsewhere, for instance in a pub, the street, at school or at ones workplace. Over the past five years has anyone done this to you? Would you describe the incident as a rape (forced intercourse), an attempted rape, an indecent assault or as just behaviour which you found offensive?
Geweldsmisdrijven	Apart from the incidents just covered, have you over the past five years been personally attacked or threatened by someone in a way that really frightened you either at home ore elsewhere, such as in a pub, in the street, at school, on public transport, on the beach or at your workplace? Can you tell me what actually happened, were you threatened or was force used?
Onveiligheidsgevoelens	What would you say are the chances that over the next twelve months someone will try to break into your home? Do you think this is very likely, likely or not likely?

Er wordt gevraagd naar het slachtofferschap van tien misdrijven. De vragen waaruit dit slachtofferschap blijkt zijn weergegeven in tabel 2. Volgens de analyses van Mayhew en Van Dijk (1997: 60-67) kunnen op basis van deze gegevens schalen worden gemaakt van respectievelijk zware en kleine criminaliteit. Tot de zware criminaliteit rekenen zij de volgende misdrijven: inbraken, diefstal van en uit auto's, zedenmisdrijven, geweldsmisdrijven en berovingen. Kleine

criminaliteit bestaat uit fiets- en motorfietsdiefstal, vandalisme van auto's, diefstal van persoonlijke eigendommen buiten het huis*, bedreiging en ongewenste intimiteiten.

Onveiligheidsgevoelens blijken uit het antwoord op de vraag hoe groot mensen de kans achten dat ze het komende jaar het slachtoffer worden van criminaliteit. Hoewel dit voor vele vormen van criminaliteit zou kunnen worden gemeten is in de *International Crime Victims Survey* alleen gevraagd naar angst voor inbraken. De letterlijke vraag is ook weergegeven in tabel 2.

Doordat de landen uit de *International Crime Victims Survey* onvoldoende overlappen met de landen uit de *World Values Survey* zijn onvoldoende waarnemingen beschikbaar om een vergelijkende analyse onder landen uit te voeren. Er zijn wel gegevens over de Europese regio's. Deze gegevens zijn echter alleen beschikbaar voor Europese regio's uit België, Groot-Brittannië, West-Duitsland en Spanje. In sommige Europese landen is de *International Crime Victims Survey* namelijk niet gehouden. Bovendien komt voor sommige andere Europese landen de indeling in regio's door de ICVS niet overeen met de indeling in regio's van Eurostat die in dit onderzoek wordt gevolgd. Desalniettemin blijft een voldoende gevarieerde groep regio's over om analyses uit te voeren.

13.3 Urbanisatie

Volgens Mayhew en Van Dijk is de criminaliteit in stedelijke gebieden over het algemeen groter. Over zware criminaliteit schrijven zij: 'For *more serious crime*, the strongest factor explaining risks across different countries was urbanisation – with crime increasing with the proportion living in larger cities' (Mayhew & Van Dijk 1997: 61). Ook de kleine criminaliteit blijkt sterk samen te hangen met de urbanisatie: 'With regard to *petty crime*, urbanisation was again the strongest fact explaining risks' (Mayhew & Van Dijk 1997: 61). Aangezien ik ben geïnteresseerd in de directe verbanden tussen aan de ene kant individualisme en maatschappelijke participatie en aan de andere kant criminaliteit moet de urbanisatie ook in de analyses worden opgenomen. Zonder deze variabele is het regressiemodel niet volledig, waardoor de schattingen van de coëfficiënten onbetrouwbaar zijn. De urbanisatie wordt gemeten als het deel van de bevolking dat in stedelijke gebieden woont.

13.4 Analyse

De operationalisering van criminaliteit maakt de analyses mogelijk. Deze analyses kunnen alleen worden uitgevoerd onder Europese regio's, omdat over de

* Diefstal van en uit auto's wordt tot de zware criminaliteit gerekend. Diefstal van overige persoonlijke eigendommen wordt gerekend tot de kleine criminaliteit. De reden hiervoor is dat de vraag waarmee deze vorm van criminaliteit wordt gemeten expliciet vraagt naar diefstal van kleine persoonlijke eigendommen op het werk, school, het café of op straat. Dit kan worden beschouwd als een minder zware vorm van criminaliteit dan diefstal van auto's of zelfs dan diefstal uit auto's. Dit onderscheid wordt ook gevonden in de factoranalyse die door Mayhew en Van Dijk (1997: 19) is uitgevoerd.

landen geen goed vergelijkbare gegevens zijn gevonden. In het navolgende wordt eerst onderzocht of individualisme en de verschillende vormen van maatschappelijke participatie samenhangen met de zware of kleine criminaliteit en onveiligheidsgevoelens. Vervolgens ga ik na of een verband bestaat tussen deze indicatoren van criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen.

Individualisme en maatschappelijke participatie

De eerste vraag is of individualisme en maatschappelijke participatie samenhangen met de zware en kleine criminaliteit en onveiligheidsgevoelens. Hiertoe zijn gewone regressieanalyses uitgevoerd. De criminaliteit is namelijk gemeten als een macrovariabele, waardoor de techniek van multilevelanalyse die in eerdere hoofdstukken werd gevolgd nu niet nodig en mogelijk is. De resultaten van de analyses zijn weergegeven in tabel 3.

In eerste instantie laat deze tabel geen verband zien tussen individualisme en zware criminaliteit. Dit wordt echter veroorzaakt doordat het verband niet lineair is. Zoals bij de operationalisering van individualisme in het vierde hoofdstuk is toegelicht wordt in de analyses ook een onderscheid gemaakt tussen een groep individualistische en een groep collectivistische Europese regio's. Collectivistische regio's zijn de regio's met een lage score op de schaal van individualisme. Uit de resultaten van de analyse waarin deze onderverdeling is gemaakt blijkt ten eerste dat onder collectivistische Europese regio's een afname van het collectivisme samengaat met een toename van de zware criminaliteit. Ten tweede blijkt dat onder individualistische regio's een verdere toename van individualisme samenhangt met een afname van de zware criminaliteit. Dit tegengestelde effect van individualisme verklaart waarom gemiddeld geen verband wordt gevonden tussen individualisme en zware criminaliteit.

Uit tabel 3 blijkt ook of individualisme samenhangt met het slachtofferschap van kleine criminaliteit. In de verschillende modellen worden statistisch significante positieve verbanden gevonden tussen individualisme en het slachtofferschap van kleine criminaliteit. In de analyse die een onderscheid maakt tussen de groep individualistische en de groep collectivistische regio's vind ik onder beide groepen een statistisch significant positief verband tussen individualisme en het slachtofferschap van kleine criminaliteit. Het positieve verband tussen individualisme en het slachtofferschap van kleine criminaliteit is dus wel lineair. Wel is in één van de analyses het verband tussen individualisme en kleine criminaliteit niet statistisch significant. Dit is de analyse waarin ook de participatie in belangengroepen is opgenomen. Desalniettemin leveren de andere modellen op zijn minst een sterke aanwijzing op dat mensen in individualistische culturen vaker het slachtoffer worden van kleine criminaliteit.

Ook blijkt dat individualisme samen zou kunnen hangen met onveiligheidsgevoelens. In de analyse waarin ook de participatie in welzijnsorganisaties is opgenomen is het verband tussen individualisme en opvattingen over de kans op inbraak statistisch significant. In andere analyses is dit verband niet signifi-

cant. Het verband is daarom niet robuust. Als echter een onderscheid wordt gemaakt tussen de invloed van individualisering onder de groep individualistische en de groep collectivistische regio's blijkt dat een toename van individualisme onder de collectivistische regio's niet samenhangt met onveiligheidsgevoelens over inbraken, terwijl die gevoelens onder de groep individualistische regio's wel samenhangen met individualisme. Dit is een aanwijzing dat vooral in culturen die al behoorlijk individualistisch zijn een verdere toename van individualisme kan zorgen voor een toename van de angst voor inbraak.

Daarnaast blijkt uit tabel 3 geen verband tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en zware criminaliteit. Er wordt wel een samenhang gevonden tussen aan de ene kant de participatie in nieuwe politieke bewegingen en belangenorganisaties en aan de andere kant het slachtofferschap van kleine criminaliteit. Dit verband is echter niet negatief, maar positief. Participatie in deze organisaties gaat met andere woorden samen met meer in plaats van minder kleine criminaliteit. Wel blijkt dat de participatie in welzijnsorganisaties negatief samenhangt met onveiligheidsgevoelens. In regio's met meer welzijnsorganisaties blijken minder mensen bang te zijn voor inbraken.

Tabel 3 Resultaten van regressieanalyses van de zware en kleine criminaliteit en onveiligheidsgevoelens in Europese regio's in 1990

	<i>Zware criminaliteit</i>			<i>Kleine criminaliteit</i>			
Individualisme	-1.76 (1.65)	-.14 (1.87)	-1.70 (2.66)	3.14** (1.40)	6.79*** (1.70)	.12 (2.18)	
	-.20	-.02	-.20	.38	.83	.02	
Individualisme onder collectivistische culturen				8.76* (4.27)			4.02** (1.84)
				.37			.38
Individualisme onder individualistische culturen				-4.80** (1.79)			7.69* (4.39)
				-.45			.33
Nieuwe politieke bewegingen	3.78 (34.66)			61.73** (29.43)			
	.02			.37			
Welzijnsorganisaties		-20.86 (18.65)			-35.42 (22.84)		
		-.27			-.36		
Belangenorganisaties			1.12 (48.85)			101.14** (40.11)	
			.01			.67	
Urbanisatie	23.85*** (6.06)	19.96*** (6.61)	23.69*** (5.88)	28.95*** (5.93)	19.13*** (5.15)	11.30* (6.09)	17.41*** (4.83)
	.62	.52	.62	.76	.53	.48	.49
Constante	.04 (1.29)	.00 (1.26)	.00 (1.29)	-1.21 (1.39)	2.36* (1.24)	.17 (1.30)	1.15 (1.06)
Adjusted R ²	.39	.42	.39	.50	.50	.46	.46
N	28	28	28	28	28	28	28

Tabel 3 Vervolg

<i>Onveiligheidsgevoelens</i>				
Individualisme	2.52 (1.94) <i>.29</i>	7.50*** (1.80) <i>.85</i>	.59 (3.09) <i>.07</i>	
Individualisme onder collecti- vistische cultu- ren				-4.98 (5.35) <i>-.20</i>
Individualisme onder individu- alistische cultu- ren				6.11** (2.25) <i>.55</i>
Nieuwe politie- ke bewegingen	6.34 (40.75) <i>.04</i>			
Welzijnsorga- nisaties		-66.40*** (17.95) <i>-.85</i>		
Belangenorga- nisaties			44.86 (56.72) <i>.28</i>	
Urbanisatie	17.72** (7.13) <i>.46</i>	5.59 (6.36) <i>.15</i>	17.91** (6.83) <i>.46</i>	12.29 (7.42) <i>.31</i>
Constante	.00 (1.52)	.00 (1.21)	.00 (1.50)	-5.4 (1.74)
Adjusted R ²	.16	.47	.18	.29
N	28	28	28	28

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN Demographic Yearbook, International crime victims survey
Noot: Variabelen zijn gecentreerd rond hun gemiddelden

Noot 2: Ongestandaardiseerde OLS coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes en gestandaardiseerde coëfficiënten cursief

Daarnaast blijkt uit tabel 3 dat geen verband bestaat tussen de verschillende vormen van maatschappelijke participatie en zware criminaliteit. Er wordt wel een samenhang gevonden tussen aan de ene kant de participatie in nieuwe politieke bewegingen en belangenorganisaties en aan de andere kant het slachtofferschap van kleine criminaliteit. Dit verband is echter niet negatief, maar positief. Participatie in deze organisaties gaat met andere woorden samen met meer in plaats van minder kleine criminaliteit. Wel blijkt dat de participatie in welzijnsorganisaties negatief samenhangt met onveiligheidsgevoelens. In regio's met meer welzijnsorganisaties blijken minder mensen bang te zijn voor inbraken.

Criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen

Vervolgens is de vraag of zware en kleine criminaliteit en onveiligheidsgevoelens samenhangen met vertrouwen in politieke instellingen. Hiervoor worden multilevelanalyses uitgevoerd. De kleine en zware criminaliteit en onveiligheids-

gevoelens worden als onafhankelijke variabelen op het macroniveau in deze analyses opgenomen. De verbanden worden dus alleen op het macroniveau onderzocht. In tabel 4 zijn de resultaten van deze analyses gepresenteerd. Het blijkt dat geen verband bestaat tussen onveiligheidsgevoelens, zware of kleine criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen.

Tabel 4 Resultaten van multilevelanalyses van vertrouwen in politieke instellingen in Europese regio's in 1990

<i>Microniveau</i>									
Keuzevrijheid									
-16	-15	-16	-16	-16	-16	-16	-15	-16	
(.43)	(.44)	(.44)	(.44)	(.44)	(.44)	(.44)	(.44)	(.44)	
Onafhankelijkheid aanleren									
-2.97***	-2.96***	-2.96***	-2.97***	-2.96***	-2.96***	-2.97***	-2.96***	-2.96***	
(.45)	(.45)	(.45)	(.45)	(.45)	(.45)	(.45)	(.45)	(.45)	
Nieuwe politieke bewegingen									
-3.56***	-3.59***	-3.59***	-3.56***	-3.59***	-3.58***	-3.56***	-3.60***	-3.58***	
(.76)	(.76)	(.76)	(.76)	(.76)	(.76)	(.76)	(.76)	(.76)	
Welzijnsorganisaties									
1.06*	1.06*	1.06*	1.07*	1.06*	1.06*	1.07*	1.06*	1.07*	
(.57)	(.57)	(.57)	(.57)	(.57)	(.57)	(.57)	(.57)	(.57)	
Belangenorganisaties									
.43	.43	.44	.43	.43	.44	.43	.43	.44	
(.75)	(.75)	(.75)	(.75)	(.75)	(.75)	(.75)	(.75)	(.75)	
Leeftijd									
.14***	.14***	.14***	.14***	.14***	.14***	.14***	.14***	.14***	
(.01)	(.01)	(.01)	(.01)	(.01)	(.01)	(.01)	(.01)	(.01)	
Sekse									
-1.56***	-1.56***	-1.56***	-1.56***	-1.56***	-1.56***	-1.56***	-1.56***	-1.56***	
(.43)	(.43)	(.43)	(.43)	(.43)	(.43)	(.43)	(.43)	(.43)	
Opleiding									
-.05	-.06	-.06	-.05	-.06	-.06	-.05	-.06	-.06	
(.09)	(.09)	(.09)	(.09)	(.09)	(.09)	(.09)	(.09)	(.09)	
Sociale klasse									
1.03	1.01	1.01	1.04	1.01	1.01	1.04	1.01	1.01	
(1.00)	(1.00)	(1.00)	(1.00)	(1.00)	(1.00)	(1.00)	(1.00)	(1.00)	
Tevredenheid over de eigen financiële situatie									
10.44***	10.43***	10.44***	10.45***	10.43***	10.44***	10.44***	10.42***	10.44***	
(.92)	(.92)	(.92)	(.92)	(.92)	(.92)	(.92)	(.92)	(.92)	
Links-rechts zelfplaatsing									
9.28***	9.25***	9.26***	9.28***	9.25***	9.26***	9.29***	9.25***	9.27***	
(1.12)	(1.12)	(1.12)	(1.12)	(1.12)	(1.12)	(1.12)	(1.12)	(1.12)	
Politieke interesse									
-5.02***	-5.04***	-5.04***	-5.02***	-5.04***	-5.04***	-5.02***	-5.04***	-5.04***	
(.74)	(.74)	(.74)	(.74)	(.74)	(.74)	(.74)	(.74)	(.74)	
Politiek zelfvertrouwen									
5.65***	5.66***	5.66***	5.65***	5.65***	5.66***	5.65***	5.66***	5.66***	
(.69)	(.69)	(.69)	(.69)	(.69)	(.69)	(.69)	(.69)	(.69)	

Tabel 4 Vervolg*Macroniveau*

Zware criminaliteit								
-3.62	- .88	-1.83						
(9.27)	(10.91)	(9.42)						
Kleine criminaliteit								
			-2.28	-5.74	-2.55			
			(11.46)	(13.26)	(12.09)			
Onveiligheidsgevoelens						.22	6.04	2.05
						(9.12)	(13.51)	(9.27)
Individualisme								
2.48**	1.61	2.87*	2.62**	2.03	2.92*	2.54**	1.11	2.87*
(1.00)	(1.16)	(1.63)	(1.06)	(1.51)	(1.62)	(1.03)	(1.59)	(1.63)
Nieuwe politieke bewegingen								
-28.64			-26.69			-27.38		
(19.10)			(19.25)			(19.06)		
Welzijnsorganisaties								
1.43				-1.01			7.89	
(14.67)				(14.55)			(18.40)	
Belangenorganisaties								
			-24.67		-22.44			-24.49
			(28.53)		(29.90)			(28.47)
Constante								
36.41***	33.53***	35.95***	35.95***	35.53***	36.07***	35.13***	29.46***	34.42***
(3.99)	(5.28)	(4.38)	(4.43)	(6.20)	(4.62)	(5.19)	(8.87)	(5.41)
R ² (microniveau)								
.08	.08	.08	.08	.08	.08	.08	.08	.08
R ² (macroniveau)								
.65	.61	.63	.65	.62	.63	.65	.61	.63
R ² (totaal)								
.13	.12	.12	.13	.12	.12	.13	.12	.13
N								
8872	8872	8872	8872	8872	8872	8872	8872	8872

*: p<.10, **: p<.05, ***: p<.01

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Noot: ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

13.5 Besluit

Dit hoofdstuk ging over de vraag of criminaliteit een interveniërende variabele is voor de verbanden tussen (1) individualisme en vertrouwen in politieke instellingen en (2) maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen. De theorieën die hierover in de theoretische paragraaf zijn besproken zijn samen met de resultaten van de analyses samengevat in tabel 5.

De criminaliteit kan alleen een interveniërende variabele zijn als een verband bestaat tussen criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen. Uit de analyses blijkt echter dat de zware criminaliteit, de kleine criminaliteit en onveiligheidsgevoelens niet samenhangen met minder vertrouwen in politieke instellingen. Dit kon echter alleen op het macroniveau worden onderzocht. Wellicht

zou in analyses op het individuele niveau wel een verband bestaan tussen het slachtofferschap van criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen. Doordat op het macroniveau geen verband wordt gevonden tussen criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen kan vooralsnog niet worden geconcludeerd dat de criminaliteit van invloed is op het vertrouwen in politieke instellingen.

Om deze reden is het voor de centrale vraag van dit hoofdstuk minder relevant of individualisme en maatschappelijke participatie samenhangen met meer of minder criminaliteit. Wel bieden de analyses informatie over de gevolgen van individualisme en maatschappelijke participatie voor criminaliteit. Deze gevolgen zijn eveneens zeer relevant voor het communitarisme. Om deze reden wordt er in deze conclusie kort bij stil gestaan.

Tabel 5 *Samenvatting van de conclusies van hoofdstuk 12*

Onafhankelijke variabelen	<i>Verwacht</i>	<i>Waargenomen</i>		
		Zware criminaliteit (Z7a)	Kleine criminaliteit (Z7b)	Onveiligheidsgevoelens (Z7c)
Individualisme (X1)		Ns	+/Ns	Ns
Individualisme onder collectivistische samenlevingen (X1)	Mayhew en Van Dijk, Matza en Sykes, Hagan et al.: +	+	+	Ns
Individualisme onder individualistische samenlevingen (X1 ^o)		-	+	+
Nieuwe politieke bewegingen (X2a)		Ns	+	Ns
Welzijnsorganisaties (X2b)	Matza en Sykes, Hagan et al., Putnam, Sampson et al.:-	Ns	Ns	-
Belangenorganisaties (X2c)		Ns	+	Ns
Afhankelijke variabele				
Vertrouwen in politieke instellingen (Y1)	Mayhew en Van Dijk: -	Ns	Ns	Ns

+ : Positief verband, - : Negatief verband, Ns: Niet significant

Ten eerste blijkt dat een niet-lineair verband bestaat tussen individualisme en het slachtofferschap van zware criminaliteit. Onder de groep collectivistische Europese regio's gaat een toename van individualisme samen met een toename van de zware criminaliteit, onder de groep individualistische culturen gaat een verdere toename van individualisme samen met een afname van de zware criminaliteit. Door dit niet-lineaire effect van individualisme wordt uiteindelijk

‘netto’ geen verband gevonden tussen individualisme en zware criminaliteit. Daarnaast worden aanwijzingen gevonden voor het bestaan van positieve verbanden tussen individualisme en respectievelijk het slachtofferschap van kleine criminaliteit en onveiligheidsgevoelens. In meer individualistische culturen blijkt de kans groter dat iemand het slachtoffer wordt van kleine criminaliteit en in zeer individualistische culturen voelen mensen zich minder veilig. De theorie dat individualisme een oorzaak is van criminaliteit geldt dus volgens deze analyse voor de kleine criminaliteit en onveiligheidsgevoelens, maar niet voor de zware criminaliteit.

Tenslotte is in dit hoofdstuk onderzoek gedaan naar het verband tussen maatschappelijke participatie en criminaliteit. In deze analyses wordt het verwachte negatieve verband alleen gevonden tussen participatie in welzijnsorganisaties en onveiligheidsgevoelens. Tussen de andere vormen van maatschappelijke participatie en tussen de andere indicatoren van criminaliteit bestaat geen negatief verband. De theorie dat door welzijnsorganisaties de criminaliteit afneemt lijkt te gelden voor het gevoel van onveiligheid, maar niet voor het daadwerkelijke slachtofferschap van kleine of zware criminaliteit.

Conclusie

KUNNEN SOCIAAL-CULTURELE factoren verklaren waarom in het vijfde hoofdstuk weinig steun werd gevonden voor het rudimentaire communitaristische model? Om een antwoord te vinden op deze vraag is in dit deel onderzoek gedaan naar sociaal vertrouwen en naar verschillende aspecten van criminaliteit.

In hoofdstuk twaalf over sociaal vertrouwen worden op het microniveau twee causale mechanismen gevonden. Het bleek dat individualistische mensen vaker van mening zijn dat over het algemeen de meeste mensen kunnen worden vertrouwd. Ook mensen die lid zijn van de verschillende maatschappelijke verbanden hebben meer sociaal vertrouwen. Dit is van belang voor het vertrouwen in politieke instellingen, omdat mensen met meer sociaal vertrouwen ook meer vertrouwen hebben in deze instellingen. Wel geldt dat de causaliteit in deze verbanden niet kon worden vastgesteld.

In het dertiende hoofdstuk, over criminaliteit, werden geen andere causale mechanismen gevonden. Wel kon ik in dit hoofdstuk niet alle verbanden onderzoeken. Zo kon de criminaliteit alleen worden onderzocht onder een aantal Europese regio's en niet onder de landen. Ook kon het verband tussen criminaliteit en vertrouwen in politieke instellingen alleen op het macroniveau en niet op het microniveau worden onderzocht.

Concluderend biedt dit deel weinig aanknopingspunten voor de aanname dat sociaal-culturele factoren kunnen verklaren waarom zo weinig steun bestaat voor het rudimentaire communitaristische model. Wel kan nader onderzoek inzicht bieden in de richting van de causaliteit in de gevonden verbanden tussen maatschappelijke participatie, sociaal vertrouwen en vertrouwen in politieke instellingen. Ook kan uit dergelijk onderzoek blijken of het slachtofferschap van criminaliteit en onveiligheidsgevoelens op het microniveau interveniërende variabelen zijn. In dit onderzoek zouden ook andere sociale problemen of andere indicatoren van het probleem van collectieve actie moeten worden onderzocht.

Voor het communitarisme is van belang dat individualisme misschien niet samenhangt met minder vertrouwen in politieke instellingen, maar wel een oorzaak lijkt te zijn van onveiligheidsgevoelens en kleine criminaliteit. Dit zou een bevestiging zijn van de communitaristische theorie, waarin wordt gewezen op de negatieve gevolgen van individualisme. Ook bleek dat de participatie in welzijnsorganisaties samengaat met minder angst voor inbraken. Dit steunt de communitaristische theorie, omdat hierin wordt gewezen op het belang van dergelijke verbanden.

DEEL V
Trends

Inleiding

IN HET EERSTE DEEL VAN deze studie is een rudimentair communitaristisch model van vertrouwen in politieke instellingen besproken en onderzocht. Vervolgens kwam in het tweede, derde en vierde deel een uitgebreider communitaristisch model aan de orde. In deze delen werd weinig steun gevonden voor de communitaristische theorie.

Toch blijft de vraag of het vertrouwen in politieke instellingen de laatste decennia is afgenomen. Communitaristen illustreren hun opvattingen over de gevolgen van individualisme en gebrek aan maatschappelijke participatie namelijk met 'het feit' dat het vertrouwen in politieke instellingen de afgelopen decennia in de Verenigde Staten sterk en structureel is afgenomen. Dit roept de vraag op of deze stelling correct is en ook geldt voor andere landen. Voor het onderzoeken van deze trends kunnen echter niet alle negentien landen uit het bestand van landen worden onderzocht. Slechts vijf van de landen zijn geselecteerd.

In de eerste plaats worden de trends in de Verenigde Staten onderzocht. Het communitarisme vindt namelijk hier zijn oorsprong, wat het nodig maakt om in ieder geval voor dit land na te gaan of de veronderstelde negatieve trends er hebben plaatsgevonden. Daarnaast is de vraag in hoeverre deze trends in Europa voorkomen. Om aan te sluiten bij het Nederlandse debat over communitarisme en sociale cohesie wordt aandacht besteed aan de Nederlandse situatie. Behalve Nederland, komen ook de ontwikkelingen in Italië aan de orde. Dit land is een bijzonder land in onderzoek naar evaluaties van het politieke systeem, omdat het vertrouwen in politieke instellingen er ongekend laag is. Naast de Verenigde Staten, Nederland en Italië onderzoek ik de trends in twee andere Europese landen. Deze landen worden zo geselecteerd dat ze lijken op de Nederlandse en Italiaanse cases.

Om deze andere landen te kiezen is van belang dat er in cultureel opzicht een kloof bestaat tussen Noord- en Zuid-Europa. Lijphart et al. wijzen erop dat de Zuid-Europese democratieën (Italië, Spanje, Portugal en Griekenland) een aantal kenmerken gemeenschappelijk hebben. Deze landen hebben alle vier in hun twintigste eeuwse geschiedenis periodes gekend waarin ze werden geregeerd door niet-democratische regeringen. Daarnaast zijn ze economisch minder ontwikkeld dan Noord-Europa. Spanje, Italië en Portugal hebben bovendien met elkaar gemeenschappelijk dat het katholieke landen zijn, waarbinnen geen scheidslijn bestaat tussen katholieken en protestanten, maar tussen klerikalen en antiklerikalen (Lijphart, Bruneau, Diamandouros & Gunther 1988: 7-8). Deze verschillen leiden er volgens Lijphart et al. overigens niet toe dat de verschillende landen van Zuid-Europa een vergelijkbaar politiek stelsel hebben.

Wel wijst Ferrera (1996) erop dat de verzorgingsstaten in Zuid-Europa veel gemeenschappelijke kenmerken hebben.

In dit onderzoek naar het communitarisme is vooral het culturele verschil, dat bestaat tussen Noord- en Zuid-Europa belangrijk. Nederland hoort bij de Noord-Europese landen, Italië bij de Zuid-Europese. Er is daarom nog een ander Noord-Europees en Zuid-Europees land nodig. Als tweede Noord-Europese land kies ik voor West-Duitsland. West-Duitsland lijkt namelijk in veel opzichten op Nederland. Nederland hoort volgens Loughlin en Peeters bij de Germaanse staatstraditie. In deze traditie spelen wetten een belangrijke rol. De staat is een rechtstaat, wat wil zeggen dat hij wordt beperkt door zijn eigen wetten. Bovendien zijn ambtenaren in deze staatstraditie invloedrijk. Tenslotte is van belang dat in deze staatstraditie federalisme mogelijk is en vaak voorkomt. De naamgever van deze traditie is West-Duitsland. Dit is een reden om deze onderzoekseenheid in de studie op te nemen (Loughlin & Peeters 1997).

Naast Italië wordt als tweede Zuid-Europese land gekozen voor Spanje. Hiervoor zijn vooral praktische redenen. Over Spanje zijn namelijk meer gegevens gevonden dan over Portugal en Griekenland, doordat de *World Values Survey* er niet alleen in 1981 en 1990, maar ook in de periode 1995-7 in Spanje is gehouden. De andere Zuid-Europese landen (die niet zijn gekozen) zijn Griekenland en Portugal. In Griekenland is de *World Values Survey* helemaal niet gehouden en in Portugal alleen in 1990.

Nu de landen zijn geselecteerd is er nog een praktisch probleem. Voor de Europese landen zijn weinig gegevens beschikbaar over trends in vertrouwen in politieke instellingen. Wel zijn er lange trends over tevredenheid over de democratie. Deze indicator meet volgens Thomassen (1995) de discrepantie die burgers voelen tussen aan de ene kant democratische normen en aan de andere kant de manier waarop het democratische proces verloopt. Onvrede over de democratie betekent niet dat mensen democratische waarden niet ondersteunen, maar dat ze van mening zijn dat het democratische proces in hun politieke systeem er onvoldoende mee overeenkomt. Volgens Thomassen staan, in ieder geval binnen West-Europa, democratische waarden zelf niet ter discussie. De vraag is alleen in welke mate regeringen volgens burgers aan deze waarden voldoen. De tevredenheid over de democratie is daar een indicator van. Fuchs (1993) heeft nader onderzoek gedaan naar de validiteit van metingen hiervan onder West-Duitse respondenten. De analyses van Fuchs laten zien dat de tevredenheid over de democratie bestaat uit een oordeel over de legitimiteit van (1) de huidige regering en (2) het politieke systeem. Identificatie van respondenten met regeringspartijen blijkt veel minder sterk van invloed te zijn op de tevredenheid over de democratie. Dit bevestigt de stelling van Thomassen dat tevredenheid over de democratie een indicator is van de mate waarin mensen van mening zijn dat de huidige regering voldoet aan democratische normen. De letterlijke vraag van tevredenheid over de democratie is weergegeven in tabel 1.

Tabel 1 *Vraag en schaal van tevredenheid over de democratie**Letterlijke vraag**Schaal*

On the whole, are you very satisfied, fairly satisfied, not very satisfied or not at all satisfied with the way democracy works in (YOUR COUNTRY) 0 (ontevreden) of 1 (tevreden)

De vraag is of de tevredenheid over de democratie wel vergelijkbaar is met het vertrouwen in politieke instellingen. Dit kan worden onderzocht met behulp van *Eurobarometer* 48, die in oktober en november 1997 in de Europese Unie is gehouden. In deze *Eurobarometer* is namelijk zowel gevraagd naar het vertrouwen in de drie politieke instellingen (het rechtsstelsel, het parlement en het ambtelijk apparaat) als naar de tevredenheid over de democratie.

Eerst heb ik een factoranalyse uitgevoerd op het vertrouwen in de drie verschillende politieke instellingen en de tevredenheid over de democratie. De resultaten hiervan worden gepresenteerd in tabel 2. Er blijkt één achterliggende dimensie van vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie te zijn. Dit is de enige factor met een eigenwaarde die groter is dan één. Alle indicatoren hebben hoge factor ladingen op deze factor. Dit is een aanwijzing dat de vraag naar het vertrouwen in de verschillende politieke instellingen en de vraag naar de tevredenheid over de democratie één achterliggend concept meten. Als een schaal van vertrouwen in politieke instellingen wordt geconstrueerd* blijkt bovendien dat deze schaal sterk samenhangt met de tevredenheid over de democratie.† Mensen die veel vertrouwen hebben in hun politieke instellingen zijn over het algemeen ook tevreden over het functioneren van hun democratie. Om deze redenen neem ik aan dat ook trends in tevredenheid over de democratie informatief zijn over veranderingen in evaluaties van het politieke systeem.

Aangezien gegevens over vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie worden onderzocht is de vraag van dit deel: Neemt het vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie structureel af? In het veertiende hoofdstuk worden de trends besproken. Onderzoek naar evaluaties van het politieke systeem moet echter ook rekening houden met economische en politieke factoren. Het is namelijk bekend dat mensen positiever oordelen over hun politieke systeem als het economisch beter gaat (cf. Anderson 1995, Haynes 1995, Letterie 1997, Alesina, Londregan & Rosenthal 1993, Hibbs 1982, Clarke, Dutt & Kornberg 1993). Naast economische factoren zijn politieke factoren mogelijk van invloed op evaluaties van het politieke systeem. Om deze reden voer ik in het vijftiende hoofdstuk analyses uit waarin ik corrigeer voor de invloed van een aantal economische en politieke variabelen op het verloop van de trends.

* Cronbach's alpha voor deze schaal is .66.

† Pearson's $r=.44$ ($P<.01$).

Tabel 2 Resultaten van een principale componenten analyse van opvattingen over het politieke systeem in de Europese Unie in 1997

<i>Indicator</i>	<i>Factorlading</i>
Vertrouwen in het rechtsstelsel	.734
Vertrouwen in het ambtelijke apparaat	.709
Vertrouwen in het parlement	.767
Tevredenheid over de democratie	.688
Eigenwaarde	2.10 (=52.6%)

Bron: Eurobarometer 48

Trends in de Verenigde Staten, Nederland, West-Duitsland, Italië en Spanje

OVER TRENDS IN EVALUATIES van het politieke systeem zijn relatief veel gegevens beschikbaar. In Nederland wordt al decennialang in verkiezingsjaren het *Nationaal Kiezersonderzoek* gehouden (Thomassen, Aarts & Van der Kolk 2000). Daarnaast onderzoekt het Sociaal en Cultureel Planbureau de politieke opvattingen van burgers (SCP 1998). Niet alleen in Nederland, maar ook in andere landen wordt onderzoek gedaan naar opvattingen over het politieke systeem (Nye, Zelikow & King 1997, Norris 1999a, Pharr & Putnam 2000).

Naast nationaal onderzoek is er ook internationaal vergelijkend onderzoek. Een groep Europese onderzoekers heeft bijvoorbeeld voor het *Beliefs in Government* project veranderingen in de relatie tussen burgers en de overheid onderzocht (Klingemann & Fuchs 1995, Kaase & Newton 1995). Deze onderzoekers konden ruim gebruik maken van bestaande, gestandaardiseerde internationale surveys. Het statistische bureau van de Europese Unie houdt namelijk sinds het begin van de jaren zeventig jaarlijks zogenaamde *Eurobarometers*, waarin zij de mening van de bevolking peilt. Doordat in deze surveys onder andere wordt gevraagd naar de tevredenheid over de democratie zijn lange tijdreeksen over de tevredenheid over de democratie ontstaan. Daarnaast wordt iedere negen jaar onder leiding van Inglehart de *World Values Survey* gehouden. Dankzij deze enquête zijn ook enige gegevens gevonden over trends in vertrouwen in politieke instellingen.

Op basis van dit materiaal worden in het onderhavige hoofdstuk de trends in vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie besproken. Zoals in de inleiding van dit deel is uiteengezet worden deze trends onderzocht voor de Verenigde Staten, Nederland, West-Duitsland, Italië en Spanje. De gegevens die beschikbaar zijn verschillen per land. Voor de Verenigde Staten zijn er vooral gegevens over het vertrouwen in politieke instellingen. Over Europese landen zijn dankzij de *Eurobarometer* veel gegevens over trends in de tevredenheid over de democratie, maar is minder bekend over ontwikkelingen in het vertrouwen in politieke instellingen. De factoranalyse uit de inleiding bij dit deel toont echter dat ook de tevredenheid over de democratie een indicator is van evaluaties van het politieke systeem en nauw samenhangt met vertrouwen in politieke instellingen.

14.1 De Verenigde Staten

Eerst bespreek ik trends in de Verenigde Staten. Van dit land zijn vooral data over het vertrouwen in politieke instellingen gevonden. In het navolgende wordt eerst aandacht besteed aan de databestanden waaruit deze trends in het vertrouwen in politieke instellingen zijn afgeleid. Vervolgens komen de trends zelf aan de orde. Tenslotte worden gegevens over de tevredenheid over de democratie in de Verenigde Staten besproken. In tabel 1 zijn de vragen weergegeven, in figuur 1 de trends.

Tabel 1 *Vragen over vertrouwen in politieke instellingen in de Verenigde Staten*

<i>Studie</i>	<i>Vragen</i>
National Election Studies	How much of the time do you think you can trust the government in Washington to do what is right - just about always, most of the time or only some of the time? Would you say the government is pretty much run by a few big interests looking out for themselves or that it is run for the benefit of all the people?
General Social Survey	I am going to name some institutions in this country. As far as the people running these institutions are concerned, would you say you have a great deal of confidence, only some confidence, or hardly any confidence at all in them? - Federal government - Supreme Court - Congress

Er zijn voor de Verenigde Staten twee databestanden gevonden met informatie over het vertrouwen in politieke instellingen: (1) de *National Election Studies* en (2) de *General Social Survey*. In de *National Election Studies* is gevraagd hoeveel vertrouwen Amerikanen hebben in hun federale regering. Daarnaast is gevraagd of respondenten van mening zijn dat de regering zich vooral inzet voor een klein aantal grote belangen of voor de belangen van alle mensen. Deze gegevens zijn vanaf de jaren zestig verzameld. Analyses van de gegevens laten zien dat in jaren waarin minder mensen van mening zijn dat de federale regering bijna altijd kan worden vertrouwd ook minder mensen van mening zijn dat de regering zich voor iedereen inzet. Bovendien blijkt dat beide indicatoren nauw met elkaar samenhangen.* Mensen die vertrouwen hebben in de federale regering zijn ook vaker van mening dat de federale regering zich inzet voor alle mensen en niet alleen voor een beperkt aantal kleine belangen. Hieruit blijkt dat beide indicatoren hetzelfde fenomeen meten, vertrouwen in politieke instellingen.

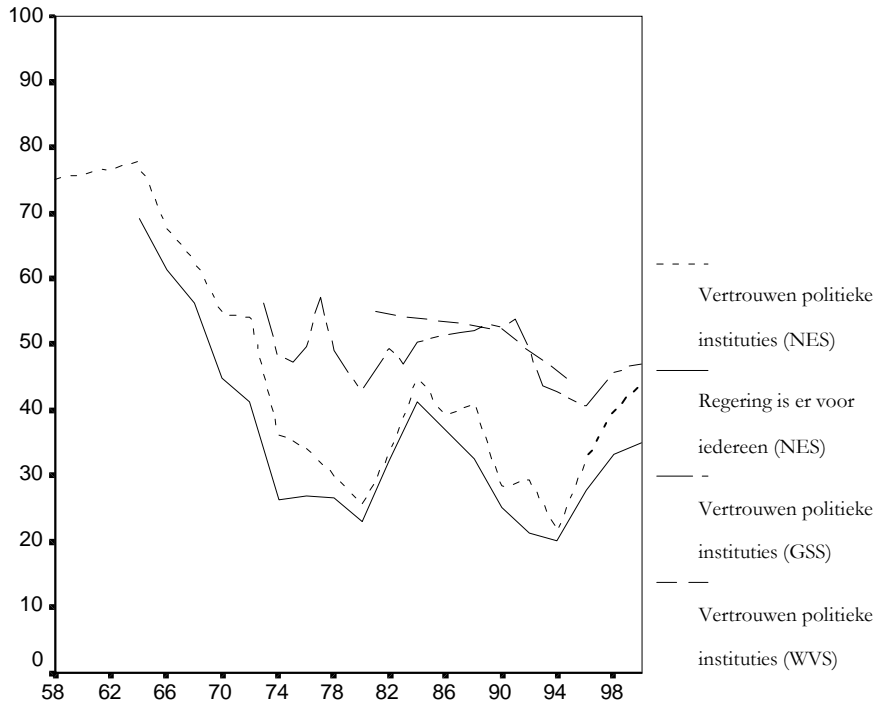
Ook zijn door de *General Social Survey* decennialang gegevens verzameld over het vertrouwen in de federale regering, het Congres en het Hooggerechtshof. De relevante vragen van dit bestand zijn weergegeven in tabel 1. Er zijn drie indicatoren van vertrouwen in politieke instellingen, die nauw met elkaar sa-

* Pearson's r is .44.

menhangen.* Mensen die vertrouwen hebben in de federale regering, hebben ook meer vertrouwen in het Congres en het Hooggerechtshof. De indicatoren kunnen daarom worden samengevoegd tot één schaal van gegeneraliseerd vertrouwen in politieke instellingen. Deze schaal loopt van 0 tot 100. Trends in de gemiddelde scores op deze schaal zijn weergegeven in figuur 1.

Figuur 1 Vertrouwen in het politieke systeem in de VS in de periode 1958-2000

Bronnen: National Election Studies, 1958-1998, *General Social Survey*, 1973-1998 en World Values Survey 1981-1995

Deze trends in het vertrouwen in politieke instellingen vertonen een golfbeweging. Tijdens de jaren zestig en zeventig nam het vertrouwen sterk af. Dit waren de jaren van de oorlog in Vietnam, van het Watergate schandaal en, in de jaren zeventig, van opeenvolgende economische crises. Deze afname van vertrouwen ging door tot in 1980. Dit jaar was een keerpunt, waarna het vertrouwen volgens de *National Election Studies* en de *General Social Survey* geleidelijk weer toenam. De twee bronnen geven echter verschillende antwoorden op de vraag wanneer een einde kwam aan deze toename. Volgens de *National Election studies* nam het vertrouwen in de federale regering vanaf 1984 al weer af. Volgens de

* Cronbach's alpha is .65.

General Social Survey bleef het vertrouwen in politieke instellingen ook na 1984 toenemen. Volgens deze bron was niet 1984, maar 1991 het keerpunt.

Na 1991 laten beide bronnen een dalende trend zien. Alle indicatoren wijzen erop dat vanaf dit jaar het vertrouwen in federale politieke instellingen afnam. Volgens de *National Election Studies* was vooral in 1994 het vertrouwen in de federale regering laag. Volgens de *General Social Survey* werd twee jaar later een dieptepunt van vertrouwen bereikt. In dit jaar waren zelfs minder mensen van mening dat de federale regering kan worden vertrouwd en dat de regering zich inzet voor alle mensen dan in het begin van de jaren tachtig. Aan het eind van de jaren negentig lijkt deze trend weer te keren en nam het vertrouwen in politieke instellingen weer toe. In 1998 en 2000 was het vertrouwen in politieke instellingen namelijk weer iets groter. Deze toename is duidelijk waarneembaar in de gegevens van de *National Election Studies*. Volgens de *General Social Survey* is de toename echter kleiner.

Er zijn voor de Verenigde Staten geen gegevens over trends in tevredenheid over de democratie. Wel zijn er dankzij de *Comparative Study of Electoral Systems* gegevens over de tevredenheid over de democratie in 1996. Om dit te meten wordt de dezelfde vraag gebruikt als in de Eurobarometer die regelmatig in de lidstaten van de Europese Unie worden gehouden. Dit maakt het mogelijk om de Amerikaanse gegevens te vergelijken met Europese gegevens. Het blijkt dat in 1996 80% van de Amerikaanse bevolking tevreden was over de democratie. Dit is relatief hoog in vergelijking met de meeste Europese landen. In de volgende paragrafen zal blijken dat in Nederland, West-Duitsland en Spanje de tevredenheid over de democratie schommelt tussen de 30 en 80 procent. In Italië is de tevredenheid over de democratie nog lager. Hoewel het vertrouwen in politieke instellingen in de Verenigde Staten lijkt te zijn afgenomen, blijkt ook dat de tevredenheid over de democratie er groot is.

14.2 Nederland

Voor Nederland zijn dankzij de Eurobarometer over een relatief lange periode data beschikbaar over de tevredenheid over de democratie. Deze gegevens worden in deze paragraaf eerst besproken. Daarnaast is er dankzij het *Nationaal Kiezersonderzoek* informatie over het politiek zelfvertrouwen. Deze gegevens komen in het tweede deel van de paragraaf aan de orde. De trends in deze indicatoren zijn weergegeven in figuur 2. De vragen die zijn gebruikt voor het meten van politiek zelfvertrouwen zijn weergegeven in tabel 2.

De trends in tevredenheid over de democratie laten voor Nederland een grillig verloop zien. Ten eerste blijkt dat in het begin van de jaren tachtig de tevredenheid over de democratie, in vergelijking met het eind van de jaren zeventig, relatief laag was. In deze periode bevond Nederland zich in een economische crisis. In de hierop volgende periode, tussen 1982 en 1990, nam de tevredenheid over de democratie weer geleidelijk toe. Dit waren de jaren van de kabinetten Lubbers. In de vijf jaar die hier weer op volgden, tot en met 1995,

was de tevredenheid over de democratie iets lager. In 1995 nam de tevredenheid verder toe. Alleen in 1996 was de tevredenheid over de democratie plotse-ling veel lager. Na 1996 herstelde de tevredenheid over de democratie zich en zette de stijgende trend door. Hoewel geen gegevens zijn geanalyseerd over de periode na 2000, is het waarschijnlijk dat, met name in het roerige 2002, de tevredenheid over de democratie laag was.

Het *Nationaal Kiezersonderzoek* heeft in Nederland sinds 1971 gegevens ver-zameld over wat politiek psychologen *political efficacy* noemen. Dit begrip kan worden vertaald met politiek zelfvertrouwen. Met ‘efficacy’ wordt bedoeld dat mensen het gevoel hebben dat ze controle hebben over de manier waarop hun leven verloopt. ‘Political Efficacy’ of politiek zelfvertrouwen is de mate waarin mensen verwachten dat door hun politieke handelen hun politieke doelen zul-len worden gerealiseerd (Barner-Barry & Rosenwein 1991: 64). Dit concept verschilt van het vertrouwen in politieke instellingen zoals het in het vierde hoofdstuk van deze studie is gedefinieerd. Aangezien precieze gegevens over vertrouwen in politieke instellingen niet voor een lange aaneengesloten periode beschikbaar zijn is gekozen om toch deze trends in politiek zelfvertrouwen te presenteren. Om politiek zelfvertrouwen te meten wordt aan respondenten gevraagd aan te geven of ze instemmen met de stelling dat politieke partijen alleen zijn geïnteresseerd in hun stem, dat kamerleden zich niet om hun mening bekommeren, dat mensen zoals zij geen invloed hebben op de regeringspolitiek en dat hun stem er bij verkiezingen niet toe doet (zie tabel 2). Het blijkt dat de meningen over deze vier stellingen sterk met elkaar samenhangen.* Er kan daarom een schaal van politiek zelfvertrouwen worden geconstrueerd. Deze schaal loopt van 0 tot 100 en de gemiddelden op deze schaal zijn per jaar weer-gegeven in figuur 2.

Tabel 2 *Vragen van politiek zelfvertrouwen in Nederland*

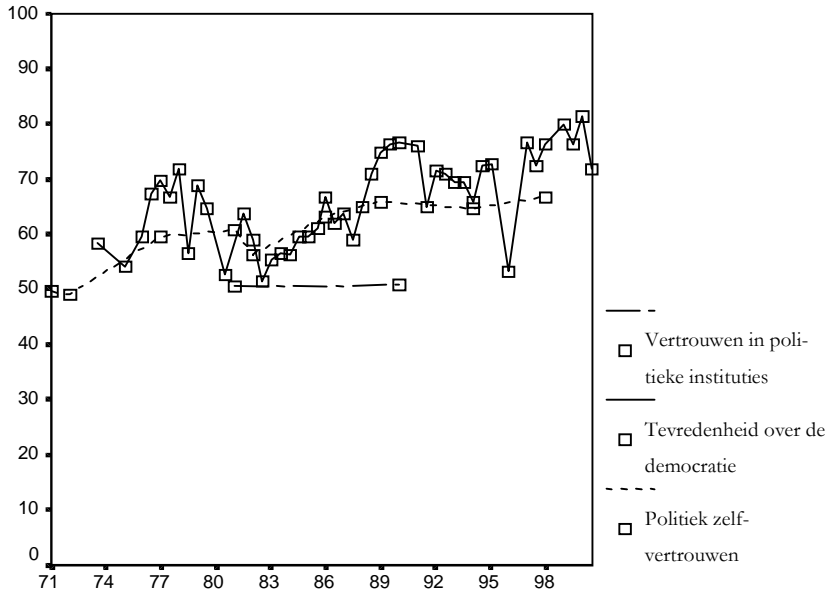
<i>Variabele</i>	<i>Letterlijke vraag</i>
Politiek zelfvertrouwen	<ul style="list-style-type: none"> - Politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem - Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik - Mensen zoals ik hebben geen invloed op de regeringspolitiek - Er stemmen zoveel mensen bij de verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet

Het blijkt dat het politiek zelfvertrouwen sinds de jaren zeventig geleidelijk is toegenomen (cf. Van Gunsteren & Andeweg 1994 en Aarts & Thomassen 2000). Wel was in 1982 het politiek zelfvertrouwen iets lager dan tijdens de an-dere verkiezingsjaren in de jaren tachtig. Dit jaar was echter de enige onderbre-king in de geleidelijke toename van politiek zelfvertrouwen. Er is daarom wei-

* Cronbach’s alpha is .68.

nig reden om te concluderen dat het politiek zelfvertrouwen in Nederland is afgenomen. Een methodologisch probleem blijft echter dat politiek zelfvertrouwen en niet vertrouwen in politieke instellingen is gemeten. Voor het vertrouwen in politieke instellingen zijn namelijk alleen gegevens gevonden over 1981 en 1990. Ook deze gegevens zijn weergegeven in figuur 2. Het blijkt dat in beide jaren het vertrouwen in politieke instellingen ongeveer even groot was.

Figuur 2 *Vertrouwen in politieke instellingen, politiek zelfvertrouwen en tevredenheid over de democratie in Nederland in de periode 1971-2000*

Bronnen: Eurobarometer 1973-1999, Nederlands Kiezersonderzoek 1971-1998, World Values Survey 1981-1990

Concluderend lijken zowel de tevredenheid over de democratie als het politiek zelfvertrouwen in Nederland de afgelopen decennia niet te zijn afgenomen. De tevredenheid over de democratie nam sinds de jaren tachtig geleidelijk toe. Ook het politiek zelfvertrouwen blijkt, met een onderbreking in 1982, geleidelijk te zijn toegenomen.

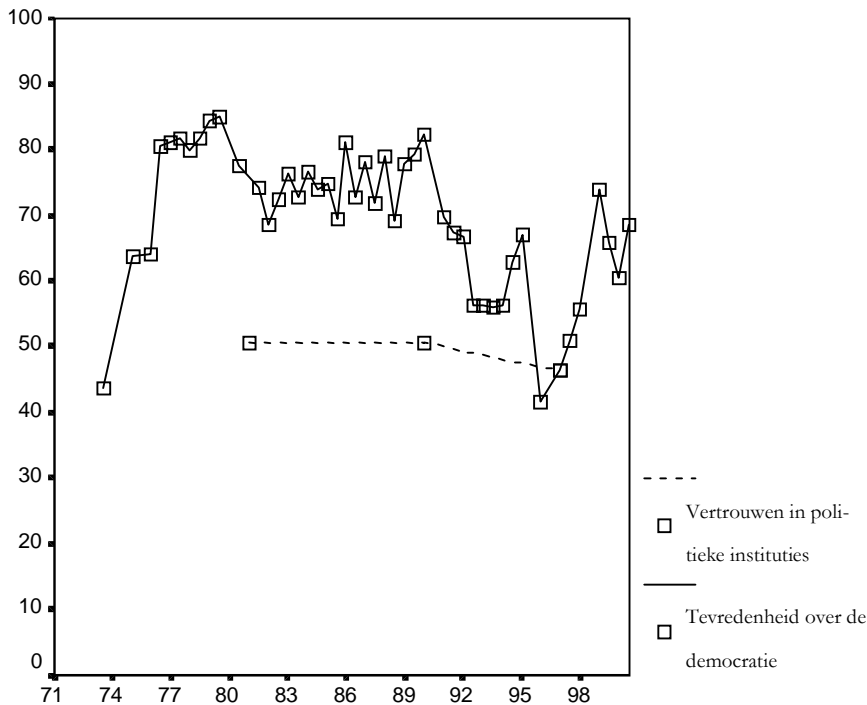
14.3 West-Duitsland

West-Duitsland is het derde land waarvoor trends in opvattingen over het politieke systeem worden besproken. Ook nu wordt aandacht besteed aan het vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie. Deze trends worden, ook na 1990, alleen onderzocht voor respondenten uit de deelstaten die voor de Duitse eenwording bij de Bondsrepubliek Duitsland hoorden. De trends in deze variabelen worden weergegeven in figuur 3. Voor het

vertrouwen in politieke instellingen worden gegevens van de *World Values Survey* gebruikt, voor de tevredenheid over de democratie gegevens uit de *Eurobarometer*.

Ten eerste zijn er data over het vertrouwen in politieke instellingen in 1981, 1990 en 1997. Als deze drie meetpunten met elkaar worden vergeleken blijkt dat het West-Duitse vertrouwen in politieke instellingen gelijk is gebleven. Er zijn echter geen gegevens over de tussenliggende perioden. Dit maakt het voor dit land moeilijk om algemene conclusies te trekken over trends in het vertrouwen in politieke instellingen.

Figuur 3 Vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie in West-Duitsland in de periode 1973-2000

Bronnen: Eurobarometer 1973-1999, World Values Survey 1981-1997

Er zijn meer gegevens over de tevredenheid over de democratie. Deze gegevens laten zien dat gedurende de jaren zeventig de tevredenheid over de democratie sterk toenam. Tijdens de economische crisis in het begin van de jaren tachtig nam in West-Duitsland net als in Nederland de tevredenheid over de democratie iets af. In de periode na 1982 bleef de tevredenheid over de democratie een aantal jaren op dit lagere niveau. Eind jaren tachtig nam de tevredenheid geleidelijk weer iets toe om in 1990, het jaar dat de beide Duitslanden werden here-

nigd, een nieuw hoogtepunt te bereiken. In de periode na de eenwording nam de tevredenheid over de democratie snel af in de landen van de voormalige Bondsrepubliek. Hierbij moet echter wel worden opgemerkt dat de tevredenheid over de democratie vanaf 1990 iets anders meet. Er wordt niet langer gevraagd hoe tevreden mensen zijn over de Bondsrepubliek, maar hoe tevreden ze zijn over de democratie in het verenigde Duitsland. De neergaande trend in tevredenheid over de democratie leek in 1994 en 1995 te worden omgebogen. Toch was ook in 1996 de tevredenheid over de democratie in West-Duitsland nog steeds relatief laag. Na 1996 nam de tevredenheid over de democratie weer toe.

Concluderend worden geen aanwijzingen gevonden dat het vertrouwen in politieke instellingen in West-Duitsland tijdens het laatste kwart van de twintigste eeuw is afgenomen. De tevredenheid over de democratie nam gedurende de jaren tachtig toe, nam in de periode na de eenwording in 1990 af, maar nam eind jaren negentig weer toe.

14.4 Italië

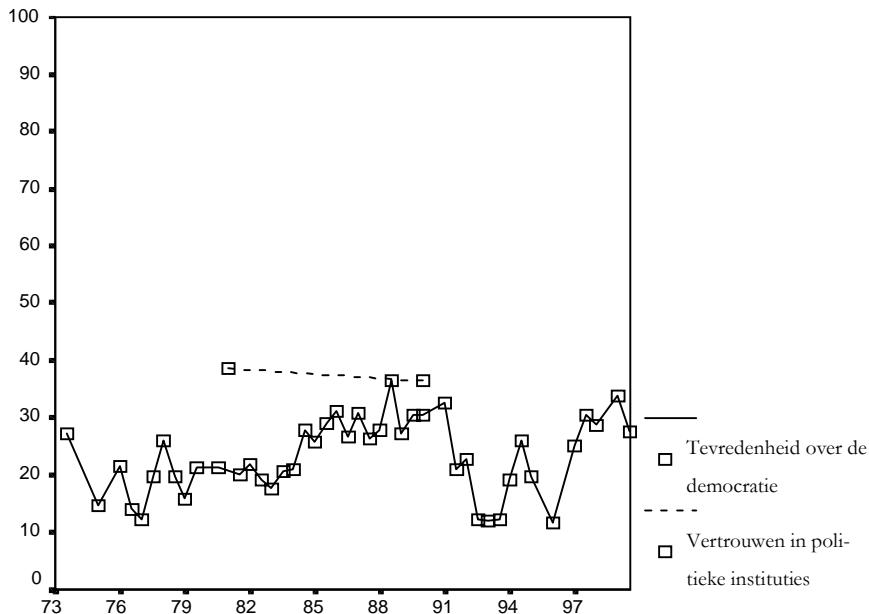
Ten vierde komen de trends in Italië aan de orde. De trends in vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie worden weergegeven in figuur 4. Voor het vertrouwen in politieke instellingen worden gegevens van de *World Values Survey* gebruikt, voor de tevredenheid over de democratie gegevens uit de *Eurobarometer*. Het blijkt dat vooral de tevredenheid over de democratie in Italië lager was dan in de andere landen die in deze studie worden onderzocht. Gedurende de hele periode gaf een overgrote meerderheid van de Italianen aan dat ze niet tevreden is over het functioneren van de democratie. Ook het vertrouwen in politieke instellingen was tijdens de onderzochte periode in Italië relatief laag.

Over het vertrouwen in politieke instellingen zijn alleen gegevens gevonden over 1981 en 1990. Het blijkt dat dit vertrouwen in 1990 iets lager was dan in 1981. Doordat er echter geen gegevens zijn over eerdere, latere of tussenliggende meetpunten kunnen op basis hiervan geen conclusies worden getrokken over trends.

Er zijn meer gegevens beschikbaar over de tevredenheid over de democratie. Het lijkt erop dat gedurende de jaren tachtig de tevredenheid over de democratie geleidelijk iets toenam. Aan het begin van de jaren negentig nam de tevredenheid over de democratie weer af, om zich vanaf het midden van de jaren negentig iets te herstellen.

Samenvattend blijkt dat het vertrouwen in politieke instellingen en de tevredenheid over de democratie in Italië gedurende de onderzochte periode laag waren. Er worden geen duidelijke trends gevonden. Het vertrouwen in politieke instellingen bleef ongeveer gelijk. De tevredenheid over de democratie nam gedurende de jaren tachtig iets toe, nam aan het begin van de jaren negentig af en nam vanaf het midden van de jaren negentig weer toe.

Figuur 4 Vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie in Italië in de periode 1973-2000

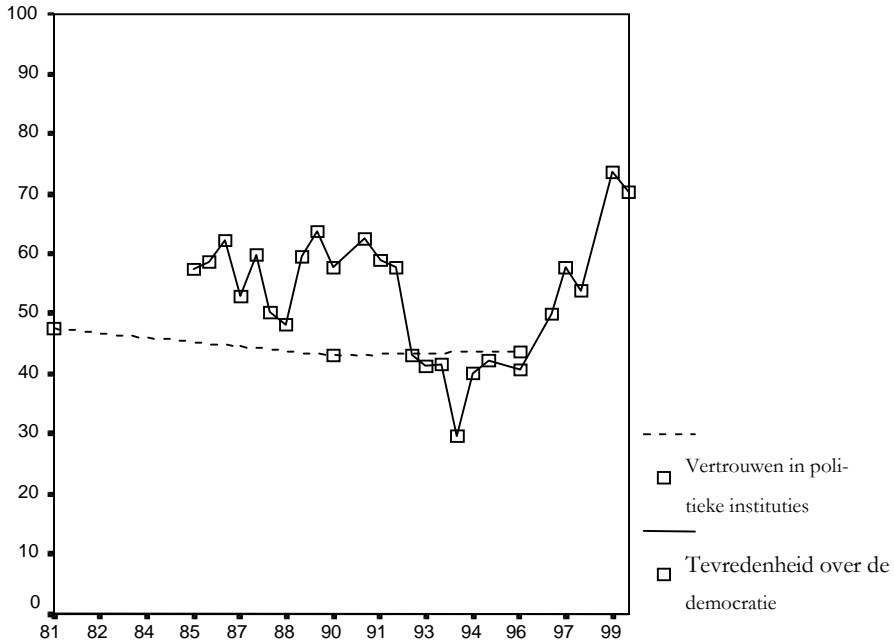
Bronnen: Eurobarometer 1973-1999, World Values Survey 1981-1990

14.5 Spanje

Tenslotte is onderzoek gedaan naar trends in Spanje. Deze trends worden weergegeven in figuur 5. Voor het vertrouwen in politieke instellingen worden gegevens van de *World Values Survey* gebruikt, voor de tevredenheid over de democratie gegevens uit de *Eurobarometer*.

Er zijn voor Spanje gegevens over het vertrouwen in politieke instellingen in 1981, 1990 en 1996. Uit deze gegevens blijkt dat in alle drie de jaren het vertrouwen in politieke instellingen ongeveer even groot was. Ook nu is het echter problematisch dat geen gegevens zijn gevonden over het vertrouwen in politieke instellingen in de tussenliggende perioden.

Figuur 5 Vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie in Spanje in de periode 1981-2000

Bronnen: Eurobarometer 1985-1999, World Values Survey 1981-1996

Er zijn meer gegevens over de tevredenheid over de democratie. Doordat Spanje later dan de andere Europese landen lid werd van de Europese Unie is deze tevredenheid over de democratie sinds 1985 (en niet sinds 1974) gemeten. Deze gegevens laten een golfbeweging zien. Het blijkt dat in de jaren na 1986 de tevredenheid over de democratie ongeveer gelijk bleef. Vanaf 1991 nam de tevredenheid over de democratie snel en sterk af. In het eerste halfjaar van 1994 bevond de tevredenheid over de democratie zich in Spanje op een dieptepunt. In deze periode waren in Spanje namelijk veel politieke schandalen. Er was met name ophef over de betrokkenheid van socialistische ministers bij corruptie. Ook had de Spaanse politie, met medeweten van ministers, misdaden begaan in de strijd tegen het terrorisme van de onafhankelijkheidsbeweging ETA (Montero, Gunther & Torcal 1997: 6). In de periode na 1994 werd de tevredenheid over de democratie weer groter.

Het vertrouwen in politieke instellingen lijkt in Spanje dus niet te zijn afgenomen. De tevredenheid over de democratie laat een golfbeweging zijn. De tevredenheid bleef ongeveer gelijk in de periode 1984-1991, nam na 1991 af en nam vanaf 1994 weer toe. Aan het eind van de jaren negentig was de tevredenheid over de democratie in Spanje relatief groot.

14.6 Besluit

Concluderend blijkt dat in de vijf landen golfbewegingen in de evaluaties van het politieke systeem hebben plaatsgevonden. In de Verenigde Staten nam vooral gedurende de jaren zestig en zeventig het vertrouwen in politieke instellingen sterk af. Gedurende de jaren tachtig herstelde dit vertrouwen zich enigszins, maar in de eerste helft van de jaren negentig nam het vertrouwen weer af. Er zijn echter aanwijzingen dat sinds het eind van de jaren negentig de dalende trend niet verder doorzette en het vertrouwen in politieke instellingen weer iets toenam. De tevredenheid over de democratie bleek in de Verenigde Staten relatief groot te zijn.

In Nederland is tijdens de onderzochte periode zowel de tevredenheid over de democratie als het politiek zelfvertrouwen geleidelijk toegenomen. Wel blijkt dat in het begin van de jaren tachtig de tevredenheid over de democratie en het politiek zelfvertrouwen relatief laag waren. Desalniettemin is het algemene beeld dat evaluaties van het politieke systeem in Nederland geleidelijk positiever werden. In West-Duitsland worden eveneens golfbewegingen gevonden. Bovendien was ook in dit land aan het begin van de jaren tachtig de tevredenheid over de democratie lager. Daarnaast is gebleken dat sinds de Duitse eenwording de tevredenheid over de democratie sterk is afgenomen. Gedurende de tweede helft van de jaren negentig herstelde de tevredenheid over de democratie zich weer enigszins.

Voor Italië valt op dat het vertrouwen in politieke instellingen en de tevredenheid over de democratie laag zijn in vergelijking met de andere landen. Daarnaast was het vertrouwen in politieke instellingen in 1981 en 1990 ongeveer even laag. De tevredenheid over de democratie fluctueerde wel, maar hierin zijn geen duidelijke trends zichtbaar. In Spanje worden wel duidelijke golfbewegingen gevonden in evaluaties van het politieke systeem. Vooral na 1991 nam de tevredenheid over de democratie af, maar deze tevredenheid nam vanaf 1994 weer toe. Aan het eind van de jaren negentig was de tevredenheid over de democratie in Spanje relatief groot.

Bij het bespreken van deze golfbewegingen werd geen rekening gehouden met economische en politieke factoren. Mogelijk verklaren deze factoren een deel van de fluctuaties in opvattingen over het politieke systeem. De voor het communitarisme relevante vraag is of achter de golfbewegingen structurele veranderingen schuilgaan. Dit kan voor een aantal van de in dit hoofdstuk onderzochte trends worden onderzocht door het uitvoeren van nadere analyses. Dit gebeurt in het volgende hoofdstuk.

Nadere analyse van trends

NAAR AANLEIDING VAN HET voorgaande is de vraag van dit hoofdstuk welke trends in vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie worden waargenomen als wordt gecorrigeerd voor de invloed van economische en politieke variabelen op het verloop van de trends. Dit is mogelijk door nadere analyses uit te voeren. Deze nadere analyses kijken, in tegenstelling tot de analyses uit het voorgaande hoofdstuk, niet alleen naar de invloed van het verloop van de tijd, maar houden ook rekening met andere variabelen. Dit is echter alleen mogelijk door lange tijdreeksen te analyseren. Hierdoor kunnen niet alle trends uit het voorgaande hoofdstuk worden onderzocht. De nadere analyses zijn alleen mogelijk voor (1) het vertrouwen in politieke instellingen in de Verenigde Staten en de tevredenheid over de democratie in (2) Nederland, (3) West-Duitsland, (4) Italië en (5) Spanje.

De opzet van het hoofdstuk is als volgt. In het theoretische deel wordt beschreven welke verklaringen kunnen worden gegeven voor fluctuaties in het vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie. Er komen theorieën aan de orde over structurele veranderingen in evaluaties van het politieke systeem, over de rol van de economische conjunctuur en over politieke gebeurtenissen. Nadat in de tweede paragraaf de variabelen uit de theorieën meetbaar zijn gemaakt worden de resultaten van de analyses besproken.

15.1 Theorie

Er zijn verschillende theorieën die pogen te verklaren waarom en hoe evaluaties van het politieke systeem door de tijd veranderen. Ten eerste zijn er theorieën waarin wordt aangenomen dat door allerlei maatschappelijke veranderingen de opvattingen over het politieke systeem structureel negatiever of positiever worden. Deze theorieën zijn met name relevant voor de onderhavige studie. Communisten stellen namelijk dat het vertrouwen in politieke instellingen structureel is afgenomen. Om deze hypothese te onderzoeken moet ook rekening worden gehouden met andere theoretische verklaringen voor opvattingen over het politieke systeem. Deze andere verklaringen benadrukken respectievelijk de rol van de economische conjunctuur en van politieke gebeurtenissen.

Structurele veranderingen

De opvattingen van politicologen over structurele veranderingen in evaluaties van het politieke systeem lopen uiteen. Volgens de onderzoekers van het *Beliefs in Government* project bestaat weinig bewijs voor pessimisme (Klingemann & Fuchs 1995, Kaase & Newton 1995). Fuchs, Guidorossi en Svensson (1995) hebben bijvoorbeeld onderzocht of de tevredenheid over de democratie de af-

gelopen decennia is afgenomen. Dit is volgens hen niet het geval. In een aantal landen is de tevredenheid over de democratie gelijk gebleven en in meerdere landen is de tevredenheid over de democratie toegenomen. Bovendien blijkt dat ook onder jongeren de tevredenheid over het politieke systeem niet af-, maar toeneemt. Naar aanleiding hiervan stellen Fuchs et al. dat in de toekomst, als deze jongeren volwassen worden, niet hoeft te worden verwacht dat de tevredenheid over de democratie zal afnemen. Ze concluderen daarom 'in so far as there is a trend, it is towards increasing satisfaction with democracy' (Fuchs et al. 1995: 350).

Norris brengt hier tegenin dat er verschillende vormen van politieke steun zijn. Ze stelt dat sommige vormen van politieke steun wel degelijk zijn afgenomen. Aan de ene kant is er volgens haar inderdaad weinig reden om aan te nemen dat mensen tegenwoordig minder positief oordelen over democratische beginselen: '[T]here are few grounds for concern about the widespread adherence to the principle of democratic values...' (Norris 1999b: 17). Volgens Norris is bezorgdheid over andere vormen van politieke steun echter wel op zijn plaats (Norris 1999b, cf. Nye et al. 1997, Norris 1999b, Pharr & Putnam 2000). De steun voor politieke instellingen is volgens haar de afgelopen decennia afgenomen: 'support for public institutions, notably for parliaments and parties, does seem to have fallen during the 1980s in many, though not all, established democracies' (Norris 1999b: 20). Deze tweede, pessimistische visie wordt ook gedeeld door communitaristen.

In het onderzoek dat heeft geleid tot deze twee verschillende visies op veranderingen in opvattingen over het politieke systeem is echter geen rekening gehouden met andere factoren die mogelijk van invloed zijn op evaluaties van het politieke systeem. Uit dit andere onderzoek blijkt dat ook de economische conjunctuur en politieke gebeurtenissen van belang zijn.

Economische conjunctuur

Ten eerste moet worden gewezen op de gevolgen van de economische conjunctuur (Clarke et al. 1993, cf. Lockerbie 1993: 291). Clarke, Dutt en Kornberg (1993) noemen de invloed van inflatie en werkloosheid. De inflatie zou van invloed zijn op evaluaties van het politieke systeem, omdat prijsstijgingen nadelig zijn voor consumenten. Onvrede over deze prijsstijgingen wordt mogelijk geprojecteerd op het politieke systeem. Daarnaast blijkt dat regeringspartijen en politici van deze partijen minder populair worden door inflatie (Clarke et al. 1993: 1001, cf. Hibbs 1982). Deze opvattingen over politici zouden van invloed kunnen zijn op de evaluaties van het politieke systeem. Ook wijzen Clarke et al. erop dat mensen door prijsstijgingen minder goederen kunnen consumeren dan ze zouden wensen. Dit zou ervoor zorgen dat de tevredenheid over het leven afneemt. De afname van de algemene tevredenheid over het leven kan er volgens deze onderzoekers vervolgens voor zorgen dat mensen ook minder tevreden

den worden over specifieke aspecten van hun leven, zoals hun politieke systeem.

Clarke et al. (1993) stellen dat ook de werkloosheid van invloed is op evaluaties van het politieke systeem. De mogelijke gevolgen van werkloosheid zijn volgens hen echter minder eenduidig dan de gevolgen van inflatie. Aan de ene kant zou, evenals bij inflatie, de onvrede over werkloosheid kunnen worden geprojecteerd op het politieke systeem en zou de werkloosheid indirect, via de opvattingen over politici en via de tevredenheid over het leven, van invloed kunnen zijn op evaluaties van het politieke systeem. Aan de andere kant argumenteert de groep onderzoekers rond Clarke dat mensen door de onzekerheid die werkloosheid met zich meebrengt geen radicale veranderingen zullen nastreven. Om deze reden zouden mensen het bestaande politieke systeem in grotere mate kunnen steunen.

Clarke et al. vinden ook empirisch bewijs voor deze theorie over de gevolgen van inflatie en werkloosheid. Hiervoor hebben ze onderzoek gedaan naar tevredenheid over de democratie in zeven landen van de Europese Unie in de periode 1976-1986.* De vraag is welke gevolgen de economische crises uit de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig hebben voor de tevredenheid over de democratie. Uit deze analyses blijkt dat door inflatie en werkloosheid inderdaad minder mensen tevreden zijn over het functioneren van de democratie.

Politieke gebeurtenissen

Naast de economische conjunctuur zouden ook politieke gebeurtenissen van invloed kunnen zijn op evaluaties van het politieke systeem. In de literatuur wordt gewezen op de invloed van verschillende soorten politieke gebeurtenissen.

Volgens Clarke et al. (1993) zou het plaatsvinden van verkiezingen op zich al van invloed moeten zijn op de tevredenheid over de democratie. Vrije verkiezingen zijn het onderscheidende kenmerk van democratische politieke systemen. Om deze reden zouden ze kunnen zorgen dat de tevredenheid over de democratie toeneemt: 'their very occurrence should enhance, if only temporarily, people's feelings of satisfaction with the functioning of democracy in their country' (Clarke et al. 1993: 1002).

Daarnaast zou ook het aantreden van een nieuwe regering aanleiding kunnen zijn voor een toename van politieke steun. Het blijkt bijvoorbeeld dat Amerikaanse presidenten over het algemeen populairder zijn aan het begin van hun ambtsperiode. Dit wordt het Honeymoon-effect genoemd. Het 'Honeymoon effect' bestaat behalve in de Verenigde Staten mogelijk ook als in de andere landen die worden onderzocht een nieuwe regering aan de macht komt. Bovendien is het mogelijk dat door dit positieve oordeel over de regering ook

* Clarke et al voeren een analyse uit op samengevoegde gegevens over West-Duitsland, Nederland, Italië, Ierland, Groot-Brittannië, Frankrijk, Denemarken en België.

het oordeel over het politieke systeem positiever wordt, waardoor het vertrouwen in politieke instellingen of de tevredenheid over de democratie zouden toenemen.

Ook politieke schandalen zijn mogelijk van invloed op opvattingen over het politieke systeem. In onderzoek naar de populariteit van Amerikaanse presidenten wordt bijvoorbeeld rekening gehouden met de Watergate- en de Iran-contra-affaire (Haynes 1995). Tenslotte moet volgens de onderzoekers rond Clarke rekening worden gehouden met de internationale politieke situatie. Als zogenaamde ‘rally round the flag events’ in korte tijd en succesvol worden opgelost blijkt de populariteit van politiek leiders toe te nemen. De populariteit van de Britse minister-president Margaret Thatcher en de Amerikaanse president George Bush sr. namen bijvoorbeeld sterk toe na respectievelijk de gewonnen Falklandoorlog en de succesvol verlopen Golfoorlog (Clarke et al. 1993: 1003, cf. Clarke, Mishler & Whiteley 1990).

15.2 Operationalisering

De theorieën die in de vorige paragraaf zijn besproken noemen een aantal mogelijke oorzaken van trends in evaluaties van het politieke systeem. Uit deze theorieën worden in deze paragraaf een aantal variabelen geselecteerd en meetbaar gemaakt. De details van de operationalisering zijn weergegeven in tabel 1.

Structurele veranderingen

De structurele verandering wordt gemeten door een variabele voor het verloop van de tijd. Deze variabele geeft ieder volgend jaar een hogere waarde. Als de indicatoren van politieke steun structureel toe- of afnemen zal deze variabele samenhangen met het vertrouwen in politieke instellingen en de tevredenheid over de democratie. Er wordt ook rekening gehouden met de mogelijkheid dat vertrouwen in politieke instellingen of tevredenheid over de democratie niet lineair, maar curve-lineair toe- of afnemen. Dit wordt onderzocht door niet alleen de tijd, maar ook het kwadraat van de tijd in de analyses op te nemen. Deze kwadratische functie omvat de meest gangbare non-lineaire verbanden.

Economische conjunctuur

Voor de inflatie en werkloosheid worden gegevens gebruikt van internationale organisaties en nationale statistische bureaus. De precieze operationalisering en de databronnen zijn weergegeven in tabel 1. Wel moet aandacht worden besteed aan het mogelijke gebruik van zogenaamde vertraagde variabelen (*time-lags*). Bij deze techniek wordt niet de inflatie of werkloosheid in hetzelfde jaar als de meting van opvattingen over het politieke systeem, maar één of enkele jaren eerder geanalyseerd. De reden hiervoor is dat economische variabelen mogelijk pas na enkele jaren van invloed zijn op de evaluaties van het politieke

systeem.* Ik heb ervoor gekozen om geen vertraagde variabelen te gebruiken. Er kan namelijk worden verwacht dat de werkloosheid en inflatie vooral direct van invloed zijn op het oordeel over het politieke systeem. Er is geen reden om aan te nemen dat de werkloosheid of inflatie pas na een bepaalde periode doorwerkt in het oordeel over het politieke systeem. De analyses zonder vertraagde variabelen worden daarom gepresenteerd.†

Politieke gebeurtenissen

Tenslotte moeten verschillende politieke variabelen worden geoperationaliseerd. Voor de invloed van verkiezingen en nieuwe regeringen worden variabelen geconstrueerd die een onderscheid maken tussen perioden waarin wel en geen verkiezing was en wel of geen nieuwe regering aan de macht kwam.

Daarnaast zijn politieke schandalen en belangrijke politieke gebeurtenissen mogelijk van invloed op evaluaties van het politieke systeem. In principe zou met oneindig veel incidenten rekening kunnen worden gehouden. Om een selectie te maken uit deze veelheid aan politieke gebeurtenissen concentreer ik me op de gebeurtenissen waarmee ook in ander onderzoek rekening wordt gehouden. Dit heeft vooral betrekking op de Verenigde Staten. Om te beginnen wordt gewezen op het feit dat de grote onvrede over de oorlog in Vietnam de evaluaties van het politieke systeem waarschijnlijk negatief heeft beïnvloed. Daarnaast moet volgens deze literatuur rekening worden gehouden met het Watergate schandaal en de Iran-contra-affaire (Haynes 1995: 99, Letterie 1997: 24).

Wel wordt voor West-Duitsland een dichotome variabele in de analyse opgenomen die een onderscheid maakt tussen de periode voor en na de Duitse hereniging. De reden om deze variabele in de analyse op te nemen is van methodologische aard. De vraag naar de tevredenheid over de democratie meet in de periode na de Duitse hereniging namelijk iets anders. Na de Duitse hereniging wordt niet langer de tevredenheid van West-Duitsers over de democratie in de Duitse bondsrepubliek gemeten, maar wordt onderzoek gedaan naar de tevredenheid van West-Duitsers over de democratie in het herenigde Duitsland.

* Hierover bestaat in de literatuur geen consensus. Volgens Cusack is de inflatie en werkloosheid pas een jaar later van invloed op opvattingen over het politieke systeem. Om deze reden gebruikt Cusack vertraagde variabelen (Cusack 1999a). Clarke et al. (1993) nemen echter aan dat inflatie en werkloosheid direct van invloed zijn op de politieke steun. Zij gebruiken dan ook geen vertraagde variabelen.

† Overigens zijn ook analyses uitgevoerd met vertraagde variabelen. De verbanden die in deze analyses worden gevonden zijn meestal minder sterk dan in analyses waarin niet met vertraagde variabelen wordt gewerkt.

Tabel 1 Operationalisering van de variabelen

<i>Variabele</i>	<i>Schaal</i>
Vertrouwen in politieke instellingen	Gemiddelde score op een schaal van 0 tot 100
Tevredenheid over de democratie	Percentage van de bevolking
Tijd	Jaar
Niet lineair effect van de tijd	Kwadraat van het Jaar
Werkloosheid	Percentage van de beroepsbevolking zonder werk
Bron:	
Verenigde Staten	Economic Report of the President 2001 (Washington: US Government printing office)
Nederland	Centraal Bureau voor de Statistiek, materiaal op verzoek toegestuurd.
West-Duitsland	Monatsberichte der Deutschen Bundesbank
Italië	Economic Bulletin (Rome: Banca d'Italia)
Spanje	Institution Nacional de Estadistica, Website (http://www.ine.es)
Inflatie	Percentage toename van het prijspeil per jaar
Bron:	
Verenigde Staten	Economic Report of the President 2001 (Washington: US Government printing office)
Nederland	Centraal Bureau van de Statistiek, materiaal op verzoek toegestuurd
West-Duitsland	Monatsberichte der Deutschen Bundesbank
Italië	Economic Bulletin (Rome: Banca d'Italia)
Spanje	Institution Nacional de Estadistica, Website (http://www.enis.es)
Verkiezingen	Halve jaren waarin verkiezingen zijn gehouden voor de Tweede Kamer in Nederland, de Bondsdag in West-Duitsland, het Huis van Afgevaardigden in Spanje, het parlement in Italië en jaren waarin verkiezingen worden gehouden voor de president van de Verenigde Staten krijgen waarde één.
Nieuwe regering	Voor de Verenigde Staten krijgt het jaar waarin de nieuwe ambtstermijn van de president begint waarde één. In het geval dat de vice president de president moet vervangen krijgt het jaar waarde één als dit in de eerste helft van het jaar gebeurt. Anders krijgt het volgende jaar waarde één. Voor West-Duitsland, Spanje en Nederland geldt dat als de nieuwe regering in het tweede of vierde kwartaal aan zijn regeringsperiode begint het volgende halve jaar waarde één krijgt voor deze variabele. Als de nieuwe regering in het eerste of derde kwartaal begint krijgt het halfjaar zelf waarde één.
Oorlog in Vietnam	De jaren 1968 tot en met 1972 krijgen waarde één. Als beginjaar is gekozen voor 1968, omdat vanaf dit jaar volgens Lewy (1978: 434) onvrede over de oorlog in Vietnam breed werd gedeeld.
Watergate-affaire	De jaren 1973 en 1974 krijgen waarde één voor deze variabele. In 1973 begon de speciale onderzoekscommissie met zijn onderzoek naar deze affaire.
Iran-contra-affaire	Het jaar 1987 krijgt waarde één voor deze variabele, omdat in dit jaar deze affaire aan het licht kwam en voor veel opschudding zorgde.
Duitse eenwording	Dichotome variabele die waarde 1 geeft aan de halve jaren vanaf de tweede helft van 1990, toen de beide Duitslanden werden herenigd.

15.3 Methode van analyse

De data worden geanalyseerd met behulp van regressieanalyses. In deze analyses is voor de Verenigde Staten ieder jaar een waarneming. Voor West-Duitsland, Nederland, Italië en Spanje is ieder half jaar een waarneming. De 'N' staat daarom niet voor het aantal landen of regio's, maar voor respectievelijk het aantal jaren en het aantal halve jaren dat wordt onderzocht.

Een probleem is dat de verschillende jaren en halve jaren geen onafhankelijk waarnemingen zijn. Het gevolg hiervan is dat de residuen van de regressieanalyses per waarneming niet willekeurig zijn, maar met elkaar samenhangen. Een overschatting of onderschatting in een bepaald jaar gaat namelijk door in het volgende jaar. Dit wordt autocorrelatie genoemd. Het blijkt dat hiervan sprake is.* Er zijn verschillende manieren om met autocorrelatie om te gaan. De eerste manier is om meer variabelen in de regressievergelijking op te nemen. Ook in de meest volledige modellen blijft echter autocorrelatie bestaan. Er wordt daarom gecorrigeerd voor autocorrelatie door gebruik te maken van de zogenaamde Cochrane-Orcutt procedure (Johnston 1984: 304-330). Het blijkt dat hierdoor de autocorrelatie aanzienlijk afneemt.†

Er worden vier verschillende modellen onderzocht.‡ Het eerste model heeft als enige onafhankelijke variabele een variabele voor de tijd. Dit model laat zien welke trend heeft plaatsgevonden. Door het kwadraat van de tijd ook in de vergelijking op te nemen wordt ook onderzocht of sprake is van een non-lineaire trend. Het tweede model bestaat behalve uit de variabelen voor de tijd ook uit economische variabelen. Uit deze analyse blijkt de trend als wordt gecorrigeerd voor economische factoren. Ten derde wordt een model gepresenteerd waarin naast de tijdsvariabelen ook de politieke variabelen worden opgenomen. Uit dit model blijkt welke trend wordt waargenomen als rekening wordt gehouden met politieke gebeurtenissen. Tenslotte wordt zonodig een vierde model gepresenteerd met alle variabelen die, volgens de eerdere modellen, een bijdrage leveren aan het verklaren van veranderingen in evaluaties van het politieke systeem.

15.4 De Verenigde Staten

Eerst worden analyses voor de Verenigde Staten uitgevoerd. Het gaat om onderzoek naar (1) het vertrouwen in de federale regering in de periode 1964-2000, zoals gemeten door de *National Election Studies*§ en (2) het vertrouwen in

* De Durban Watson (DW) coëfficiënt is een maat voor autocorrelatie (Pennings, Keman en Kleinnijenhuis 1999: 205). De DW-coëfficiënt loopt van 0 tot 4. Er is geen autocorrelatie als de DW coëfficiënt 2 is. Autocorrelatie is volledig als de DW-coëfficiënt 0 of 4 is. Voor de 21 analyses die in dit hoofdstuk worden uitgevoerd wijkt de DW-coëfficiënt gemiddeld .92 af van 2. Dit laat zien dat sprake is van autocorrelatie.

† Nadat door middel van de Cochrane-Orcutt procedure is gecorrigeerd voor autocorrelatie is de gemiddelde afwijking van twee afgenomen van .92 tot .21.

‡ Het model heeft de volgende vorm: $Y = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_1^2 + \beta_3 X_2 + \beta_4 X_3 + \beta_5 X_4 + \beta_6 X_5 + \beta_7 X_6 + e$, met X_1 als de tijd, X_2 als de werkloosheid, X_3 als de inflatie, X_4 als het plaatsvinden van verkiezingen, X_5 als het aan de macht komen van een nieuwe regering. Als β_2 niet statistisch significant groter is dan nul kan worden geconcludeerd dat sprake is van een lineair verband en wordt deze term weggelaten uit het model. In dit geval wordt het volgende model gepresenteerd: $Y = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_3 X_2 + \beta_4 X_3 + \beta_5 X_4 + \beta_6 X_5 + \beta_7 X_6 + e$.

§ De trend in de opvatting dat de regering er voor iedereen en niet voor een beperkt aantal kleine belangen is wordt niet onderzocht, omdat voor deze tijdreeks slechts zeventien meetpunten beschikbaar zijn. Zoals in het voorgaande hoofdstuk bleek heeft deze tijdreeks ongeveer hetzelfde verloop als het vertrouwen in de federale regering. Daarom is besloten om alleen het verloop in het vertrouwen in de federale regering nader te analyseren.

politieke instellingen in de periode 1973-2000, zoals gemeten door de *General Social Survey*. De resultaten van de analyses zijn weergegeven in tabel 2 en 3.

Tabel 2 Resultaten van regressie analyses van vertrouwen in de regering in de Verenigde Staten in de periode 1964-2000

	1	2	3	4
Tijd	-5.32*** (1.09)	-.66* (.32)	-5.24** (1.83)	-4.30*** (.96)
Tijd*Tijd	.09*** (.02)		.08** (.03)	.07*** (.02)
Werkloosheid		-2.56** (1.14)		
Inflatie		-1.62*** (.49)		-1.44** (.52)
Presidentsverkiezingen			2.56 (2.35)	
Nieuwe President			9.88 (6.51)	
Vietnam			.79 (6.72)	
Watergate			-5.57 (6.97)	
Constante	110.86*** (12.72)	80.61*** (12.70)	109.68*** (24.33)	108.24*** (10.42)
Adjusted R ²	.65	.41	.46	.76
Durbin Watson coëfficiënt	1.40	2.09	1.34	1.61
N	19	19	19	19

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: National Election Studies 1964-2000, Economic Report of the President

Noot: ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

Deze analyses steunen voor de inflatie de theorie dat de economische conjunctuur van invloed is op het vertrouwen in de federale regering en in politieke instellingen. Het deel van de bevolking dat vertrouwen heeft in de federale regering en in Amerikaanse politieke instellingen neemt bij een toename van de inflatie namelijk af. Daarnaast blijkt uit de definitieve modellen dat werkloosheid niet samenhangt met vertrouwen in politieke instellingen.

Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat politieke gebeurtenissen in de Verenigde Staten van invloed zijn op het vertrouwen in de federale regering of in politieke instellingen. Het vertrouwen in politieke instellingen was niet groter in jaren dat presidentsverkiezingen werden gehouden of aan het begin van de ambtsperiode van een nieuwe president. Tijdens de oorlog in Vietnam en de Watergate-affaire was het vertrouwen in politieke instellingen evenmin kleiner. Hoewel onderzoek van Letterie (1997) en Hibbs (1982) een duidelijk verband laat zien tussen deze politieke gebeurtenissen en de populariteit van presidenten, laat de onderhavige analyse zien dat deze gebeurtenissen niet van invloed zijn geweest op het vertrouwen in politieke instellingen.

Uit de analyses blijkt bovendien dat in onderzoek naar de Verenigde Staten rekening moet worden gehouden met het effect van inflatie op het vertrouwen

in politieke instellingen. Als wordt gecontroleerd voor de invloed van deze variabele wordt een kwadratisch verband gevonden tussen het verloop van de tijd en het vertrouwen in de federale regering. Als de inflatie en de werkloosheid in het model worden opgenomen is de afname van het vertrouwen in politieke instellingen niet curve-lineair, maar lineair. Dit blijkt uit het tweede model. De verklaarde variantie van dit alternatieve model is echter aanzienlijk lager dan de verklaarde variantie van het definitieve model. In dit definitieve model wordt geen lineair, maar een kwadratisch verband tussen de tijd en het vertrouwen in politieke instellingen verondersteld en wordt de werkloosheid weggelaten. Dit is het vierde model uit tabel 2. De vorm van het gevonden verband tussen de tijd en het vertrouwen in de federale regering en daarmee van de structurele trend in het vertrouwen in de regering is weergegeven in figuur 1. Uit deze figuur blijkt dat het vertrouwen in de regering gedurende de jaren zestig, zeventig en tachtig sterk en structureel is afgenomen. Wel lijkt de federale regering in de jaren negentig weer wat van dit verloren vertrouwen terug te winnen.

Tabel 3 Resultaten van regressie analyses van vertrouwen in politieke instellingen in de Verenigde Staten in de periode 1973-2000

	1	2	3	4
Tijd	-.13 (.16)	-.50* (.25)	-.26 (.21)	-.33 (.20)
Werkloosheid		-.90 (.89)		
Inflatie		-.89* (.42)		-.73* (.38)
Presidents-verkiezingen			-2.11 (1.72)	
Nieuwe President			.69 (2.23)	
Vietnam			34.35 (24.34)	
Watergate			11.29 (12.53)	
Constante	52.54*** (5.06)	74.06*** (13.54)	57.82*** (6.69)	62.18*** (7.36)
Adjusted R ²	.00	.10	.00	.10
Durbin Watson coëfficiënt	1.64	1.91	1.71	2.07
N	20	20	20	20

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

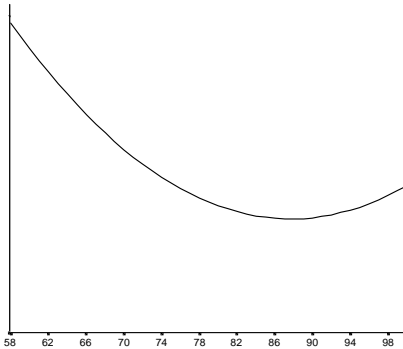
Bronnen: General Social Survey 1973-2000, Economic Report of the President

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

Daarnaast is er reden om te concluderen dat sprake is van een structurele afname van het vertrouwen in politieke instellingen. In het model waarin zowel de inflatie als de werkloosheid zijn opgenomen wordt, al is het op een laag betrouwbaarheidsniveau, een significant negatief verband gevonden. Wel moet hierbij worden opgemerkt dat het verband tussen de tijd en het vertrouwen in politieke instellingen in het definitieve model weliswaar negatief, maar niet sta-

tistisch significant is. Toch bevestigen deze conclusies de stelling dat het vertrouwen in politieke instellingen in de Verenigde Staten is afgenomen.

Figuur 1 Structurele trend in vertrouwen in de federale regering in de Verenigde Staten in de periode 1958-2000

15.5 Nederland

Voor Nederland wordt dezelfde analyse uitgevoerd als voor de Verenigde Staten. Het verschil is de afhankelijke variabele. Deze is niet vertrouwen in politieke instellingen, maar tevredenheid over de democratie. De resultaten van de analyses zijn weergegeven in tabel 4. Het blijkt dat de onderzochte politieke gebeurtenissen in Nederland niet samenhangen met tevredenheid over de democratie. In halve jaren waarin een nieuwe regering aan de macht is of verkiezingen worden gehouden is de tevredenheid over de democratie niet groter. De economische conjunctuur blijkt belangrijker. In jaren met een grotere werkloosheid en een hogere inflatie is de tevredenheid over de democratie kleiner. De tevredenheid over de democratie is bijna 2 procentpunt lager in jaren waarin de werkloosheid één procentpunt hoger is, terwijl een toename van de inflatie met één procentpunt samengaat met een afname van tevredenheid over de democratie met iets meer dan één procentpunt. Als deze economische variabelen in de analyse worden opgenomen kan aanzienlijk meer variantie in tevredenheid over de democratie worden verklaard.

Deze analyse bevestigt dat in Nederland de tevredenheid over de democratie structureel is toegenomen. De variabele voor de tijd is namelijk statistisch significant. Wel is deze coëfficiënt alleen significant op een laag betrouwbaarheidsniveau en is de toename aanzienlijk minder groot als ook de economische variabelen in de regressievergelijking worden opgenomen. Volgens het eerste model waarin de economische variabelen niet zijn opgenomen is de lineaire toename gemiddeld .6 procentpunt per jaar. Als in het tweede model de werkloosheid en inflatie worden opgenomen neemt de structurele toename af tot .3 procentpunt per jaar. Er kan daarom worden geconcludeerd dat een aanzienlijk deel van de toename van tevredenheid over de democratie wordt veroorzaakt door een verbetering van de economische situatie, maar dat ook als hiervoor

wordt gecorrigeerd een structurele toename van tevredenheid over de democratie blijft bestaan.

Tabel 4 Resultaten van een regressie analyse van tevredenheid over de democratie in Nederland in de periode 1973-2000

	1	2	3
Tijd	.64*** (.19)	.33* (.16)	.65*** (.20)
Werkloosheid		-1.86*** (.40)	
Inflatie		-1.08** (.52)	
Verkiezingen			.40 (2.47)
Nieuwe regering			1.73 (2.38)
Constante	57.02*** (3.12)	77.29*** (5.79)	56.58*** (3.38)
Adjusted R ²	.20	.54	.15
Durbin Watson coëfficiënt (na correctie)	2.12	1.99	2.16
N	45	45	45

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: Eurobarometer 1973-2000, Centraal Bureau voor de Statistiek

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

15.6 West-Duitsland

Ten derde wordt onderzoek gedaan naar tevredenheid over de democratie in West-Duitsland. Hiervoor zijn, evenals in het voorgaande hoofdstuk, voor de jaren negentig alleen gegevens gebruikt over de bevolking uit de Duitse deelstaten die voor de Duitse hereniging de Bondsrepubliek vormden. De resultaten van de analyses zijn weergegeven in tabel 5.

Op het eerste gezicht lijkt de economische conjunctuur in Duitsland minder belangrijk voor trends in tevredenheid over de democratie. Er wordt in het tweede model namelijk alleen op het laagste betrouwbaarheidsniveau een verband gevonden tussen de twee economische variabelen en tevredenheid over de democratie. Uit het volledige model blijkt echter dat werkloosheid wel degelijk samenhangt met minder tevredenheid over de democratie. De tevredenheid over de democratie is gemiddeld meer dan 4 procentpunt lager in halve jaren waarin de werkloosheid een procentpunt hoger is. De inflatie hangt volgens dit volledige model niet statistisch significant samen met de tevredenheid over de democratie. Daarnaast blijken politieke gebeurtenissen in West-Duitsland van invloed te zijn op de tevredenheid over de democratie. Ten eerste zijn in West-Duitsland meer mensen tevreden over de democratie als net een nieuwe regering aan de macht is. Gemiddeld is in halve jaren dat een nieuwe regering aan de macht is de tevredenheid over de democratie iets meer dan 7 procentpunt hoger. Daarnaast wordt de tevredenheid over de democratie sterk beïnvloed

door de Duitse hereniging. De tevredenheid over de democratie in het herenigde Duitsland is namelijk meer dan 23 procentpunt lager.

Tabel 5 Resultaten van een regressie analyse van tevredenheid over de democratie in West-Duitsland in de periode 1973-2000

	1	2	3	4
Tijd	-1.05*** (.27)	-.83** (.31)	-.11 (.37)	1.06*** (.39)
Werkloosheid		-2.12* (1.25)		-4.13*** (.86)
Inflatie		-2.02* (1.09)		-1.08 (.75)
Nieuwe regering			6.03*** (2.20)	7.06*** (2.00)
Verkiezingen			1.98 (2.40)	
Eenwording			-15.58*** (5.16)	-23.61*** (4.32)
Constante	86.61*** (4.57)	103.13*** (9.02)	77.20*** (4.52)	93.68*** (6.00)
Adjusted R ²	.24	.32	.43	.69
Durbin Watson coëfficiënt (na correctie)	2.11	2.21	1.95	2.22
N	45	45	45	45

*: $p < .10$. **: $p < .05$. ***: $p < .01$

Bronnen: Eurobarometer 1973-2000, Monatsberichte der Deutschen Bundesbank

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

De trend in tevredenheid over de democratie wordt vertekend door de economische conjunctuur en de Duitse hereniging. Als niet wordt gecorrigeerd voor deze factoren wordt een structurele afname van tevredenheid over de democratie gevonden. Ieder jaar lijkt de tevredenheid over de democratie kleiner te worden. Als echter rekening wordt gehouden met de invloed van de inflatie, het aantreden van nieuwe regeringen en de Duitse eenwording neemt niet alleen de verklaarde variantie sterk toe, maar wordt eveneens een positieve structurele trend in tevredenheid over de democratie gevonden. Deze trend is lineair. Hieruit blijkt dat de schijnbare afname van tevredenheid over de democratie wordt veroorzaakt door economische en politieke variabelen. Van een structurele afname van tevredenheid over de democratie lijkt in West-Duitsland geen sprake te zijn.

15.7 Italië

Het vierde land waarvoor trends in tevredenheid over de democratie worden onderzocht is Italië. De resultaten van deze analyses zijn weergegeven in tabel 6.

Het blijkt dat de verschillende modellen slecht in staat zijn om de variantie in tevredenheid over de democratie te verklaren. Noch de economische conjunctuur, noch politieke gebeurtenissen blijken in Italië te kunnen verklaren

waarom de tevredenheid over de democratie door de tijd varieert. Er worden evenmin structurele veranderingen in de tevredenheid over de democratie gevonden. Er kan daarom niet worden geconcludeerd dat de tevredenheid over de democratie in Italië structureel is toe- of afgenomen.

Tabel 6 Resultaten van een regressie analyse van tevredenheid over de democratie in Italië in de periode 1978-2000

	1	2	3
Tijd	.48 (.25)	.02 (.51)	.46 (.35)
Werkloosheid		.19 (1.29)	
Inflatie		-.61 (.59)	
Verkiezingen			-1.59 (1.94)
Nieuwe regering			-.07 (1.37)
Constate	16.39*** (4.22)	26.65 (21.87)	17.25*** (6.53)
Adjusted R ²	.06	.01	.00
Durbin Watson coëfficiënt (na correctie)	1.99	2.06	2.14
N	39	39	39

*: $p < .10$. **: $p < .05$. ***: $p < .01$

Bronnen: Eurobarometer 1978-2000, Economic Bulletin

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

15.8 Spanje

Tenslotte wordt voor Spanje onderzoek gedaan naar trends in tevredenheid over de democratie. De resultaten van deze analyses zijn gepresenteerd in tabel 7. Uit de analyses blijkt dat de hier onderzochte politieke gebeurtenissen in Spanje niet van invloed zijn op de tevredenheid over de democratie. In halve jaren waarin verkiezingen worden gehouden of een nieuw kabinet aan de macht is gekomen is de tevredenheid over de democratie niet groter of kleiner. Ook economische tegenslag blijkt niet samen te hangen met een kleinere tevredenheid over de democratie. De tevredenheid over de democratie is niet kleiner in jaren waarin de werkloosheid of inflatie groter zijn. Deze economische en politieke factoren blijken niet van invloed te zijn op trends in de tevredenheid over de democratie. Ook blijkt uit de analyses dat een curve-lineair verband bestaat tussen het verloop van de tijd en tevredenheid over de democratie. Dit verband past bij de trend die in het voorgaande hoofdstuk werd gevonden, toen bleek dat de tevredenheid over de democratie begin jaren negentig sterk afnam om in de tweede helft van de jaren negentig weer sterk toe te nemen.

Tabel 7 Resultaten van een regressie analyse van tevredenheid over de democratie in Spanje in de periode 1985-2000

	1	2	3
Tijd	-22.33** (7.93)	-19.61** (7.35)	-21.70** (8.63)
Tijd*Tijd	.56*** (.19)	.51*** (.17)	.54** (.20)
Werkloosheid		-.12 (.19)	
Inflatie		1.76 (1.60)	
Verkiezingen			.93 (3.15)
Nieuwe regering			1.23 (3.75)
Constante	268.75*** (81.03)	229.21** (76.56)	262.07*** (88.43)
Adjusted R ²	.27	.28	.20
Durbin Watson coëfficiënt (na correctie)	2.29	2.30	2.26
N	26	26	26

*: p<.10. **: p<.05. ***: p<.01

Bronnen: Eurobarometer 1985-2000, Institution Nacional de Estadística

Noot: Ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes

15.9 Besluit

In dit hoofdstuk is voor de Verenigde Staten, Nederland, West-Duitsland, Italië en Spanje nader onderzoek gedaan naar trends in opvattingen over het politieke systeem. Voor de Verenigde Staten is onderzoek gedaan naar vertrouwen in politieke instellingen, voor de Europese landen naar tevredenheid over de democratie. De vraag van dit nadere onderzoek is welke trends worden waargenomen als wordt gecorrigeerd voor politieke en economische factoren. De conclusies van de analyses zijn samengevat in tabel 8. In deze tabel is voor elk van de landen de richting van de structurele trend in vertrouwen in politieke instellingen of tevredenheid over de democratie ook grafisch weergegeven. Deze figuur geeft alleen de richting van het verband aan.

De structurele trends zijn van belang voor het communitarisme. In de Verenigde Staten wordt een dalende trend in vertrouwen in politieke instellingen gevonden. Voor Nederland en West-Duitsland worden geen dalende, maar stijgende trends in tevredenheid over de democratie gevonden. Ieder jaar werd in deze landen de tevredenheid over de democratie groter. In Italië was en bleef de tevredenheid over de democratie laag. Voor Spanje bleek dat de tevredenheid over de democratie na een aanvankelijke afname sinds de tweede helft van de jaren negentig weer toenam. In deze Zuid-Europese landen wordt dus geen structurele toe- of afname van tevredenheid over de democratie gevonden.

Tabel 8 *Samenvatting van de conclusies van hoofdstuk 15*

VS: Vertrouwen in politieke instellingen (Y1)   *Europa: Tevredenheid over de democratie (Y2)*

	Vertrouwen in de federale regering (Y1a)	Vertrouwen in politieke instellingen (Y1b)	Nederland	West-Duitsland	Italië	Spanje
Tijd (X1)	-	Ns (-)	+	+	Ns	-
Tijd*Tijd (X2)	+	Ns	Ns	Ns	Ns	+
Werkloosheid (X3)	Ns	Ns	-	-	Ns	Ns
Inflatie (X4)	-	-	-	Ns	Ns	Ns
Verkiezingen (X5)	Ns	Ns	Ns	Ns	Ns	Ns
Nieuwe regering (X6)	Ns	Ns	Ns	+	Ns	Ns
Watergate (X7)	Ns	Ns				
Duitse hereniging (X8)				-		

Richting van de structurele trend (grafisch)

+: Positief verband, -: Negatief verband, Ns: Geen significant verband

De analyses bieden ook informatie over de andere theorieën die zijn onderzocht. Hoewel dit niet direct relevant is voor het communitaristische model, sta ik er toch bij stil. Ten eerste blijkt uit de analyses het verband tussen de economische conjunctuur en opvattingen over het politieke systeem. Werkloosheid blijkt in Nederland en West-Duitsland samen te gaan met minder tevredenheid over de democratie. Inflatie gaat in de Verenigde Staten samen met minder vertrouwen in politieke instellingen en in Nederland met minder tevredenheid over de democratie. Dit steunt de theorie van Clarke et al. dat de economische conjunctuur van invloed is op politieke steun. De ontwikkelingen in Spanje en

Italië spreken deze theorie echter tegen. In deze landen gaan inflatie en werkloosheid namelijk niet samen met minder tevredenheid over de democratie. Hieruit blijkt dat niet in alle landen hetzelfde verband wordt gevonden. In de Verenigde Staten en de Noord-Europese landen Nederland en West-Duitsland gaat economische tegenslag samen met minder politieke steun. In de Zuid-Europese landen Spanje en Italië is dit niet het geval.

Daarnaast wordt weinig steun gevonden voor de theorie dat verkiezingen of nieuwe regeringen van invloed zijn op evaluaties van het politieke systeem. Het blijkt dat in West-Duitsland de tevredenheid over de democratie groter is als een nieuwe regering aan de macht is gekomen. In de andere landen wordt geen verband gevonden tussen politieke steun en het aantreden van een nieuwe regering. Ook wordt in geen van de landen positiever geoordeeld over het politieke systeem tijdens verkiezingsjaren.

Conclusie

WORDEN IN DE VERENIGDE Staten, Nederland, West-Duitsland, Italië en Spanje de evaluaties van het politieke systeem negatiever? Het onderzoek laat zien dat alleen in de Verenigde Staten dalende trends worden gevonden. Hoewel de tevredenheid over de democratie in dit land relatief groot is, nam het vertrouwen in politieke instellingen er de afgelopen decennia structureel af.

Wel zijn voor de Verenigde Staten alleen gegevens over het vertrouwen in politieke instellingen onderzocht, terwijl voor de Europese landen vooral onderzoek is gedaan naar tevredenheid over de democratie. Hoewel in de inleiding van dit deel ook bleek dat beide indicatoren nauw met elkaar samenhangen zou de keuze voor twee verschillende indicatoren kunnen zorgen voor een vertekening van de conclusies. Mogelijk is de tevredenheid over de democratie in de Verenigde Staten en Europa niet afgenomen, terwijl het vertrouwen in politieke instellingen in beide werelddelen wel is verminderd.

Om deze reden zijn de gegevens over het vertrouwen in politieke instellingen in Europa en de tevredenheid over de democratie in de Verenigde Staten cruciaal. Hierover zijn echter weinig lange tijdsreeksen gevonden. Toch blijkt dat het vertrouwen in politieke instellingen ook in Europese landen niet of nauwelijks is afgenomen. In Nederland lijkt, in ieder geval tot 2000, het vertrouwen in politieke instellingen zelfs te zijn toegenomen. Dit bevestigt de conclusie dat het vertrouwen in politieke instellingen alleen in de Verenigde Staten is gedaald. Aan de andere kant blijkt dat niet alleen in de Noord-Europese landen, maar ook in de Verenigde Staten de tevredenheid over de democratie relatief groot is.

Er kan daarom worden geconcludeerd dat, ondanks dat weinig steun bestaat voor het communitaristische model, communitaristen terecht wijzen op de afname van het vertrouwen in politieke instellingen in de hedendaagse Verenigde Staten. Het is echter twijfelachtig of dit pessimisme over evaluaties van het politieke systeem ook terecht is voor de Europese landen die in dit deel zijn onderzocht. In Spanje en Italië is de tevredenheid over de democratie namelijk niet structureel afgenomen. In Nederland en West-Duitsland lijkt de tevredenheid over de democratie zelfs structureel te zijn toegenomen. Ook zijn er geen aanwijzingen gevonden voor een afname van vertrouwen in politieke instellingen in deze Europese landen. Denkers die het communitarisme toe willen passen op de situatie in Europa kunnen hun argument over de gevolgen van individualisme en een gebrek aan maatschappelijke participatie niet overtuigender maken door te wijzen op dalende trends in evaluaties van het politieke systeem.

Slotbeschouwing

DE CENTRALE VRAAG VAN deze studie was of het communitaristische model van vertrouwen in politieke instellingen empirisch houdbaar is. In deze slotbeschouwing vat ik de resultaten van het onderzoek samen en plaats ik ze in de context van bestaande literatuur. In de opeenvolgende paragrafen wordt aandacht besteed aan het verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen, aan het verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen en aan trends in vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie. Na het bespreken van deze conclusies wordt beschreven welke sterke en zwakke punten deze onderzoeksmethodologie heeft. Tenslotte komen de consequenties van het onderzoek voor het communitarisme en voor op het communitaristische geïnspireerd beleid aan de orde.

1. Individualisme

Om te beginnen is onderzoek gedaan naar het verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen. Volgens het rudimentaire communitaristische model zal individualisme samenhangen met minder vertrouwen in politieke instellingen. Dit verwachte verband werd in het vijfde hoofdstuk niet gevonden. Op het macroniveau kon zelfs worden geconcludeerd dat een positief verband bestaat tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen. Het onderzoek naar het uitgebreide communitaristische model laat zien dat dit mede komt doordat in individualistische culturen de integriteit van het bestuur groter is, waardoor ook het vertrouwen in politieke instellingen er groter is. Dit mechanisme is zo duidelijk aanwezig dat in de analyses waarin het individualisme en de integriteit van het bestuur worden opgenomen het positieve verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen verdwijnt, terwijl het verband tussen de integriteit van het bestuur en vertrouwen in politieke instellingen blijft bestaan. Dit wijst erop dat individualisme samenhangt met vertrouwen in politieke instellingen doordat het samenhangt met de integriteit van het bestuur. Aan de andere kant werd ook steun gevonden voor de negatieve beoordeling van het individualisme door communitaristen. Het blijkt namelijk dat in individualistische culturen meer mensen het slachtoffer worden van kleine criminaliteit en minder mensen zich veilig voelen. Voor het verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen blijken echter de positieve gevolgen van individualisme te overheersen, waardoor ‘netto’ een positief verband werd gevonden tussen beide variabelen.

In het bestaande onderzoek naar de gevolgen van individualisme voor vertrouwen in politieke instellingen doet men op een andere manier onderzoek. In

dit onderzoek worden trends besproken en wordt aangenomen dat deze trends voortkomen uit de individualisering van de samenleving. Dit is bijvoorbeeld het uitgangspunt van het *Beliefs in Government*-project (Kaase & Newton 1995). De conclusie van dit onderzoek is eveneens dat modernisering en individualisering niet samenhangen met een afname van vertrouwen. De onderhavige studie voegt hier aan toe dat in vergelijkende analyses een positief verband bestaat tussen individualisme en evaluaties van het politieke systeem.

Toch is op dit punt ook nader onderzoek nodig. In mijn onderzoek heb ik niet alleen landen, maar ook Europese regio's met elkaar vergeleken. Belangrijk aandachtspunten voor nader onderzoek zijn de gevolgen van individualisme op lagere niveaus van analyse. Onderzoek naar bijvoorbeeld gemeenten, buurten of zelfs straten zou erg relevant zijn voor vraagstukken van sociale cohesie. Dergelijk kwantitatief vergelijkend onderzoek wordt, in vergelijking met landenvergelijkende studies, relatief weinig uitgevoerd. Toch zijn er wel enkele voorbeelden van. Cusack heeft bijvoorbeeld onder Duitse gemeenten onderzoek gedaan naar verklaringen voor verschillen in de tevredenheid over het lokaal bestuur in Duitsland (Cusack 1999b). Dit gemeentenvergelijkend of buurtenvergelijkend onderzoek kan de algemene conclusies van landenvergelijkende studies nader invullen en preciseren.

2. Maatschappelijke participatie

Daarnaast verwacht het rudimentaire communitaristische model dat maatschappelijke participatie samenhangt met meer vertrouwen in politieke instellingen. Er blijken verschillen te bestaan tussen de afzonderlijke vormen van maatschappelijke participatie. Participatie in nieuwe politieke bewegingen blijkt samen te gaan met minder vertrouwen in politieke instellingen, terwijl participatie in welzijnsorganisaties samenhangt met meer vertrouwen in politieke instellingen. Het door het rudimentaire communitaristische model veronderstelde algemeen geldige positieve verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen wordt dan ook niet gevonden.

Uit het onderzoek naar het uitgebreide communitaristische model blijkt dat participatie in nieuwe politieke bewegingen samenhangt met een meer kritische houding van mensen ten opzichte van het politieke systeem. Deze kritische houding blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat leden van nieuwe politieke bewegingen minder respect hebben voor gezag en vaker onconventioneel participeren. Onder druk van deze veeleisende burgers zou het functioneren van het politieke systeem echter ook kunnen verbeteren. Het blijkt namelijk dat in landen waar meer wordt geparticipeerd in nieuwe politieke bewegingen ook de corruptie kleiner is. Panelanalyses laten bovendien zien dat dit verband oorzakelijk is. Mogelijk wordt het bestuur door nieuwe politieke bewegingen en hun kritische leden gedwongen om met meer integriteit te handelen. Aan de ene kant worden burgers, wellicht mede door nieuwe politieke bewegingen, kritischer ten aanzien van het politieke systeem, waardoor ze minder vertrouwen zullen hebben in

hun politieke instellingen. Aan de andere kant en op hetzelfde moment zou het politieke systeem door deze veeleisendheid beter kunnen gaan functioneren, waardoor mensen meer reden hebben om vertrouwen te hebben in hun politieke instellingen.

Welzijnsorganisaties lijken een andere rol te spelen. Ten eerste zijn leden van deze organisaties meer tevreden over hun leven. Mogelijk kan dit mede worden verklaard door de sociale contacten die mensen in deze organisaties met elkaar onderhouden. Welzijnsorganisaties hebben wellicht vooral een sociale rol. Daarnaast hebben leden van welzijnsorganisaties meer respect voor gezag. Door deze twee effecten van welzijnsorganisaties hebben leden van deze organisaties gemiddeld meer vertrouwen in politieke instellingen.

Het feit dat de hier onderzochte vormen van maatschappelijke participatie niet alleen zorgen dat het vertrouwen in politieke instellingen toeneemt, roept de vraag op welke andere vormen van betrokkenheid of participatie zouden kunnen zorgen voor vertrouwen in politieke instellingen. Stolle noemt een aantal mogelijkheden (Stolle 2000b). Ten eerste is het gezin een belangrijke bron van socialisatie. De socialisatie in de vroege jeugd heeft waarschijnlijk een grote invloed op de attitudes die mensen later in hun leven ontwikkelen. Ten tweede wijst ze erop dat etnische conflicten en scheidslijnen van invloed zouden kunnen zijn op het vertrouwen dat in een samenleving ontstaat. Als er minder etnische scheidslijnen zijn zal volgens haar ook het vertrouwen tussen mensen uit verschillende groepen groter zijn. Een derde factor, die Verba et al. (1995) naar voren brengen, zijn de sociale contacten die mensen op hun werk opdoen. Ten vierde stellen Verba et al. (1995) ook dat de rol van de kerk een belangrijke rol speelt bij het mobiliseren van mensen. Deze andere mogelijke oorzaken van vertrouwen in politieke instellingen hebben recht op meer aandacht van onderzoekers en theoretici die op zoek zijn naar sociale cohesie.

3. Trends

Ten derde en tenslotte is onderzoek gedaan naar trends in vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie. Communitaristen illustreren hun stelling over de gevolgen van individualisme en gebrek aan maatschappelijke participatie namelijk door erop te wijzen dat evaluaties van het politieke systeem steeds negatiever worden. Hoewel weinig steun werd gevonden voor de theorie van het communitarisme, is het wel mogelijk dat andere, niet door het communitarisme genoemde maatschappelijke factoren zorgen voor een structurele afname van vertrouwen in politieke instellingen en tevredenheid over de democratie. Dit maakte het noodzakelijk om ook de trends in evaluaties van het politieke systeem te onderzoeken. Hiervoor heb ik onderzoek gedaan naar trends in de Verenigde Staten, Nederland, West-Duitsland, Italië en Spanje. Het blijkt dat niet in alle landen dezelfde trends hebben plaatsgevonden. In de Verenigde Staten wordt de door communitaristen gesignaleerde structurele afname van het vertrouwen in politieke instellingen inderdaad

gevonden. Er kan echter niet worden geconcludeerd dat in de Europese landen Nederland, West-Duitsland, Italië of Spanje de opvattingen over het politieke systeem structureel negatiever zijn geworden. Het *Beliefs in Government* project bevestigt deze conclusies. Onderzoekers van dit grootschalige onderzoeksproject naar veranderingen in politieke attitudes hebben geconcludeerd dat de afgelopen decennia in Europese landen de tevredenheid over de democratie over het algemeen niet is afgenomen (Fuchs, Guidorossi & Svenson 1995, Kaase & Newton 1995).

Dit betekent niet dat de conclusies over de vier Europese landen kunnen worden gegeneraliseerd naar alle Europese landen. Fuchs, Guidorossi en Svenson laten bijvoorbeeld zien dat in Griekenland de tevredenheid over de democratie wel is afgenomen (Fuchs et al. 1995: 339-340). Ook kunnen de conclusies niet worden gegeneraliseerd naar andere vormen van politieke steun. Een andere vorm van politieke steun waarvoor door Putnam et al. ook in de meeste Europese landen een dalende trend wordt gevonden is het vertrouwen in politici (Putnam et al. 2000, zie ook Norris 1999b).

Voorlopig moet worden geconcludeerd dat de structurele afname van vertrouwen in politieke instellingen uniek is voor de Verenigde Staten. Voor Europa worden in de onderzochte periode geen dalende trends gevonden.

Er is in deze analyse van trends echter alleen onderzoek gedaan naar gemiddelden en niet naar subgroepen uit de bevolking. Fuchs, Guidorossi en Svenson (1995) maken in hun bespreking van trends wel een onderscheid tussen burgers met materialistische en met postmaterialistische waardenoriëntaties (cf. Inglehart 1990). Respondenten met postmaterialistische waardenoriëntaties leggen de nadruk op doelen als vrijheid van meningsuiting, inspraak en zelfontplooiing. In materialistische waardenoriëntaties wordt materiële en fysieke veiligheid belangrijker geacht. Fuchs et al. (1995) besteden eveneens aandacht aan trends onder jongeren. Hieruit blijkt dat onder jongeren, zowel materialisten als postmaterialisten, dezelfde stijgende trend wordt gevonden in tevredenheid over de democratie. Dit is een aanwijzing dat men in veel subgroepen dezelfde trends kan aantreffen als in de totale bevolking. Dit neemt niet weg dat onder gemarginaliseerde sociale groepen andere sociale processen kunnen plaatsvinden. Komter et al. (2000) doen om deze reden bijvoorbeeld onderzoek naar langdurig werklozen en illegale immigranten. Ook de ontwikkelingen in opvattingen over het politieke systeem onder deze groepen zijn bijzonder relevant voor vervolgonderzoek.

Hierbij is overigens een praktisch probleem dat over de meest kwetsbare subgroepen het minst bekend is en het moeilijkst gegevens kunnen worden verzameld. Toch blijkt het op lokaal niveau wel degelijk mogelijk om bijvoorbeeld gegevens te verzamelen over het vertrouwen van etnische minderheden in politieke instellingen (cf. Fennema & Tillie 1999) of om onderzoek te doen naar het leven van illegale vreemdelingen (cf. Burgers & Engbersen 1999). Der-

gelijk onderzoek is nodig om het algemene beeld dat blijkt uit de hier onderzochte trends te verfijnen.

4. De methodologie

Deze conclusies zijn gebaseerd op secundaire analyses van bestaande data. Voordat conclusies over het communitarisme kunnen worden getrokken moet aandacht worden besteed aan de sterke en zwakke punten van deze methode. In het eerste deel van deze studie is uiteengezet dat het voordeel van de gehanteerde onderzoeksopzet is dat het mogelijk wordt om vergelijkende analyses tussen sterk van elkaar verschillende landen en regio's uit te voeren. Een tweede argument was dat bestaande data nog niet eerder waren gebruikt om onderzoek te doen naar de verklarende theorie van het communitarisme. Behalve deze voordelen zijn aan de gekozen onderzoeksopzet echter ook nadelen verbonden.

Het belangrijkste nadeel is dat alleen onderzoek kon worden gedaan met wat reeds in bestaande dataverzamelingen is opgenomen. Er konden dan ook geen eigen vraagstellingen worden gebruikt. Er bestaan daarom wellicht betere operationalisering dan die in dit onderzoek zijn gebruikt.

Dit geldt ten eerste voor de operationalisering van individualisme. Hiervoor werden een aantal relevante indicatoren gevonden. Ook bleek dat de gebruikte maat van individualisme samenhangt met maten van individualisme uit ander landenvergelijkend onderzoek. Op het microniveau kon van deze indicatoren echter geen schaal van individualisme worden geconstrueerd. In de analyses werden op het microniveau weliswaar de afzonderlijke indicatoren van individualisme opgenomen, maar bijna altijd hadden deze indicatoren tegengestelde effecten. Er werd alleen een eenduidig (positief) verband gevonden tussen deze twee indicatoren van individualisme en sociaal vertrouwen. Hierdoor konden op het microniveau moeilijk conclusies worden getrokken over de effecten van individualisme.

De maatschappelijke participatie stelde ik vast aan de hand van surveygegevens, waarin werd gevraagd of mensen lid zijn van een aantal organisaties. Dit is een gangbare manier om maatschappelijke participatie te meten. Bovendien is de validiteit van deze schalen onderzocht door Van Deth en Kreuter (1998). Toch is een probleem dat ik op het microniveau geen rekening kon houden met de intensiteit van de participatie. Iedereen die lid is van een organisatie krijgt een zelfde gewicht, onafhankelijk van de mate waarin iemand actief is. Om wel te kunnen meten hoe actief iemand is had een andere operationalisering moeten worden gebruikt. De Hart (1999b) gebruikt bijvoorbeeld tijdsbestedingonderzoeken. In deze onderzoeken wordt met behulp van een dagboek bijgehouden hoeveel uur per week mensen besteden aan vrijwilligerswerk. Ook bestaat survey-onderzoek waarin men vraagt naar de hoeveelheid tijd die mensen besteden aan maatschappelijke participatie. Hooghe (1999) vraagt aan zijn respondenten

bijvoorbeeld niet alleen of ze lid zijn van verenigingen, maar als ze lid zijn ook hoeveel tijd ze aan dit lidmaatschap besteden.

Op het macroniveau werd de participatie in maatschappelijke organisaties gemeten aan de hand van het percentage van de bevolking dat lid is van de verschillende organisaties. Met behulp van deze operationalisering werden op het macroniveau maar weinig verbanden gevonden, terwijl er goede redenen zijn om te verwachten dat maatschappelijke verbanden juist op het macroniveau van invloed zijn op het vertrouwen in politieke instellingen. Eerder bleek dat volgens Newton en Norris (2000) de invloed van maatschappelijke verbanden vooral op het macroniveau bestaat. Mogelijk worden deze verwachte verbanden niet gevonden als gevolg van de manier waarop de maatschappelijke participatie is gemeten. Een alternatieve manier om maatschappelijke participatie te meten is bijvoorbeeld door te inventariseren hoeveel mensen volgens de organisaties zelf lid zijn van hun organisatie.

Een ander methodologisch probleem was het vaststellen van causaliteit. Dit gold met name voor verbanden tussen maatschappelijke participatie en attitudele variabelen en tussen deze attitudele variabelen en vertrouwen in politieke instellingen. Het was bijvoorbeeld niet duidelijk of tevredenheid over het leven, respect voor gezag, onconventionele politieke participatie en sociaal vertrouwen van invloed zijn op het vertrouwen in politieke instellingen, of andersom. Dit is een bekend probleem. Volgens Stolle (2000b) moeten mensen daarom over een langere tijd worden gevolgd. Over het verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen concludeert ze dan ook: 'We do not know enough about the actual effects of association membership on generalized trust and other civic attitudes because studies have not dealt successfully with the endogeneity problem' (Stolle 2000b: 21).

5. Communitarisme en de praktijk

Hoewel ook dit onderzoek zijn beperkingen kent en nieuwe vragen oproept, blijft het een feit dat de geanalyseerde gegevens strijdig zijn met een aantal verwachtingen van communitaristen. Aan het eind van dit onderzoek is de vraag welke consequenties dit heeft.

Hiervoor is het waardenrelativisme van Arnold Brecht van belang. Volgens Brecht (1959) bestaat in normatieve theorieën vaak een feitelijk verband tussen 'zijn' en 'behoren'. Normatieve uitspraken zijn niet alleen gebaseerd op logische redeneringen, maar ook op feitelijke vooronderstellingen over de sociale werkelijkheid. De geldigheid van de empirische vooronderstellingen is een voorwaarde voor de overtuigingskracht van de theorie. Als de empirische uitspraak niet klopt zijn ook de normatieve conclusies minder overtuigend. In het geval dat wel steun bestaat voor de empirische uitspraak, wil dit echter nog niet zeggen dat de normatieve conclusie altijd moet worden overgenomen. Hiervoor moet men namelijk ook de vraag of de voorgestelde theorie normatief wenselijk is met 'ja' beantwoorden. De empirische geldigheid van de empirische uitspraken

uit een normatieve theorie is dan ook een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarden voor de overtuigingskracht van de normatieve theorie.

Ook de communitaristische normatieve theorie bestaat uit empirische vooronderstellingen. De communitaristische aanbevelingen blijken te zijn gebaseerd op stellingen over de gevolgen van individualisme en maatschappelijke participatie. De geldigheid van deze feitelijke stellingen is een voorwaarde voor de overtuigingskracht van de theorie. Als de empirische uitspraak niet klopt zijn de normatieve conclusies minder overtuigend. Om de empirische stellingname te onderzoeken is in deze studie nagegaan of individualisme en maatschappelijke participatie van invloed zijn op vertrouwen in politieke instellingen.

De conclusies van deze studie tasten de overtuigingskracht van het communitaristische verklaringsmodel aan. Het blijkt namelijk dat individualisme een aantal positieve gevolgen heeft voor het vertrouwen in politieke instellingen. Deze positieve gevolgen blijken te overheersen en bewerkstelligen dat niet het verwachte negatieve verband, maar een positief verband tussen individualisme en vertrouwen in politieke instellingen bestaat. Daarnaast bleek dat maatschappelijke participatie niet alleen positieve gevolgen heeft. Sommige vormen van maatschappelijke participatie bleken zelfs samen te gaan met minder vertrouwen in politieke instellingen. Het verwachte universeel geldige positieve verband tussen maatschappelijke participatie en vertrouwen in politieke instellingen werd niet gevonden. Tenslotte is onderzocht of de evaluaties van het politieke systeem negatiever zijn geworden. Ter illustratie van de gevolgen van individualisme en gebrek aan maatschappelijke participatie wijzen communitaristen namelijk op de vermeende afname van 'vertrouwen in de politiek'. Uit de analyses bleek dat in de Verenigde Staten het vertrouwen in politieke instellingen inderdaad is afgenomen, maar dat hier in de onderzochte Europese landen vooralsnog geen sprake van is.

Is dit slecht nieuws voor beleidsmakers die het communitarisme als nieuw paradigma willen omarmen? Ja en nee. Het is wel slecht nieuws voor pogingen om vanwege het vertrouwen in politieke instellingen het individualisme van de hedendaagse samenleving terug te dringen of de maatschappelijke participatie te stimuleren. Mijn proefschrift laat namelijk zien dat als het al mogelijk is om iets aan het individualisme of de maatschappelijke participatie te veranderen de gevolgen anders zullen zijn dan vaak wordt gedacht. Juist in individualistische samenlevingen is het vertrouwen in de politiek groot en niet alle vormen van participatie blijken samen te gaan met meer vertrouwen. Dit aspect van individualisme blijft in communitaristische beschouwingen over individualisme onderbelicht.

Deze studie is geen slecht nieuws voor beleidsmakers die de samenleving en maatschappelijke structuren meer willen betrekken bij de totstandkoming en implementatie van beleid. Wel is het zo dat zij voor een consistente rechtvaardiging van hun voornemen beter naar de samenleving te luisteren op zoek moeten gaan naar een andere theorie dan het communitarisme. Deze 'andere

theorie' zou de beleidsmaker in ieder geval moeten leren dat vertrouwen ontstaat door te luisteren naar een kritische samenleving. Het individualisme van de hedendaagse samenleving lijkt namelijk met name belangrijk, omdat het sancties zet op het negeren van de publieke opinie. In praktijk is dit vaak moeilijk. Na inspraakrondes wordt nogal eens het oorspronkelijke besluit gewoon uitgevoerd. Het houden van bindende referenda vinden veel bestuurders te riskant. Een verstandige beleidsmaker verstopt zich echter niet voor de kritische samenleving, maar durft de confrontatie aan.

Bijlagen

Bijlage I: Het volledige model van vertrouwen in politieke instellingen: resultaten van regressieanalyses van vertrouwen in politieke instellingen in de Verenigde Staten, Nederland, West-Duitsland, Italië en Spanje (ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes)

<i>Microniveau</i>	<i>Landen</i>			<i>Europese regio's</i>		
Respect voor gezag	4.56*** (.31)	4.58*** (.31)	4.55*** (.31)	4.54*** (.44)	4.55*** (.44)	4.54*** (.44)
Tevredenheid over het leven	3.83*** (.70)	3.81*** (.70)	3.82*** (.70)	3.63*** (1.06)	3.62*** (1.06)	3.63*** (1.06)
Onconventionele politieke participatie	-2.30*** (.30)	-2.29*** (.31)	-2.29*** (.31)	-1.46*** (.44)	-1.46*** (.44)	-1.46*** (.44)
Sociaal vertrouwen	2.81*** (.29)	2.80*** (.29)	2.81*** (.29)	3.28*** (.42)	3.28*** (.42)	3.28*** (.42)
Keuzevrijheid	.03 (.30)	.03 (.30)	.03 (.30)	-.54 (.43)	-.53 (.43)	-.55 (.43)
Onafhankelijkheid aanleren	-1.74*** (.30)	-1.74*** (.30)	-1.74*** (.30)	-2.10*** (.43)	-2.11*** (.43)	-2.10*** (.43)
Nieuwe politieke bewegingen	-1.30*** (.46)	-1.32*** (.46)	-1.32*** (.46)	-2.21*** (.69)	-2.22*** (.69)	-2.19*** (.69)
Welzijnsorganisaties	.48 (.35)	.50 (.35)	.48 (.35)	.74 (.52)	.72 (.52)	.76 (.53)
Belangenorganisaties	.62 (.42)	.62 (.42)	.62 (.42)	.17 (.66)	.16 (.66)	.18 (.66)
Leeftijd	.07*** (.01)	.07*** (.01)	.07*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)	.09*** (.01)
Sekse	-1.41*** (.28)	-1.41*** (.28)	-1.41*** (.28)	-1.41*** (.40)	-1.41*** (.40)	-1.41*** (.40)
Opleiding	.01 (.06)	.01 (.06)	.01 (.06)	.03 (.09)	.03 (.09)	.03 (.09)
Sociale klasse	2.37*** (.69)	2.36*** (.69)	2.38*** (.69)	1.42 (.95)	1.41 (.95)	1.41 (.95)
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	5.35*** (.58)	5.34*** (.58)	5.34*** (.58)	7.37*** (.91)	7.35*** (.91)	7.38*** (.91)
Links-rechts zelfplaatsing	4.61*** (.70)	4.62*** (.70)	4.63*** (.70)	7.84*** (1.01)	7.82*** (1.01)	7.85*** (1.01)
Politieke interesse	-6.19*** (.49)	-6.20*** (.49)	-6.20*** (.49)	-6.06*** (.70)	-6.04*** (.70)	-6.07*** (.70)
Politiek zelfvertrouwen	3.76*** (.43)	3.78*** (.43)	3.76*** (.43)	4.15*** (.64)	4.14*** (.64)	4.16*** (.64)

<i>Macroniveau</i>	<i>Landen</i>		<i>Europese regio's</i>			
Integriteit van het bestuur	3.35*** (.87)	2.71*** (.72)	2.75*** (.77)			
Individualisme	-.73 (.99)	-.13 (1.00)	.60 (1.28)	3.73*** (1.02)	3.54*** (1.01)	3.66*** (1.01)
Nieuwe politieke bewegingen	-17.07 (10.58)			3.83 (7.61)		
Welzijnsorganisaties		-9.67 (6.28)			6.02 (5.38)	
Belangenorganisaties			-20.27 (18.42)			.35 (10.20)
Opleidingsniveau				1.01* (.57)	.86 (.53)	1.18** (.47)
Inkomen				-.60*** (.18)	-.59*** (.16)	-.56 (.17)
Katholieke cultuur				-1.61 (1.74)	-1.53 (1.71)	-1.72 (1.77)
Federalisme				2.84 (2.66)	3.55 (2.72)	2.57 (2.62)
Constante	13.36** (6.18)	18.57*** (5.57)	19.08*** (5.86)	21.94** (9.24)	22.97*** (8.16)	19.29** (7.70)
Variantie op het microniveau	385.38 (3.76)	385.37 (3.76)	385.37 (3.76)	395.12 (5.50)	395.12 (5.50)	395.13 (5.50)
Variantie op het macroniveau	6.56 (2.74)	6.70 (2.79)	7.29 (3.02)	13.10 (3.42)	12.79 (3.36)	13.15 (3.44)
Verklaarde variantie op het microniveau	.06	.06	.06	.06	.06	.06
Verklaarde variantie op het macroniveau	.68	.67	.64	.67	.68	.67
Totaal verklaarde variantie	.09	.09	.09	.11	.11	.11
N	21069	21069	21069	10408	10408	10408

*: $p < .10$, **: $p < .05$, ***: $p < .01$

Bronnen: World Values Survey, UN demographic yearbook, Eurostat, World Development report, Lijphart 1999

Bijlage II: Beschrijvende statistiek

Microniveau

<i>Bestand van landen</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Standaard deviatie</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>
Vertrouwen in politieke instellingen	47.43	20.78	0	100
Respect voor gezag	.52	.50	0	1
Tevredenheid over het leven	.72	.23	0	1
Onconventionele politieke participatie	.62	.49	0	1
Sociaal vertrouwen	.42	.49	0	1
Keuzevrijheid	.44	.50	0	1
Onafhankelijkheid aanleren	.48	.50	0	1
Nieuwe politieke bewegingen	.10	.30	0	1
Welzijnsorganisaties	.23	.42	0	1
Belangenorganisaties	.14	.35	0	1
Leeftijd	43.92	17.12	2	98
Sekse	.48	.50	0	1
Opleiding	17.04	2.92	12	21
Sociale klasse	.41	.21	0	1

<i>Bestand van landen</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Standaard deviatie</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	.64	.26	0	1
Links-rechts zelfplaatsing	.50	.20	0	1
Politieke interesse	.55	.33	0	1
Politiek zelfvertrouwen	.42	.32	0	1

<i>Bestand van regio's</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Standaard deviatie</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>
Vertrouwen in politieke instellingen	45.56	21.18	0	100
Respect voor gezag	.55	.50	0	1
Tevredenheid over het leven	.70	.24	0	1
Onconventionele politieke participatie	.56	.50	0	1
Sociaal vertrouwen	.37	.48	0	1
Keuzevrijheid	.40	.49	0	1
Onafhankelijkheid aanleren	.44	.50	0	1
Nieuwe politieke bewegingen	.10	.30	0	1
Welzijnsorganisaties	.20	.40	0	1
Belangenorganisaties	.11	.31	0	1
Leeftijd	43.94	17.44	17	98
Sekse	.46	.50	0	1
Opleiding	16.21	2.98	12	21
Sociale klasse	.43	.24	0	1
Tevredenheid over de eigen financiële situatie	.63	.26	0	1
Links-rechts zelfplaatsing	.48	.20	0	1
Politieke interesse	.60	.33	0	1
Politiek zelfvertrouwen	.39	.31	0	1

Macroniveau

<i>Landen</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Standaard deviatie</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>
Individualisme	0	1	-1.51	1.39
Nieuwe politieke bewegingen	.11	.08	.02	.35
Welzijnsorganisaties	.25	.15	.08	.59
Belangengroepen	.16	.07	.04	.26
Integriteit van het bestuur	7.67	1.42	4.30	9.03
Totale overheidsuitgaven	35.18	9.07	15.70	49.47
Inkomensoverdrachten van de sociale zekerheid	15.66	4.86	6.10	25.80

<i>Europese regio's</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Standaard deviatie</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>
Individualisme	0	1	-1.90	2.27
Nieuwe politieke bewegingen	.09	.10	.00	.42
Welzijnsorganisaties	.20	.13	.02	.56
Belangengroepen	.11	.07	.01	.36
Zware Criminaliteit	.29	.09	.17	.52
Kleine criminaliteit	.33	.09	.14	.52
Opleidingsniveau	15.90	1.67	12.48	18.50
Inkomen	13.24	4.32	5.01	24.00
Katholieke cultuur	.83	.38	0	1
Federaal stelsel	.48	.33	0	1

Bijlage III: De data

Landen geordend naar individualisme

	Individualis- me	Lid van nieu- we politieke bewegingen	Lid van wel- zijns-organi- saties	Lid van be- langen-organi- saties	Vertrouwen in politieke instellingen
Portugal	-1.51	.02	.14	.07	43.06
Italië	-1.49	.06	.12	.09	36.42
Japan	-1.43	.02	.12	.07	46.57
Spanje	-1.41	.03	.08	.04	43.08
Frankrijk	-1.02	.08	.12	.08	47.78
Nederland	-.72	.35	.48	.21	50.76
België	-.42	.15	.25	.11	44.98
Ierland	.00	.05	.22	.09	51.79
Zwitserland	.13	.10	.17	.19	
West-Duitsland	.25	.11	.23	.15	50.65
Oostenrijk	.31	.08	.21	.16	49.33
Zweden	.44	.22	.19	.20	49.45
Groot- Brittannië	.50	.08	.24	.14	49.86
IJsland	.59	.10	.59	.26	52.74
Denemarken	1.00	.17	.13	.17	54.55
Noorwegen	1.02	.10	.23	.26	54.53
Canada	1.12	.14	.33	.21	48.64
Finland	1.24	.11	.30	.25	46.97
VS	1.39	.13	.55	.24	52.25

Europese Regio's geordend naar individualisme

	Individualis- me	Lid van nieu- we politieke bewegingen	Lid van welzijns- organisaties	Lid van belangen- organisaties	Vertrouwen in politieke instellingen
Cantabrië	-1.90	.00	.03	.02	44.44
Azoren	-1.56	.00	.18	.06	44.59
Umbrië	-1.41	.00	.12	.10	35.59
Balearen	-1.40	.00	.04	.03	40.34
Toscane	-1.37	.04	.09	.16	33.33
Galië	-1.31	.01	.02	.02	46.26
Calabrië	-1.09	.05	.12	.05	36.95
Abruzzo	-1.07	.02	.04	.02	42.08
Asturias	-1.01	.00	.06	.05	49.54
Marche	-1.00	.04	.17	.13	33.02
Sicilië	-.99	.04	.23	.09	37.11
Piedmont	-.98	.08	.12	.08	33.18
Navarra	-.89	.04	.12	.06	40.37
Madeira	-.81	.00	.13	.07	48.89
Gelderland	-.78	.34	.53	.36	48.51
Castilla en leon	-.76	.04	.10	.04	35.79
Andalucië	-.71	.03	.10	.01	45.11
Overijssel	-.68	.37	.54	.25	53.54
Baskenland	-.64	.06	.07	.06	40.32
Continentaal portugal	-.63	.03	.15	.08	41.84
Puglia	-.59	.07	.30	.15	40.84
Murcia	-.56	.05	.13	.04	49.42
Liguria	-.55	.06	.09	.07	31.80
Extremadura	-.47	.07	.12	.06	44.75
Catalonië	-.46	.02	.06	.04	41.78
Castilla en man- cha	-.46	.05	.08	.03	39.27
Campania	-.43	.02	.06	.03	40.93
Lazio	-.43	.06	.09	.04	38.21
Aragon	-.38	.06	.15	.06	46.45
Canarische eilanden	-.31	.08	.12	.06	40.02
Vlaanderen	-.22	.14	.29	.13	43.09
Madrid	-.18	.03	.07	.06	43.10
Wallonie	-.18	.14	.18	.05	47.80
Valencia	-.13	.02	.06	.04	52.53
Veneto	-.09	.11	.14	.16	38.22
Wales	-.08	.05	.20	.11	51.22
Noord-Brabant	-.07	.31	.56	.23	51.70
Lombardijen	.03	.08	.09	.10	34.96
Emilia romagna	.15	.07	.11	.14	33.74
Utrecht	.21	.40	.53	.26	49.23
Brussel	.22	.20	.21	.14	44.82
Limburg (NL)	.32	.30	.49	.13	51.74
Noord- Ierland	.46	.05	.32	.08	53.59
Noord-Holland	.48	.42	.39	.23	48.23
Zuid-Holland	.49	.37	.44	.19	51.95
Salzburg	.52	.07	.16	.18	61.96
Engeland	.53	.10	.24	.16	49.96
Wenen	.54	.05	.18	.10	54.28
Schotland	.86	.04	.30	.08	48.15
Tirol	.86	.08	.23	.20	48.94
Stiermarken	.96	.07	.25	.18	50.31

	Individualis- me	Lid van nieu- we politieke bewegingen	Lid van welzijns- organisaties	Lid van belangen- organisaties	Vertrouwen in politieke instellingen
Oppeeroostenrijk	.99	.06	.16	.13	44.82
Groningen	1.12	.16	.23	.07	50.25
Beieren	1.31	.12	.25	.15	49.09
Nederoostenrijk	1.34	.02	.27	.13	57.01
Hessen	1.42	.13	.23	.17	46.68
Nordrein West- falen	1.43	.07	.23	.15	50.93
Baden Würtem- berg	1.45	.14	.27	.12	52.59
Rijnland pfalz	1.50	.09	.22	.14	47.73
SchleeswijkHol- stein	1.55	.12	.22	.18	53.86
Burgenland	1.60	.07	.20	.05	48.02
Nedersaksen	1.84	.11	.20	.16	54.08
West-Berlijn	2.14	.14	.17	.18	43.94
Vorarlberg	2.27	.15	.25	.22	47.55

Summary

COMMUNITARIAN POLITICAL THEORY consists of both a philosophical and a practical form. The philosophical theory is an extensive and complex criticism of liberal conceptions of justice. In the 1990s this communitarian theory evolved into a more practical theory, which became highly popular among politicians and policy makers. Influential theorists in this field of study are M. Sandel, A. Etzioni, B. Barber, M. Walzer and R. Bellah and his associates. To support their claims these theorists not only presented philosophical, but also empirical arguments. These empirical arguments are examined in this study and applied to the phenomenon of trust in political institutions. Therefore the main research question is: Are communitarian hypotheses concerning trust in political institutions confirmed by observations from social reality?

In order to examine this, it should first be determined as to which hypotheses concerning trust in political institutions communitarians are committed. It appears that different communitarian positions can be distinguished, but that some claims are shared by these different positions. The theories suggest that the individualism of contemporary society will cause a decrease, and civic engagement an increase, of trust in political institutions.

The question is, how can this claim be examined? The answer is: comparative analyses of people nested in (1) countries and (2) European regions. For these analyses, a selection of the World Values Survey of 1990 is examined. To this data from other sources are added. In order to ensure comparativeness, only Western democracies are selected. Within nations many differences exist. Regions, towns and even neighbourhoods are known to have their own culture. Some of these differences are also taken into account by examining regions from different countries, thus allowing us to examine the regional level of government, often referred to as “meso government”. To ensure comparativeness, only European regions are selected.

Two analyses were conducted. One, in which both characteristics of individuals and nations are the independent variables, another with individual and regional characteristics as independent variables. A problem is that an ordinary (OLS) regression analysis can not distinguish within and between regional and national effects. A random intercept model for multilevel analysis is the superior alternative, developed by educational researchers and used in this study.

Before these analyses could be performed the central concepts of the study were operationalised. The first concept, individualism, is a complicated and contested concept. Some regard independence and the freedom to leave one's

community as the crucial component of individualism. In a large number of examples of cross-national research that follow the work of G. Hofstede this approach is followed. Hofstede states that 'Individualism pertains to societies in which the ties between individuals are loose: everyone is expected to look after himself or herself and his or her immediate family. Collectivism as its opposite pertains to societies in which people from birth onwards are integrated into strong, cohesive in-groups, which throughout people's lifetime continue to protect them in exchange for unquestioning loyalty' (Hofstede 1980: 51, cf. Kim 1994).

Three indicators are used to measure individualism. The first indicator is the extent to which people claim that children should be taught to become independent. The second indicator of individualistic values is the freedom of choice that people say they have over their lives. A third indicator is the divorce rate, which shows the extent to which collective values are less important, while individual goals are thought to be more important. These three indicators of individualism appear to be closely related to one another, so that a common individualism-factor can be extracted. The scores on this factor measure the extent to which the different nations and regions have an individualised culture. This scale appears to be correlated with two other cross-national measures of individualism. The first measure is an expert judgement of Triandis, the second a measure from Hofstede. This supports my assumption that the three indicators are a valid measure of individualism..

Secondly, civic engagement is operationalised. Following Van Deth and Kreuter I differentiate between membership of new political movements, organisations for welfare and traditional interest groups. New political movements are organisations working for the environment, for animal rights, for the third world and for peace. Organisations for welfare are religious groups, women's groups and organisations for social welfare. Finally, interest groups are professional organisations and political parties and groups.

Using these measures, analyses have been performed. Firstly, the association between individualism and trust in political institutions has been examined. In these analyses the expected negative association between individualism and trust in political institutions has not been observed. At the macrolevel there was even a positive association between both variables.

Secondly, the association between civic engagement and trust in political institutions has been examined. In these analyses no clear answer could be found to the question of whether civic engagement and trust in political institutions are related to each other. Participation in new political movements appears to be related to less trust in political institutions, while members of organisations for welfare are more inclined to trust their political institutions. This suggests that the general positive association between civic engagement and trust in political institutions is not as general as communitarians claim.

These results are disappointing for the communitarian paradigm. However, it also begs the question as to why the expected associations could not be found. Following Newton and Norris (2000), three possible explanations are considered in the second, third and fourth part of the study. Firstly, individualism and civic engagement may influence the way in which people think about their government and society and therefore influence trust in political institutions. In this perspective the attitudes of people are crucial. Secondly, and at the macro level, the performance of government itself may be influenced, which in turn, may have consequences for evaluations of government's functioning. Thirdly, individualism and civic engagement may have consequences for the functioning of society. They may, for example, prevent social problems or facilitate co-operation and cohesion. These social factors may also influence evaluations of government and therefore trust in political institutions.

Further analyses suggest that the positive association between individualism and trust in political institutions is partly caused by the fact that in individualistic cultures corruption is lower and therefore trust in political institutions is greater. This mechanism is clearly present. In analyses of trust in political institutions in which individualism and corruption indexes are included the association between individualism and trust in political institutions disappears. In these same analyses, the association between corruption and trust in political institutions remains clearly present. Therefore, it can be concluded that individualism has an important positive effect upon the functioning of the political system. A possible explanation for this finding is that individualism enhances a more critical attitude towards government. In itself, a critical attitude may lead to less trust in political institutions. However, the positive consequences of a critical attitude may enhance government performance and therefore increase rather than decrease trust in political institutions.

Even though individualism is positively, rather than negatively related to trust in political institutions and even though not all voluntary associations are related to trust in political institutions, communitarians may still be justified in their belief that trust in political institutions has decreased dramatically in recent years. Therefore, trends in political support have been examined in the last part of this study. These trends have been examined for five countries: The United States, Netherlands, Western Germany, Spain and Italy. The United States is chosen because communitarian theory originates in this country. The Netherlands is included, because the study aims to contribute to Dutch discussions about communitarianism. Italy is chosen, because in this country political support is known to be low. West Germany and Spain are included so that general hypotheses can be constructed about trends in political support in Northern and Southern Europe respectively. The analysis of trends in these countries show that the declining trend in political support expected by communitarians was not found in all countries. In the United States a declining trend in trust in political institutions is observed. Although satisfaction with democracy is abun-

dant in the United States, trust in political institutions has clearly declined. Therefore, communitarian concerns regarding declining political support seem to be justified for the United States. There is reason to doubt however, that this pessimism is also justified for the European countries which are under scrutiny. In Spain and Italy no evidence has been found to support the claim that political support has decreased, whereas in the Netherlands and Western Germany satisfaction with democracy even seems to have increased.

These conclusions are based upon secondary analyses of existing data. Certainly this approach has its drawbacks. Most importantly, not all operationalisations were ideal. Consequently, associations may be stronger or may even not have been observed, while they do exist. Nevertheless, some of the communitarian claims are clearly contradicted by the data and analyses. Contrary to communitarian claims, individualism not only has negative consequences, but, has at least for trust in political institutions, also positive consequences and these appear to predominate. Moreover, the effects of civic engagement appear to be mixed and depend upon the kind of civic engagement. This also contradicts communitarian political theory, in which a universally valid positive association between civic engagement and trust in political institutions is assumed.

Geraadpleegde literatuur

- Aarts, C. & J. Thomassen (2000). 'Belangstelling voor politiek en politiek zelfvertrouwen'. In: J. Thomassen, C. Aarts en H. van der Kolk ed. *Politieke veranderingen in Nederland, 1971-1998*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 35-56.
- Alesina, A., J. Londregan & H. Rosenthal (1993). 'A Model of the Political Economy of the United States', *American Political Science Review* 87 (1), 12-33.
- Almond, G.A. & S. Verba (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Anderson, C. (1995). *Blaming the Government. Citizens and the Economy in Five European Democracies*. New York en Londen: M.E. Sharpe.
- Anderson, S.J. & C.A. Guillory (1997). 'Political Institutions and Satisfaction with Democracy: A Cross-National Analysis of Consensus and Majoritarian Systems', *American Political Science Review* 91 (1), 66-81.
- Barber, B. (1984). *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*. Berkely: University of California Press.
- Barber, B. (1996). 'An American Civic Forum: Civil Society Between Market Individualism and the Political Community', *Social Philosophy and Policy* 13 (1), 269-283.
- Barber, B. (1998). *A Place for Us. Making Civil Society Thick and Democracy Strong* New York: Hill and Wang.
- Barner-Barry, C. & R. Rosenwein (1991). *Psychological Perspectives on Politics*. Prospect Heights: Waveland press (herdruk, eerste druk uit 1985).
- Barry, B. (1970). *Sociologists, Economists and Democracy*. Chicago en Londen: University of Chicago Press.
- Bell, D.A. (1993). *Communitarianism and It's Critics*. Oxford: Clarendon press.
- Bell, D.A. (2001). 'Communitarianism: From Philosophy to Politics'. In: E.N. Zalta ed. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/communitarianism/>.
- Bellah, R.N., R. Madsen, W.M. Sullivan, A. Swidler & S.M. Tipton (1991). *The Good Society*. New York: Vintage books.
- Bellah, R., R. Madsen, W.M. Sullivan, A. Swidler & S.M. Tipton (1996). *Habits of the Heart*. New York: Harper & Row (herdruk, eerste druk uit 1985).
- Berry, W.D. (1993). *Understanding Regression Assumptions*. Quantitative Applications in the Social Sciences 92. Londen: Sage
- Boix, C & D.N. Posner (1996). *Making Social Capital Work: a Review of Robert Putnam's Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Working Paper Series 96 (4). Cambridge: Harvard university.
- Boix, C. & D.N. Posner (1998). 'Social Capital: Explaining its Origins and Effects on Government Performance', *British Journal of Political Science* 28 (4), 686-695.
- Bolkestein, F. (1993). 'Marcel van Dam leunt op oude VVD-programma's'. *de Volkskrant*, 20-2-1993, In: *De Volkskrant op CD-rom*.
- Bovens, M. (1998). 'Het communitarisme als catch all stroming'. In: M. Bovens, H. Pellikaan en M.J. Trappenburg ed. *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*. Jaarboek beleid en maatschappij 1998. Amsterdam: Boom, 146-164.
- Bovens, M. & A. Hemerijck ed. (1996). *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen*. Meppel en Amsterdam: Boom.
- Bovens, M., M. Trappenburg & W. Witteveen (1994). 'Voor God en vaderland? Communitarisme en republikenisme in Nederland', *Socialisme en Democratie* 51 (7/8), 322-331.
- Brecht, A. (1959). *Political Theory: The Foundations of Twentieth-Century Political Thought*. Princeton: Princeton University Press.

- Brehm, J. & W. Rahn (1997). 'Individual-level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital', *American Journal of Political Science* 41 (3), 999-1023.
- Brink, B. van den (1994). 'Het recht van de moraal – het liberalisme-communitarisme debat in de politieke filosofie'. In: B. van den Brink en W. van Reijen ed. *Het recht van de moraal. Liberalisme en communitarisme in de politieke filosofie*. Bussum: Coutinho, 9-23.
- Bryant, C.G.A. (1993). 'Social Self-organisation, Civility and Sociology: a Comment on Kumar's 'Civil Society'', *British Journal of Sociology* 44 (3), 397-401.
- Buchanan, J.M. & G. Tullock (1962). *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Bunker, S.G. & L. Cohen (1983). 'Collaboration and Competition in Two Colonization Projects: Toward a General Theory of Official Corruption', *Human Organization* 42 (2), 106-114.
- Burgers, J. & G. Engbersen ed. (1999). *Illegale vreemdelingen in Rotterdam. De ongekende stad 1*. Amsterdam: Boom.
- Bussemaker, J. (1993). *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering sekse en verzorgingsstaat*, Amsterdam: SUA.
- Clarke, H.D., N. Dutt & A. Kornberg (1993). 'The Political Economy of Attitudes toward Polity and Society in Western European Democracies', *The Journal of Politics* 55 (4), 998-1021.
- Clarke H.D., W. Mishler & P. Whiteley (1990). 'Recapturing the Falklands: Models of Conservative Popularity, 1979-83', *British Journal of Political Science* 20, 63-81.
- Coleman, J.S. (1988). 'Social Capital in the Creation of Human Capital', *American Journal of Sociology* 94, S95-S120.
- Crozier, M.J., S.P. Huntington & J. Watanuki (1975). *The Crisis of Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. New York: New York University Press.
- Cusack, T.R. (1999a). 'The Shaping of Popular Satisfaction with Government and Regime Performance in Germany', *British Journal of Political Science* 29, 641-672.
- Cusack, T.R. (1999b). 'Social Capital, Institutional Structures, and Democratic Performance: a Comparative Study of German Local Governments', *European Journal of Political Research* 35, 1-34.
- Daemen, H. (1983). *Burgerzin en politieke gematigdheid. Een toetsing van de theorie van de burgercultuur*. Enschede: Sneldrukkerij Quick-service.
- Daemen, H., A. Edwards, P. Hupe & L. Schaap (1998). *Social Capital and Public Administration: a Research Agenda*. Paper gepresenteerd tijdens het 'International Congress of Administrative Sciences, Parijs, september 1998.
- Dahl, R.A. (1971). *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven en Londen: Yale University Press.
- Dam, M. van (1994). 'De Staat van de Staat'. In: M. van Dam. *De opmars der dingen*. Putten: Uitgeverij Balans, 9-19 (eerder verschenen in *de Volkskrant*, 31-12-1992).
- Della Porta, D. (2000). 'Social Capital, Beliefs in Government, and Political Corruption'. In: S.J. Pharr en R.D. Putnam ed. *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton: Princeton University Press, 202-228.
- Dekker, P. (1999). 'De civil society als kader van onderzoek'. In: P. Dekker ed. *Vrijwilligerswerk vergeleken: Nederland in internationaal en historisch perspectief*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 15-32.
- Dekker, P., R. Koopmans & A. van den Broek (1999). 'Voluntary Associations, Social Movements and Individual Political Behaviour in Western Europe: A Micro-Macro Puzzle'. In: J.W. van Deth ed. *Private Groups and Public Life: Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies*. Londen: Routledge.
- Deth, J.W. van & F. Kreuter (1998). 'Membership of Voluntary Associations'. In: J.W. van Deth ed. *Comparative Politics: the Problem of Equivalence*. Londen: Routledge, 135-155.
- Diamond, L. (1999). *Developing Democracy. Towards Consolidation*. Baltimore en Londen: Johns Hopkins University Press.
- Diener, E. M. Diener & C. Diener (1995). 'Factors Predicting the Subjective Well-Being of Nations', *Journal of Personality and Social Psychology* 69 (5), 851-864.

- Doelen, F. van der (1989). *Beleidsinstrumenten en energiebesparing*. Enschede: Universiteit Twente.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Duch, R.M., H.D. Palmer & C.J. Anderson (2000). 'Heterogeneity in Perceptions of National Economic Conditions', *American Journal of Political Science* 44 (4), 635-652.
- Dijk, J.J.M. van, H.I. Sagel-Grande & L.G. Toornvliet (1996). *Actuele criminologie*. Lelystad: Koninklijke Vermande (tweede druk, eerste druk uit 1995).
- Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley.
- Elchardus, M. & S. Lauwers (2000). *De zelfreligie. Een exploratie van haar betekenis en dimensies*. Paper gepresenteerd tijdens de SISWO dagen te amsterdam, 2 en 3 mei 2000.
- Elliot, K.A. (1996). 'Data Sources for Cross-Country Analysis of Corruption'. In: K.A. Elliot ed., *Corruption and the Global Economy*. Washington DC: Institute for International Economics, 241-244.
- Elster, J. (1999). *Alchemies of the Mind: Rationality and the Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ester, P., L. Halman & R. de Moor (1993). 'Value shift in Western Societies'. In: P. Ester, L. Halman en R. de Moor ed., *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press, 1-20.
- Etzioni, A. (1993). *The Spirit of Community: The Reinvention of American Society*. New York: Simon and Schuster.
- Etzioni, A. (1996). *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society*. New York: Basic books.
- Fennema, M. & J. Tillie (1999). 'Political Participation and Political Trust in Amsterdam. Civic Communities and Ethnic Networks', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25 (4), 703-726.
- Ferrera, M. (1996). 'The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe', *Journal of European Social Policy* 6 (1), 17-37.
- Finkel, S.E. (1995). *Causal Analysis with Panel Data*. Quantitative Applications in the Social Sciences 105. Londen: Sage Publications.
- Foley, M.W. & B. Edwards (1998). 'Beyond Tocqueville: Civil Society and Social Capital in Comparative Perspective', *American Behavioral Scientist* 42 (1), 5-20.
- Foley, M.W. & B. Edwards (1999). 'Is it Time to Disinvest in Social Capital?', *Journal of Public Policy* 19 (2), 141-173.
- Fuchs, D. (1993). 'Trends of Political Support in the Federal Republic of Germany'. In: D. Berg-Schlosser & R. Rytlewski ed. *Political Culture in Germany*. Basingstok en Londen: The MacMillan Press, 232-268.
- Fuchs, D. & H.D. Klingemann (1995). 'Citizens and the State: A Changing Relationship?'. In: H.D. Klingemann & D. Fuchs ed. *Citizens and the State*. Beliefs in Government I. Oxford: Oxford University Press, 1-25.
- Fuchs, D., G. Guidorossi & P. Svensson (1995). 'Support for the Democratic System'. In: H.D. Klingemann & D. Fuchs ed. *Citizens and the State*. Beliefs in Government I. Oxford: Oxford University Press, 323-353.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: the Free Press.
- Fukuyama, F. (1997). *The End of Order*. Londen: Social market foundation.
- Galston, W.A. (1991). *Liberal Purposes. Goods, Virtues and Diversity in the Liberal State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gennip, J.J.A.M. van & M. Jansen. 'Met strooptocht tegen gezinsdenken zet Van Dam PvdA op dood spoor', *de Volkskrant*, 6-2-1993, In: *De Volkskrant op CD-rom*.
- Goldberg, E. (1996). 'Thinking About How Democracy Works', *Politics and Society* 24 (1), 7-18.
- Goodin, R.E. (1990). 'Politieke theorie als beleidsanalyse en omgekeerd'. In: J.W. de Beus & P.B. Lehning ed. *Beleid voor de vrije samenleving*. Jaarboek beleid & maatschappij 1989, Meppel en Amsterdam: Boom, 38-57.

- Granato, J., R. Inglehart & D. Leblang (1996). 'Cultural Values, Stable Democracy, and Economic Development: A Reply', *American Journal of Political Science* 40 (3), 680-696.
- Groenveld, K. (1995). *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme: Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*'s-Gravenhage: Prof. Mr. B.M. Telderstichting.
- Gunsteren, H.R. van & R.B. Andeweg (1994). *Het grote ongenoegen: over de kloof tussen burgers en politiek*. Haarlem: Aramith.
- Gutmann, A. ed. (1998). *Freedom of Association*. Princeton: Princeton University Press.
- Hagan, J., H. Merkens & K. Boehnke (1995). 'Delinquency and Disdain: Social Capital and the Control of Right-Wing Extremism Among East and West Berlin Youth', *American Journal of Sociology* 100 (4), 1028-1052.
- Halman, L. (1990). *Waarden in de westerse wereld: een internationale exploratie van de waarden in de westerse wereld*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Halman, L. (1995). 'Is There a Moral Decline? A Cross National Inquiry into Morality in Contemporary Society', *International Social Science Journal* 47 (3), 419-440.
- Hart, J. de (1999a). 'Langtermijntrends in lidmaatschappen en vrijwilligerswerk'. In: P. Dekker ed. *Vrijwilligerswerk vergeleken: Nederland in internationaal en historisch perspectief*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 33-68.
- Hart, J. de (1999b). 'Vrijwilligerswerk vanuit tijdbudgetperspectief'. In: P. Dekker ed. *Vrijwilligerswerk vergeleken: Nederland in internationaal en historisch perspectief*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 143-180.
- Haynes, S.E. (1995). 'Electoral and Partisan Cycles Between US Economic Performance and Presidential Popularity', *Applied Economics* 27, 95-105.
- Hibbs, D.A. (1982). 'On the Demand for Economic Putcomes: Macroeconomic Performance and Mass Political Support in the United States, Great Britain and Germany', *Journal of Politics* 44, 426-462.
- Hirsch Ballin, E. (1993). *De staat van Nederland*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-related Values*. Beverly Hills: Sage.
- Hofstede, G. (1991). *Cultures and Organizations. Software of the Mind*. Londen: McGraw-Hill.
- Holland, P.W. (1986). 'Statistics and Causal Inference', *Journal of the American Statistical Association* 81 (396), 945-960.
- Hoogerwerf, A. (1995). *Politiek als Evenwichtskunst: Dilemma's rond Overheid en Markt*. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Hooghe, M. (1999). *Voluntary Associations and Social Capital. An Empirical, Survey-Based Test of the Putnam Hypothesis*. Paper gepresenteerd tijdens de bijeenkomst van de American Political Science Association, Atlanta, september 1999.
- Hox, J.J. (1995). *Applied Multilevel Applications*. Amsterdam: TT-publicaties.
- Inglehart, R. (1988). 'The Renaissance of Political Culture', *American Political Science Review* 82 (4), 1203-1230.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997a). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997b). 'Postmaterialist Values and the Erosion of Institutional Authority'. In: J.S. Nye, P.D. Zelikow & D.C. King ed. *Why People Don't Trust Government*. Cambridge: Harvard University Press, 217-236.
- Inglehart, R. (1999). 'Postmodernization Erodes Respect for Authority, but Increases Support for Democracy'. In: P. Norris ed. *Critical Citizens. Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press, 236-256.
- Jackman, R.W. (1987). 'Political Institutions and Voter Turnout in Industrial Democracies', *American Political Science Review* 81, 405-423.
- Jackman, R.W. & R.A. Miller (1996a). 'The Poverty of Political Culture', *American Journal of Political Science* 40 (3), 697-716.

- Jackman, R.W. & R.A. Miller (1996b). 'A Renaissance of Political Culture?', *American Journal of Political Science* 40 (3), 632-659.
- Jackman, R.W. & R.A. Miller (1998). 'Social Capital and Politics', *Annual Review of Political Science* 1, 47-73.
- Johnston, M. (1984). *Econometric Methods*. New York: McGraw-Hill (eerste druk uit 1963).
- Johnston, M. (1996). 'Public Officials, Private Interests and Sustainable Democracy: When Politics and Corruption Meet'. In: K.A. Elliot ed. *Corruption and the Global Economy*. Washington DC: Institute for International Economics, 61-83.
- Jones, K., R.L. Johnston & C.J. Pattie (1992). 'People, places and regions: Exploring the use of multi-level modelling in the analysis of electoral data', *British journal of political science* 22, 343-380.
- Jones, K. & C. Duncan (1997). 'Modelling context and heterogeneity: Applying multilevel models', In: E. Scarbrough & E. Tanenbaum ed, *Research strategies in the social sciences. A guide to new approaches*. Oxford: Oxford University Press.
- Kaase, M. & A. Marsh (1979). 'Political Action Repertory: Changes over Time and a New Typology?'. In: S.H. Barnes & M. Kaase ed. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Londen: Sage, 37-166.
- Kaase, M. & K. Newton (1995). *Beliefs in Government*. Beliefs in Government 5. Oxford: Oxford University Press.
- Keefer, P. & S. Knack (1995). 'Institutions and Economic Performance', *Economics and politics* 7, 207-227.
- Kim, U. (1994). 'Individualism and Collectivism. Conceptual Clarification and Elaboration'. In: U. Kim, H.C. Triandis, Ç. Kâğıtçıbaşı, S.C. Choi & G. Yoon ed. *Individualism and Collectivism, Theory, Method and Applications*. Cross-Cultural Research and Methodology Series 18. Londen: Sage publications, 19-40.
- King, G., R.O. Keohane and S. Verba (1994). *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton: Princeton University Press.
- Kittel, B. (1999). 'Sense and Sensivity in Pooled Analysis of Political Data', *European Journal of Political Research* 35, 225-253.
- Klingemann, H.D. & D. Fuchs ed. (1995). *Citizens and the State*. Beliefs in Government I. Oxford: Oxford University Press.
- Klop, C. (1993). *De cultuurpolitieke paradox. Noodzaak en onwenselijkheid van overheidsinvloed op normen en waarden*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Komter, A.E., J. Burgers & G. Engbersen (2000). *Het cement van de samenleving. Een verkennende studie naar solidariteit en cohesie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kornberg, A. & H.D. Clarke (1994). 'Beliefs About Democracy and Satisfaction with Democratic Government: The Canadian Case', *Political Research Quarterly* 47 (3), 537-563.
- Kriesi, H. (1995). *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kymlicka, W. & W. Norman (1994). 'Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory', *Ethics* 104, 352-381.
- Laitin, D.C. (1995). 'The Civic Culture at 30', *American Political Science Review* 89 (1), 168-173.
- Landes, D.S. (1998). *The Wealth and Poverty of Nations. Why some are so Rich and Some So Poor*. New York en Londen: Norton & Company.
- Larsson, T., K. Nomden & F. Petiteville ed. (1999). *The Intermediate Level of Government in European States. Complexity Versus Democracy*. Maastricht: European Institute of Public Administration.
- Lehning, P.B. (1998). 'Towards a Multicultural Civil Society: The Role of Social Capital and Democratic Citizenship', *Government and Opposition* 33 (2), 221-242.
- Letterie, W. (1997). *Partisan Politics, Persuasion and Information*. Rotterdam: Tinbergen Instituut.
- Levi, M. (1996). 'Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's *Making Democracy Work*', *Politics and Society* 24 (1), 45-55.

- Lijphart, A. (1971). 'Comparative Politics and the Comparative Method', *American Political Science Review* 65, 682-693.
- Lijphart, A. (1975). 'The Comparable Cases Strategy in Comparative Research', *Comparative Political Studies* 8 (2), 158-175.
- Lijphart, A. (1984). *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. Westford: Murray printing company.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-six Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A., T.C. Bruneau, P.N. Diamandouros & R. Gunther (1988). 'A Mediterranean Model of Democracy? The Southern European Democracies in Comparative Perspective', *West European Politics* 11, 7-25.
- Listhaug, O. & M. Wiberg (1995). 'Confidence in Political and Private Institutions'. In: H.D. Klingemann & D. Fuchs ed. *Citizens and the State. Beliefs in Government I*. Oxford: Oxford University Press, 298-322.
- Lockerbie, B. (1993). 'Economic Dissatisfaction and Political Alienation in Western Europe', *European Journal of Political Research* 23, 281-293.
- Long, J.S. & T.D. Miethel (1988). 'The Statistical Comparison of Groups'. In: J. Scott Long ed. *Common Problems Proper Solutions*. London: Sage, 108-131.
- Loughlin, J. & B.G. Peters (1997). 'State Traditions, Administrative Reform and Regionalization'. In: M. Keating & J. Loughlin ed. *The Political Economy of Regionalism*. London: Cass, 41-62.
- Lubbers, M. (2001). *Exclusionistic Electorates. Extreme Right-Wing Voting in Western Europe*. Nijmegen: Proefschrift.
- Macedo, S. (1990). *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue, and Community in Liberal Constitutionalism*. Oxford: Clarendon Press.
- Macedo, S. (1996). 'Community, Diversity, and Civic Education: Toward a Liberal Political Science of Group Life', *Social Philosophy and Policy* 13 (1), 240-268.
- Mair, P. (1995). 'Landenvergelijkend onderzoek'. In: W. Hout & H. Pellikaan ed., *Leren van onderzoek*. Amsterdam: Boom, 213-238.
- Mansbridge, J. (1997). 'Social and Cultural Causes of Dissatisfaction with U.S. Government'. In: J.S. Nye, P.D. Zelikow and D.C. King ed., *Why People Don't Trust Government*. Cambridge MA: Harvard University Press, 133-154.
- Matza, D. & G. Sykes (1961). 'Juvenile Delinquency and Subterranean Values', *American Sociological Review* 26, 712-720.
- Mauro, P. (1995). 'Corruption and Growth', *Quarterly Journal of Economics* 110 (3), 681-712.
- May, J.D. (1978). 'Defining Democracy: A Bid for Coherence and Consensus', *Political Studies* 26 (1), 1-14.
- Mayhew, P. & J.J.M. van Dijk (1997). *Criminal Victimization in Eleven Industrialised Countries: Key Findings from the 1996 International Crime Victims Survey*. Den Haag: WODC.
- Montero, J.R., R. Gunther & M. Torcal (1997). 'Democracy in Spain: Legitimacy, discontent, and disaffection', *Studies in Comparative International Development* 32 (3), 124-160.
- Mulhall, S. & A. Swift (1996). *Liberals and Communitarians*. Oxford: Blackwell.
- Newton, K. (1999). 'Social and Political Trust in Established Democracies'. In: P. Norris ed. *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press, 169-187.
- Newton, K. & P. Norris (2000). 'Confidence in Public Institutions: Faith, Culture, or Performance'. In: S.J. Pharr & R.D. Putnam ed. *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton: Princeton University Press, 52-73.
- Newton, K. (2001). 'Trust, Social Capital, Civil Society and Democracy', *International Political Science review* 22 (2), 201-214.
- Norris, P. ed. (1999a). *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.

- Norris, P. (1999b). 'Introduction: The Growth of Critical Citizens?'. In: P. Norris ed. *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press, 1-27.
- Nye, J.S., P.D. Zelikow & D.C. King ed. (1997). *Why People Don't Trust Government*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Nye, J.S. (1997). 'Introduction: The decline of confidence in Government'. In: J.S. Nye, P.D. Zelikow & D.C. King ed. *Why People Don't Trust Government*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1-18.
- Oenen, G. van (1997). 'De pluriformiteit van anomie. Over empirisch onderzoek naar sociale cohesie', *K & M. Tijdschrift voor empirische filosofie* 21 (2), 124-142.
- Pennings, P., H. Keman & J. Kleinnijenhuis (1999). *Doing Research in Political Science. An Introduction to Comparative Methods and Statistics*. Londen: Sage Publications.
- Pharr, S.J. & R.D. Putnam ed. (2000). *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries*. Princeton: Princeton University Press.
- Pharr, S.J., R.D. Putnam en R.J. Dalton (2000). 'Trouble in the Advanced Democracies? A Quarter-Century of Declining Confidence', *Journal of Democracy* 11 (2), 5-25.
- Phillips, D.L. (1993). *Looking Backward. A Critical Appraisal of Communitarian Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Porta, R. la, F. Lopez-de-Silanes, A. Shleifer, R. Vishny (1998). *The Quality of Government*. NBER Working papers series 6727.
- Przeworski, A. & H. Teune (1970). *The Logic of Comparative Social Inquiry*. New York: Wiley-Interscience.
- Putnam, R.D. (1993). *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (1995a). 'Bowling Alone: America's Declining Social Capital', *Journal of Democracy* 6 (1), 65-78.
- Putnam, R.D. (1995b). 'Turning in, Turning out: the Strange Disappearance of Social Capital in America', *Social Science and Politics* 28 (4), 664-683.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D., S.J. Pharr & R.J. Dalton (2000). 'Introduction: What's Troubling the Trilateral Democracies?' In: S.J. Pharr & R.D. Putnam ed. *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D., R. Leonardi, R.Y. Nanetti and F. Pavoncello (1983). 'Explaining Institutional Success: the Case of Italian Regional Government', *American Political Science Review* 77, 55-74.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, J. (1996). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press (Paperback editie met een nieuwe 'introduction' en de 'reply to Habermas'. *Political Liberalism* werd in 1993 voor het eerst gepubliceerd).
- Rice, R.W. & A.F. Sumburg (1997). 'Civic Culture and Government Performance in the American States', *Publius: the Journal of Federalism* 27 (1), 99-114.
- Rigter, D. & J.C. Burger (1995). *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het ministerie van sociale zaken*. Den Haag: VUGA.
- Ringeling, A.B. (1983). *De instrumenten van het beleid*. Inaugurale Rede EUR. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Robinson, W.S. (1950). 'Ecological Correlations and the Behaviour of Individuals', *American Sociological Review* 15, 351-357.
- Rose-Ackerman, S. (1999). *Corruption and Government: Causes, Consequences and Reform*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenblum, N.L. (1998). *Membership and Morals*. Princeton: Princeton University Press.
- Rosenthal, U., M.P.C.M. van Schendelen & A.B. Ringeling (1987). *Openbaar bestuur: organisatie, politieke omgeving en beleid*. Alphen aan den Rijn: Samson (Vierde druk, eerste druk uit 1977).

- Sampson, R.J. & W.B. Groves (1989). 'Community Structure and Crime: Testing Social Disorganization Theory', *American Journal of Sociology* 94 (4), 774-802.
- Sampson, R.J., S.W. Raudenbush & F. Earls (1997). 'Crime: A Multilevel Study of Collective Efficacy', *Science* 277, 918-924.
- Sandel, M.J. (1985). 'The Political Theory of the Procedural Republic'. In: G.C. Bryner & N.B. Reynolds ed., *Constitutionalism and Rights*, Provo: Brigham young university, 141-155.
- Sandel, M.J. (1995). 'Moral Argument and Liberal Toleration. Abortion and Homosexuality'. In: A. Etzioni ed., *New Communitarian Thinking. Persons, Virtues, Institutions, and Communities*. Charlottesville en Londen: University Press of West Virginia, 71-87.
- Sandel, M.J. (1996). *Democracy's Discontent. America in Search of a Public Philosophy*. Cambridge: the Belknap Press.
- SCP (1998). *Sociaal en cultureel rapport. 25 jaar sociale veranderingen*. Rijswijk: SCP.
- Sharpe, L.J. ed. (1993), *The Rise of Meso Government in Europe*. Sage modern politics series 32. London etc. Sage publications.
- Silver, B.D. & K.M. Dowley (2000). 'Measuring Political-Culture in Multiethnic Societies. Reaggregating the World Values Survey', *Comparative Political Studies* 33 (4), 517-550.
- Singer, J.D. (1998). 'Using SAS PROC MIXED to Fit Multilevel Models, Hierarchical Models, and Individual Growth Models', *Journal of Educational and Behavioral Statistics* 24 (4), 323-355.
- Skocpol, T., M. Abend-Wein, C. Howard & S. Goodrich Lehmann (1993). 'Women's Associations and the Enactment of Mother's Pensions in the United States', *American Political Science Review* 87 (3), 686-701.
- Snijders, T. & R. Bosker (1999). *Multilevel Analysis. An Introduction to basic and Advanced Multilevel Modeling* Londen: Sage Publications.
- Stillman, R.J. (1995). 'The Refounding Movement in American Public Administration: From 'Rabid' Anti-Statism to 'Mere' Anti-Statism in the 1990s', *Administrative Theory & Praxis* 17 (1), 29-45.
- Stolle, D. (1998). 'Bowling Together, Bowling Alone: the Development of Generalized Trust in Voluntary Associations', *Political Psychology* 19 (3), 497-526.
- Stolle, D. (2000a). *Clubs and Congregations: the Benefits of Joining an Association*. Paper gepresenteerd tijdens de ECPR Joint Sessions, Kopenhagen 2000.
- Stolle, D. (2000b). *Social Capital – A New Research Agenda? Toward an attitudinal approach*. Paper gepresenteerd tijdens de ECPR Joint Sessions, Kopenhagen 2000.
- Streeck, W. & P.C. Schmitter (1985). 'Community, Market, State- and Associations'. In: W. Streeck & P.C. Schmitter ed. *Private Interest Government: Beyond Market and State*. Londen: Sage, 1-29.
- Swanborn (1981). *Methoden van sociaal wetenschappelijk onderzoek*. Amsterdam en Meppel: Boom.
- Swanborn (1994). 'Het ontwerpen van case-studies: enkele keuzen', *Mens en maatschappij* 69 (3), 322-335.
- Swierstra, T. (1997). 'Nederlands realisme', *Krisis: Tijdschrift voor filosofie* 68 (1997), 100-104.
- Tacq, J. (1997). *Multivariate Analysis Techniques in Social Science Research*. Londen: Sage Publications.
- Teorell, J. (2000). *A Resource Model of Social Capital: Networks, Recruitment and Political Participation in Sweden*. Paper gepresenteerd op de ECPR conferentie te Kopenhagen, mei 2000.
- Thomassen, J. (1995). 'Support for Democratic Values'. In: H.D. Klingemann & D. Fuchs ed. *Citizens and the State*. Beliefs in Government 1. Oxford: Oxford University Press, 383-416.
- Thomassen, J., K Aarts & H. van der Kolk ed. (2000). *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*. Den Haag: SDU uitgevers.
- Topf, R. (1995a). 'Electoral Participation'. In: H.D. Klingemann & D. Fuchs ed. *Citizens and the State*. Beliefs in Government I. Oxford: Oxford University Press, 27-51.
- Topf, R. (1995b). 'Beyond Electoral Participation'. In: H.D. Klingemann & D. Fuchs ed. *Citizens and the State*. Beliefs in Government I. Oxford: Oxford University Press, 52-92.

- Uslaner, E. (in voorbereiding). *The Moral Foundations of Trust*.
<http://www.bsos.umd.edu/gvpt/uslaner/research.htm>.
- Uslaner, E. (2002). *Civic Associations: Democratic Elixir or Democratic Illusion?* Paper gepresenteerd tijdens de ECPR Joint Sessions, Turijn, maart 2002.
- Veenhoven, R. (1984). *Conditions of Happiness*. Dordrecht: Kluwer Academic.
- Veenhoven, R. (1999). 'Quality of Life in Individualistic Society. A Comparison of 43 Nations in the Early 1990's', *Social Indicators Research* 48, 157-186.
- Verba, S., N.H. Nie & J. Kim (1978). *Participation and Political Equality: A Comparison of Japan, Sweden and the United States*. Cambridge: Harvard University Press.
- Verba, S., K. Schlozman & H. Brady (1995). *Voice and Equality: Civic Volunteerism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Völker, B. & H. Flap (1997). 'The Comrades' Belief: Intended and Unintended Consequences of Communism for Neighbourhood Relations in the Former GDR', *European Sociological Review* 13 (3), 241-265.
- Walzer, M. (1989). 'Citizenship'. In: T. Ball & J. Fair ed., *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 211-219.
- Walzer, M. (1990). 'The Communitarian Critique of Liberalism', *Political Theory* 18 (1), 6-23.
- Walzer, M. (1992). 'The Civil Society Argument'. In: C. Mouffe ed., *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*. Londen en New York: Verso, 89-107.
- Walzer, M. (1995). 'The Communitarian Critic of Liberalism'. In: A. Etzioni ed. *New Communitarian Thinking: Persons, Virtues, Institutions and Communities*. Charlottesville en Londen: University Press of Virginia.
- Wessels, B. (1997). 'Organizing Capacity of Societies and Modernity'. In: J.W. van Deth ed. *Private Groups and Public Life. Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies*. Londen en New York: Routledge, 198-219.
- Wright, J.D. (1976). *The Dissent of the Governed*. New York: Academic.
- Yamagishi, T. & M. Yamagishi (1994). 'Trust and commitment in the United States and Japan', *Motivation and emotion* 18 (2), 129-166.
- Zijderveld, A. (1971). *De abstracte samenleving. Een cultuur-kritische studie van onze tijd*. Meppel: Boom.

Over de auteur

JOB VAN DER MEER (1975) studeerde van 1993 tot 1998 geschiedenis en politicologie aan de Universiteit Leiden. In september 1998 behaalde hij het doctoraalexamen geschiedenis (met veel genoegen) en politicologie (cum laude). Voor zijn afstudeerscriptie kreeg hij de scriptieprijs van de vakgroep politicologie en de Daniel Heinsius prijs van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek. Van 1998 tot 2002 was hij als Assistent in Opleiding verbonden aan de opleiding bestuurskunde van de Erasmus Universiteit. Hij publiceerde over zijn afstudeerscriptie in *Acta Politica* (2000) en over zijn dissertatie onderzoek in *Generating Social Capital* (2003). Daarnaast werkte hij mee aan hoofdstukken over het Europese lokaal bestuur in *Citizen and City* (2000) en over de Nederlandse sociale zekerheid in *Vragen over beleid* (2003).